

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना
(आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१) को
मध्यावधी समीक्षा प्रतिवेदन

प्रदेश सरकार

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

गण्डकी प्रदेश, पोखरा, नेपाल

२०७९

प्रदेश सरकार
प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
गण्डकी प्रदेश, पोखरा

प.सं. २०७९/८०

च.नं.

उपाध्यक्षको मन्तव्य

नेपालले योजनावद्ध आर्थिक विकासको अभ्यास गरेको दशकौं बित्दै गर्दा यसको प्रभावकारिताका सम्बन्धमा प्रश्नहरू उब्ज्दै आएका छन् । योजनावद्ध विकासले नेपालको सन्दर्भमा आशातित उपलब्धि दिन नसकेको तथ्यमा सबैको समान बुझाई छ तर पनि यसको भरपर्दो अर्को विकल्प नहुँदा आवधिक योजनाको वस्तुपरक तर्जुमा र त्यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन सबैको चासोको विषय बनेको छ । आवधिक योजना तर्जुमामा पर्याप्त तयारी नहुनु, योजनाको कार्यान्वयनका लागि आवश्यक आधार बन्न नसक्नु, योजनाको नियमित समीक्षा र आवश्यक संशोधन हुन नसक्नु र विगतको योजनाको असफलताबाट सिकेर नयाँ योजना तर्जुमा हुन नसक्दा नेपालले आवधिक योजनाको कार्यान्वयनमा सफलता हासिल गर्न नसक्नुको परिणाम स्वरूप मुलुकको विकासले गति लिन सकेन । यसै तथ्यलाई हृदयगमन गरी, आवधिक योजनाको प्रभावकारिता वृद्धिका लागि प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले पहिलो आवधिक योजनाको मध्यावधि समीक्षा सम्पन्न गरेको छ । यस समीक्षाबाट हामीले योजना तर्जुमाका चरणमा राखेका अधिकांश लक्ष्यहरू हासिल हुन नसक्ने तथ्य उजागर गरेको छ भने कतिपय अवस्थामा योजनाका प्राथमिकता फेरिएका छन् भने कतिपय नयाँ विषयलाई समावेश गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ ।

योजना तर्जुमाको चरणमा परिकल्पना नगरिएको कोभिड महामारीले समग्र आर्थिक तथा सामाजिक जीवनलाई नकारात्मक ढङ्गबाट प्रभाव पार्दा गण्डकी प्रदेशले लक्ष्य अनुसारको उपलब्धि हासिल गर्न सक्ने अवस्था रहेन । साथै महामारीले हामीलाई हाम्रो योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा नयाँ ढङ्गबाट सोच्न बाध्य समेत बनायो ।

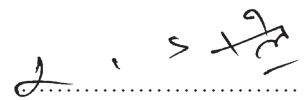
आवधिक योजनाले राखेको १०.२ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिको लक्ष्य हासिल हुन सक्ने अवस्था छैन । अहिलेको अवस्था विश्लेषण गर्दा समग्र योजना अवधिमा ५.६ प्रतिशत मात्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न सक्ने देखिन्छ । त्यस्तै अर्थतन्त्रको संरचनागत रूपान्तरणमा पनि अर्थतन्त्र प्राथमिक क्षेत्रबाट द्वितीय क्षेत्रलाई मजबुद नै नबनाईकन सेवा क्षेत्रमा पुगेको देखिन्छ । आवधिक योजनाले द्वितीय क्षेत्रमा गर्न चाहेको प्रगतिको लक्ष्य भेट्टाउने कुनै सम्भावना देखिएको छैन । उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्न सकिएन, निजी क्षेत्रलाई लगानीमैत्री वातावरण बनाउन सकिएन, कृषिक्षेत्रको रूपान्तरणमा

केही सफलता हासिल भै दुग्ध पदार्थ, मासु, अण्डा, आलु लगायतका वस्तुमा आत्मनिर्भर भएता पनि अधिकांश वस्तु अपर्याप्त हुनुका साथै ठूलो मात्रा कृषिजन्य उत्पादन आयात गर्नु परेको छ । पर्यटन क्षेत्रमा सुधार गर्नका लागि प्रस्ताव गरिएका कार्यक्रमहरु पुनरावलोकन गर्नुपर्ने अवस्थाका छन् ।

आवधिक योजनाको समीक्षाले लगानीमा रहेको अन्तर घटाउन निजी क्षेत्रमैत्री वातावरण बनाउने, कोरनाबाट थला परेको आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रको पुनरुत्थानका कार्यक्रम ल्याउने, प्रदेशको तथ्याङ्कलाई एकीकृत गर्ने, वस्तुपरक योजनाहरु मात्र समावेश गर्ने, प्रदेशको आर्थिक क्रियाकलाप वृद्धि गरी राजस्व परिचालन क्षमता बढाउने, प्रदेशमा रहेका ठूला नदिहरु उपयोग गर्ने गरि नदि प्रणालीमा आधारित विकास अभ्यास थाल्ने, स्थानीय तह र प्रदेशका बीच नतिजामूलक सम्बन्ध विकास गर्ने, प्रदेशको खर्च क्षमता बढाउन समन्यायिक वितरणमा जोड दिने, शिक्षा र स्वास्थ्यको परम्परागत अवस्थामा सुधार गर्ने, जनशक्ति परिचालनको विशेष प्रबन्ध गर्ने, सहकारीको उपयोग आर्थिक उन्नयनमा गर्ने, दिगो विकास लक्ष्य उत्तरदायी योजना बनाउने लगायतका क्षेत्रमा विशेष जोड दिनुपर्नेतर्फ सङ्केत गरेको छ ।

यो समीक्षाले प्रथम आवधिक योजनालाई थप वस्तुपरक बनाई यसको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा मद्दत गर्नुका साथै दोस्रो आवधिक योजना तर्जुमा र सञ्चालनमा विशेष योगदान पुऱ्याउने विश्वास लिएको छु । अन्त्यमा आवधिक योजनाको समीक्षा जस्तो गहन कार्य अघि बढाउन सदैव प्रेरित गर्नु हुने माननीय मुख्यमन्त्री कृष्णचन्द्र नेपाली पोखरेलप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु । प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका माननीय सदस्यहरु डा. सुभाष अधिकारी र माया तिमिसिना साथै प्रदेशका प्रमुख सचिव रविलाल पन्तप्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दछु । नीति तथा योजना आयोगका सचिव लगायतका सम्पूर्ण कर्मचारीहरु, प्रदेश मन्त्रालयका सचिवहरु लगायत यस प्रक्रियामा सहयोग गर्नु हुने सबै राष्ट्रसेवक कर्मचारी, निजी क्षेत्र, नागरिक समाज र विज्ञहरुलाई धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु ।

यस कठिन कार्यमा आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने संस्था पोलिसी इन्कुबेसन सेन्टरका टोली प्रमुख डा हिरामणि घिमिरे. र वहाँको सम्पूर्ण टिमका प्रति हार्दिक कृतज्ञता व्यक्त गर्दै, समीक्षा कार्यमा विज्ञको रूपमा सहयोग गर्ने डा. पुष्पराज राजकर्णिकार, श्री राजेन्द्र प्रसाद नेपाल, डा. यमुना घले र श्री सन्तोष गतौला लाई विशेष धन्यवाद दिन चाहन्छु । अन्त्यमा समीक्षाबाट प्राप्त निष्कर्ष र यसले दिएका सुझावहरुको कार्यान्वयनमा हामी सबैको सहयोग रहनेछ, भन्ने विश्वास व्यक्त गर्दछु ।

डा. रघुराज काफ्ले

उपाध्यक्ष

प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
गण्डकी प्रदेश, पोखरा, नेपाल

विषयसूची

परिच्छेद १	९
परिचय	९
१.१ पृष्ठभूमि	९
१.२ समीक्षाको उद्देश्य	९
१.३ समीक्षा विधि	१०
१.३.१ सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन	१०
१.३.२ नमुना सर्वेक्षण	१०
१.३.२.१ घरपरिवार सर्वेक्षण	११
१.३.२.२ व्यवसाय सर्वेक्षण	११
१.३.३ केन्द्रित समूह छलफल	११
१.३.४ सरोकारवालाहरूसँगको परामर्श	११
१.३.५ तथ्याङ्क प्रशोधन	११
१.३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रतिवेदन लेखन	१२
१.४ परिच्छेद योजना	१२
१.५ समीक्षाको सीमा	१२
परिच्छेद २	१३
समष्टिगत समीक्षा	१३
२.१ पृष्ठभूमि	१३
२.२ दीर्घकालीन सोच	१३
२.३ लक्ष्य	१३
२.४ उद्देश्य	१३
२.५ रणनीति	१४
२.६ समृद्धिका संवाहक र सहयोगीहरू	१४
२.७ परिमाणात्मक लक्ष्य र उपलब्धि	१६
२.८ दिगो विकास लक्ष्य	१८
२.९ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिता	२०
२.१० कोरोनाको असर व्यवस्थापन	२२

२.११	रूपान्तरणकारी आयोजना	२३
२.१२	प्रदेश गौरवको आयोजना	२४
२.१३	उपसंहार	२४
परिच्छेद ३		२६
समष्टिगत - आर्थिक क्षेत्र		२६
३.१	पृष्ठभूमि	२६
३.२	उत्पादन	२६
३.२.१	आर्थिक वृद्धिदर	२६
३.२.२	आर्थिक संरचना	२६
३.२.३	राष्ट्रिय उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान	२७
३.३	बचत र लगानी	२८
३.४	रोजगारी र गरिबी निवारण	३०
३.५	सार्वजनिक वित्त	३१
३.५.१	राजस्व परिचालन	३१
३.५.२	सरकारी खर्च	३३
३.५.२.१	पुँजीगत खर्च	३५
३.५.२.२	चालु खर्च	३५
३.५.२.३	वित्तीय व्यवस्था	३५
३.५.३	वित्तीय व्यवस्थापन	३६
३.५.४	अन्तर सरकारी वित्तीय हस्तान्तरण	३८
३.५.५	सार्वजनिक ऋण	३९
३.६	प्रदेश अर्थतन्त्रमा कोरोनाको प्रभाव	४४
३.७	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा योगदान	४५
३.८	उपसंहार	४६
परिच्छेद ४		४७
कृषि		४७
४.१	पृष्ठभूमि	४७
४.२	कृषि उत्पादन	४७
४.३	पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास	४९

४.४	खाद्य सुरक्षा	४९
४.५	भूमि व्यवस्थापन	५१
४.६	सहकारी	५३
४.७	भूसंरक्षण तथा जैविक विविधता	५५
४.८	जडीबुटी	५५
४.९	प्रदेश गौरवका आयोजना	५६
४.१०	कृषि व्यवसायमा महिला सहभागिता र समवेशिता	५७
४.११	कृषि व्यवसायमा कोरोनाको प्रभाव	५७
४.१२	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न योगदान	५८
४.१३	उपसंहार	५८

परिच्छेद ५

उद्योग

५.१	पृष्ठभूमि	५९
५.२	औद्योगिक उत्पादन	५९
५.३	औद्योगिक पूर्वाधारको विकास	५९
५.४	लघु तथा घरेलु उद्योगको विकास	६०
५.५	विदेशी लगानी प्रवर्द्धन	६१
५.६	आयात प्रतिस्थापन	६१
५.७	रुग्ण उद्योग पुनस्थापना	६२
५.८	रूपान्तरणकारी आयोजना	६३
५.९	प्रदेश गौरवको आयोजना	६३
५.१०	उद्योग व्यवसायमा महिला सहभागिता र समावेशिता	६३
५.११	उद्योग व्यवसायमा कोरोनाको प्रभाव	६३
५.१२	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न योगदान	६४
५.१३	उपसंहार	६५

परिच्छेद ६

पर्यटन

६.१	पृष्ठभूमि	६६
६.२	पर्यटन पूर्वाधार	६६

६.३	पर्यटन आय	६७
६.४	पर्यटनको अग्र र पृष्ठ सम्बन्धको विकास	६८
६.५	पर्यटन व्यवसायको विविधीकरण	६८
६.६	पर्यटकीय गन्तव्यको पहिचान र विकास	७०
६.७	रूपान्तरणकारी आयोजना	७०
६.८	प्रदेश गौरवको आयोजना	७०
६.९	पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागीता र समावेशिता	७१
६.१०	कोरोनाको प्रभाव	७१
६.११	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न योगदान	७२
६.१२	उपसंहार	७२

परिच्छेद ७	७४
------------------	----

सामाजिक क्षेत्र	७४
-----------------------	----

७.१	शिक्षा	७४
७.१.१	पृष्ठभूमि	७४
७.१.२	साक्षरता	७५
७.१.३	बालशिक्षा	७५
७.१.४	आधारभूत शिक्षा	७५
७.१.५	माध्यमिक शिक्षा	७६
७.१.६	उच्च शिक्षा	७८
७.१.७	प्राविधिक शिक्षा	८०
७.१.८	शिक्षा क्षेत्रमा महिला सहभागिता र समावेशिता	८३
७.१.९	प्रदेश गौरवको आयोजना	८४
७.१.९.१	गण्डकी विश्व विद्यालय स्थापना र संचालन आयोजना	८४
७.१.९.२	गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान स्थापना र संचालन आयोजना	८४
७.१.१०	कोरोनाको प्रभाव	८४
७.१.११	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि योगदान	८६
७.१.१२	उपसंहार	८८
७.२	स्वास्थ्य	८९
७.२.१	पृष्ठभूमि	८९
७.२.२	आधारभूत स्वास्थ्य सेवा	८९

७.२.३	विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा	९०
७.२.४	अपेक्षित आयु	९०
७.२.५	बाल मृत्यु	९०
७.२.६	प्रजनन स्वास्थ्य	९१
७.२.७	स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिला सहभागिता र समावेशिता/महिला विशेष सेवा	९३
७.२.८	रूपान्तरणकारी प्रदेश गौरवको आयोजना	९३
७.२.९	कोरोनाको प्रभाव	९३
७.२.१०	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि योगदान	९५
७.२.११	उपसंहार	९७
७.३	खानेपानी तथा सरसफाइ	९८
७.३.१	पृष्ठभूमि	९८
७.३.२	आधारभूत खानेपानी	९८
७.३.३	गुणस्तरीय खानेपानी	९९
७.३.४	मुहान संरक्षण	१००
७.३.५	घरेलु तथा सार्वजनिक शौचालय	१०१
७.३.६	फोहोर व्यवस्थापन	१०१
७.३.७	फोहोर व्यवस्थापनमा लैङ्गिक सहभागिता	१०१
७.३.८	शौचालय सुविधामा समावेशी पहुँच	१०२
७.३.९	कोरोनाको प्रभाव	१०२
७.३.१०	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि योगदान	१०२
७.३.११	उपसंहार	१०३
परिच्छेद ८		१०४
भौतिक पूर्वाधार		१०४
८.१	पृष्ठभूमि	१०४
८.२	प्रादेशिक लोकमार्ग	१०४
८.३	स्थानीय सडक	१०५
८.४	जलविद्युत्	१०५
८.५	इन्टरनेटको प्रयोग	१०६
८.६	रूपान्तरणकारी आयोजना	१०७
८.७	प्रदेश गौरवको आयोजना	१०७

८.८	भौतिक पूर्वाधारको विकासमा महिला सहभागिता र समावेशिता	१०८
८.९	पूर्वाधारको काममा कोरोनाको प्रभाव	१०९
८.१०	दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा योगदान	१०९
८.११	उपसंहार	११०
परिच्छेद ९	१११
सुझावहरू	१११
अनुसूचीहरू	१२१
अनुसूची १	: सरकारी वित्त	१२१
अनुसूची २	: सर्वेक्षण प्रश्नावली	१२२
अनुसूची २.१	: घरपरिवार सर्वेक्षण प्रश्नावली	१२२
अनुसूची २.२	: संस्थागत सर्वेक्षण प्रश्नावली	१३३
अनुसूची ३	: सर्वेक्षणका नतिजाहरू	१४०
अनुसूची ३.२	: संस्थागत सर्वेक्षणका नतिजाहरू	१४०
सन्दर्भ सामग्री	१५०

कार्यकारी सारांश

१. नेपालको संविधानले प्रदेश सरकारलाई दिएको अधिकारको उपयोग गरी गण्डकी प्रदेशको प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले आ.व. २०७६/७७ देखि २०८०/८१ सम्म पाँच वर्षका लागि पहिलो आवधिक योजना बनाई कार्यान्वयन गरिरहेको छ। यसै क्रममा योजनाको प्रगति मूल्याङ्कन र समस्याहरूको पहिचान गरी भावी कार्यदिशा तय गर्नका लागि योजनाको मध्यावधि समीक्षा गरीएको छ।
२. समीक्षाका क्रममा सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययन, नमुना सर्वेक्षण, केन्द्रित समूह छलफल, मुख्य सूचना दाताहरूसँग अन्तर्वार्ता र सरोकारवालाहरूसँग परामर्शको विधि अपनाइएको छ।
३. यस अध्ययनमा योजनाको दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, समष्टिगत आर्थिक क्षेत्रको अतिरिक्त प्रतिनिधिमूलक तरिकाले कृषि उत्पादनमूलक उद्योग, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशिता, कोरोनाको प्रभाव, दिगो विकास लक्ष्य हाँसिल गर्नमा योगदान र पूर्वाधारतर्फ ऊर्जा, सडक आदि मात्र समेटिएको छ।
४. यो योजना मूलतः नेपालको संविधान, नेपालको पन्ध्रौँ योजना र दिगो विकास लक्ष्यबाट निर्देशित छ। नेपालको पन्ध्रौँ योजनाले अङ्गिकार गरेको “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली”को दीर्घकालीन सोचलाई अनुसरण गर्दै प्रदेश योजनाले “समृद्ध प्रदेश, सुखी नागरिक”लाई दीर्घकालीन सोच बनाएको छ।
५. दीर्घकालीन सोचलाई व्यवहारमा उतार्न उच्च उत्पादन, मर्यादित जीवन, समावेशी, सभ्य, न्यायपूर्ण र सुशासन युक्त आधुनिक समाज भएको समृद्ध प्रदेश निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएको छ।
६. उपरोक्त लक्ष्य हासिल गर्न (१) उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्दै समाजवाद उन्मुख आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने (२) समतामूलक तथा फराकिलो उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गरी समृद्ध प्रदेशको आधारशिला निर्माण गर्ने र (३) सबै नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा र सुशासनको अनुभूति गराउने उद्देश्य राखेको छ। समाजवादी अर्थतन्त्र निर्माणमा गहन भूमिका खेल्ने तर वितरण पक्ष र लोक कल्याणकारी अवधारणालाई समेटेको छैन।
७. यस योजनामा समृद्धिका २६ र सुखका १२ मापक सूचकहरूको विकास गरिएको छ। योजना अवधिको पहिलो दुई वर्षको उपलब्धिको आधारमा यी सूचकहरूको लक्ष्य र प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्दा समृद्धितर्फ १० वटा र सुखतर्फ एउटा सूचकको मात्र लक्ष्य प्राप्त हुने देखिएको छ। दिगो विकास लक्ष्यसँग सम्बन्धित सूचकहरूको उपलब्धि भने तुलनात्मक रूपमा थोरै राम्रो देखिन्छ। लैंगिक समानतासँग सम्बन्धित ७ वटा सूचकहरू मध्ये पनि ४ वटा सूचकहरूको लक्ष्य हासिल नहुने देखिएको छ।

८. योजना दस्तावेजमा कोरोनाको असर व्यवस्थापन विषयको एक परिच्छेद पनि राखिएको छ। तर त्यसमा कोरोनाको असर व्यवस्थापनभन्दा कोरोनाको असरबारे बढी चर्चा गरिएको छ। यस सम्बन्धमा केही नीतिगत कुराहरू उल्लेख भएता पनि तदनुसारको कार्यक्रमहरू समावेश गरिएको देखिँदैन। वास्तवमा कोरोना महामारी फैलिनु अगावै यो योजना तर्जुमा भैसकेको थियो।
९. यो योजनामा ५ वटा रूपान्तरणकारी आयोजना समावेश गरिएका छन्। तर यी कुनै आयोजनाहरू तोकिएको समयमा सम्पन्न हुने देखिँदैन।
१०. यो योजनामा ५ वटा रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूसहित जम्मा २३ वटा प्रदेश गौरवका आयोजनाहरू समावेश गरिएका छन्। रूपान्तरणकारी आयोजना बाहेकका १८ वटा प्रदेश गौरवका आयोजनाहरूमध्ये केही प्रारम्भ नै हुन सकेको छैन भने धेरै जसो आयोजनाहरू प्रारम्भिक चरणमा छन्।
११. योजनाले वार्षिक औसत १०.२ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखेकोमा समीक्षा अध्ययनबाट ५.६ प्रतिशतको मात्र वृद्धि हुने देखिएको छ। यति हुँदा पनि देशको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान ८.३ प्रतिशत कायम राखे लक्ष्य भने हासिल हुने देखिन्छ।
१२. कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा द्वितीय क्षेत्रको योगदान आधार वर्षको भन्दा पनि कम भएकाले प्राथमिक क्षेत्रको योगदान संकुचन र द्वितीय क्षेत्रको योगदान विस्तार गरी प्रदेश अर्थतन्त्रको संरचनामा उल्लेखनीय परिवर्तन ल्याउने योजनाको लक्ष्य पनि पुरा हुने देखिँदैन। वास्तवमा कृषि उपजहरूसमेत आयात गर्नुपर्ने कारण ठूलो व्यापार घाटा व्यहोरिरहनु परेको अवस्थामा यो प्राथमिकताको मुद्दा पनि होइन। कृषि उत्पादन मात्र वृद्धि गर्दा पनि व्यापार घाटा न्यून बनाउन सकिन्छ।
१३. योजनाले लक्ष्य गरे अनुसारको लगानी पनि जुटाउन सक्ने देखिँदैन। योजना अवधिमा रु. ४ खर्ब ७९ अर्ब ०२ करोडले लगानी न्यून हुने अनुमान छ।
१४. बेरोजगारी दर योजनाले लक्ष्य गरे भन्दा ३ प्रतिशत विन्दुले बढी हुने देखिन्छ भने रोजगारी र जनसङ्ख्याको अनुपात योजनाले निर्धारण गरेको ३५.९ प्रतिशतको लक्ष्य भन्दा कमै हुने देखिन्छ।
१५. प्रदेशको प्रतिव्यक्ति आय योजनाको अन्तसम्ममा १९५६ यु.एस.डलर पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्ममा १४३७ यु.एस. डलर मात्र पुगेको छ। उत्पादन र रोजगारी लक्ष्यअनुसार वृद्धि हुन नसकेको परिप्रेक्षमा प्रतिव्यक्ति आय पनि लक्ष्य अनुसार बढ्ने अपेक्षा गर्न सकिँदैन।
१६. उत्पादन, लगानी, रोजगारी, आय आदि प्रायः सबै प्रमुख सूचकहरूको प्रगति लक्ष्य अनुसार हुन

नसक्नुमा मूलतः कोरोनाकै प्रभाव देखिन्छ। कोरोनाको कारणले ९८.२५ प्रतिशत सङ्गठित व्यावसायिक प्रतिष्ठानहरूलाई असर परेको तथ्याङ्क यसै अध्ययनको सिलसिलामा गरिएको सर्वेक्षणबाट प्राप्त भएको छ।

१७. राजस्व सङ्कलन लक्ष्यभन्दा कम रहेकोले लक्ष्य हासिल हुन सक्ने अवस्था कमै देखिन्छ। प्रदेशको वार्षिक बजेटमा राजस्वको अंश विभिन्न आ.व.मा निकै उतार चढाव रहेको छ। कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन र वार्षिक बजेट बिचको अनुपातको लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन। वार्षिक विनियोजन बजेटमा कूल खर्च, पुँजीगत खर्चमा यथार्थ पुँजीगत खर्च र चालु खर्चमा यथार्थ चालु खर्चको अंश कम रहेकाले योजनाले राखेको लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन। त्यसैले विनियोजन दक्षता र कार्यान्वयनमा कुशलताको अवस्था त्यति सन्तोषजनक नभई कमजोर देखिएकाले सुधार गर्नुपर्ने देखिन्छ। अबन्डा बजेट व्यवस्था गर्नु बजेट सिद्धान्तमा त्यति राम्रो मानिँदैन। वित्तीय हस्तान्तरणतर्फ प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले राखेको लक्ष्य प्राप्त हुन सक्ने अवस्था देखिँदैन। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले स्थानीय तहहरूको कूल खर्चमा पुँजीगत खर्चको अंश योजनाले लक्ष्य गरे अनुसार पुग्न सक्ने देखिँदैन।
१८. खाद्यान्न बालीको उत्पादकत्व, सिंचाई विस्तार, चक्लाबन्दी आदि कृषि उत्पादनको वृद्धिमा सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्ने विभिन्न क्षेत्रहरूको निमित्त योजनाले निर्धारण गरेको लक्ष्य हासिल हुने नदेखिएकोले कृषि क्षेत्रमा वार्षिक औसत ५.५ प्रतिशतको वृद्धि हासिल गर्ने योजनाको लक्ष्य पनि पूरा हुने देखिँदैन।
१९. पशुपन्छी तथा मत्स्य जन्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य विपरीत दूध र मासुको उत्पादन घट्दो छ। परिणामतः आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेको परिवार सङ्ख्यालाई ५.६ प्रतिशतबाट बढाएर ८.३ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पनि हासिल हुन सक्ने देखिँदैन।
२०. समयमा मल नपाउनु कृषि क्षेत्रको मूल समस्या देखिएको छ।
२१. गण्डकी प्रदेशको औद्योगिक उत्पादनमा वार्षिक औसत १३.३ प्रतिशतको उच्च वृद्धि दर हासिल गर्ने योजनाको लक्ष्य रहेकोमा योजनाको पहिलो तीन वर्षको औसत वृद्धि दर ०.२ प्रतिशत मात्र भएकोले योजनाको लक्ष्य पूरा नहुने देखिएको छ।
२२. उद्योग विकासको निमित्त पूर्वाधारहरू विकास गर्ने क्रममा योजनाले मूलतः औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थापनामा जोड दिएको छ। तर स्थानीय तहमा औद्योगिक ग्राम स्थापना गर्ने र पुँडिटारमा प्रदेश स्तरीय औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने काम अघि बढेपनि अरु आयोजनाहरूले गति लिन सकेको छैन।
२३. पर्यटनतर्फ पदमार्गहरूको स्तरोन्नति, विकास र निर्माण कार्यमा ९६ प्रतिशत उपलब्धि हासिल भएको देखिन्छ। तर होटल र घरबासको सङ्ख्या भने लक्ष्यअनुसार बढ्ने देखिँदैन।
२४. पर्यटनमा योगदान गर्ने मूल तत्त्वहरू पर्यटनको बसाइ अवधि र उनीहरूले गर्ने खर्चबारे

- योजनामा कुनै लक्ष्य किटान गरिएको छैन। पर्यटकीय गन्तव्यका सम्बन्धमा पनि नयाँ गन्तव्यको पहिचान गर्नुपर्ने देखिन्छ।
२५. योजना अवधिमा पर्यटक आगमनको सङ्ख्या दोब्बर हुने प्रक्षेपण गरिएको छ। तर प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध नभएको। योजना अवधिमा होटल तथा रेस्टुरेन्टको मूल्य अभिवृद्धि वार्षिक औसत ९७ प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएकोमा पहिलो ३ वर्षमा वार्षिक औसत ५.१ प्रतिशत नकारात्मक देखिएको छ।
२६. नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३१ ले शिक्षा सम्बन्धी हकलाई मौलिक अधिकार मानेको छ। शिक्षा सम्बन्धी हकले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यामिक तहसम्मका शिक्षालाई निःशुल्क रूपमा पाउने हकको रूपमा स्थापित गरेको छ। यसभित्र पनि शिक्षालाई विशेष अधिकार स्वरूप सबैको पहुँचलाई सुनिश्चित गर्न अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकलाई कानुन बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक स्थापित गरेको छ।
२७. यसैगरी प्रत्येक समुदायलाई कानुन बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र सोही अनुरूपको शैक्षिक संस्था खोल्ने र संचालन गर्ने हक प्रदान गरेको छ। संविधानको धारा ३२ ले भाषा तथा संस्कृतिको हक सम्बन्धमा प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, सांस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको सम्बर्द्धन र संरक्षण गर्ने हक प्रदान गरेको छ।
२८. यसै अनुरूप प्रदेशको आवधिक योजनाले मानव संसाधनको भूमिकालाई समृद्धिका सात संवाहकमध्ये एक मानेको छ।
२९. हाल प्रदेशको औसत साक्षरता प्रतिशत ९६.५७ प्रतिशत रहेको छ र सबै जिल्लालाई साक्षर जिल्ला घोषणा गरिएता पनि १५ वर्ष माथिका नागरिकको साक्षरता दरमा सारभूत वृद्धि हुन सकेको छैन।
३०. प्रदेशमा विभिन्न प्राविधिक क्षेत्र जस्तै स्वास्थ्य, खानेपानी, कृषिजस्ता क्षेत्रमा गुणस्तरिय जनशक्तिको अभाव देखिएता पनि प्राविधिक धारमा विद्यार्थी सङ्ख्या कम रहेको छ। यसले जनशक्तिको माग र शिक्षा प्रणाली बिच तालमेल नमिलेको देखिन्छ।
३१. आधारभूत शिक्षाको क्षेत्रमा विशेषतः सामुदायिक विद्यालयहरूमा जनशक्ति अभाव, पूर्वाधारको समस्या र विशेषतः अपाङ्गमैत्री शैक्षिक सामग्रीको अभाव देखिन्छ।
३२. माध्यामिक शिक्षामा छात्रको तुलनामा छात्राको भर्नादर बढी देखिएता पनि माथिल्लो तहमा घट्टै गएको देखिन्छ तर तिनका कारणबारे विस्तृत विवरण पाइँदैन। हरेक तहमा खुद भर्नादरमा सुधार आएता पनि आधारभूत तहको तुलनामा माध्यमिक तहमा कम र कक्षा ११-१२ को खुद भर्नादर ज्यादै न्यून रहेको छ। महिला र पुरुष बिचको साक्षरता दरमा समानता हुन सकेको छैन। आधारभूत तहमा खुद भर्नादर बढेता पनि उच्च शिक्षामा लैङ्गिक समानता

सुधार हुन सकेको छैन।

३३. उच्च शिक्षामा अध्ययन निरन्तरता, सैद्धान्तिक शिक्षा प्रणाली, अनुसन्धान र खोज कम, योग्यता प्राप्त शिक्षकको कमी अझै चुनौतीपूर्ण रहेका छन्।
३४. आवधिक योजनाले लिएका रणनीति अनुरूप प्राविधिक धारमा जनशक्ति बढाउने, महाविद्यालयलाई प्राविधिक धारमा रूपान्तरण गर्ने, विश्वविद्यालय, प्रतिष्ठानका कामहरू क्रमागत रूपमा रहेको देखिन्छ।
३५. कोरोनाको प्रभाव शिक्षा क्षेत्रमा व्यापक रूपमा परेको पाइन्छ। ग्रामीण भेगको तुलनामा सहरी क्षेत्रमा स्कुल जान नसकेको दिन बढी रहेको र त्यसमध्ये पनि महिला घरमूली भएका परिवारमा अझ बढी स्कुल छोडेको पाइयो। अनलाईन कक्षा संचालन भएकोमा सहरीको तुलनामा ग्रामिण भेगका विद्यार्थीहरूले कम मात्र सो सुविधा प्राप्त गर्न सकेको पाइयो। यसैगरी छात्रको तुलनामा छात्राहरूले सो अवधिमा कम नियमित कक्षा लिन पाए। विशेषतः अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई अझ बढी असर परेको छ।
३६. दिगो विकास लक्ष्य अन्तर्गत प्रदेशले १५ वटा सूचकहरूलाई उपयुक्त मानेता पनि ८ वटा सूचकहरूको लक्ष्य निर्धारण गरेको थियो। प्रदेशले विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरेता पनि विशेषतः विपन्न र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकताअनुरूप लक्षित कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन सकेको छैनन्।
३७. समग्रमा शिक्षाको योगदानलाई प्रक्षेपण गरे अनुसारको योगदान घट्दो क्रममा रहेकोले संवैधानिक अधिकारको रूपमा शिक्षालाई स्थापित गर्न आवधिक योजनाले लिएको लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन।
३८. नेपालको संविधानको धारा ३५ ले स्वास्थ्यलाई सबै नागरिकको अधिकारको रूपमा स्थापित गरे अनुरूप गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनाले पनि परम्परागत र आधुनिक स्वास्थ्य प्रणालीलाई महत्व दिएर स्वास्थ्य प्रणालीलाई प्रबर्द्धनात्मक, प्रतिकारात्मक, उपचारात्मक र पुनर्स्थापनात्मक सेवाहरू प्रदान गर्ने लक्ष्य लिएको छ।
३९. गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकको पहुँच विस्तार गर्ने लक्ष्य लिएकोमा हाल कूल जनसङ्ख्याको ५३.७ प्रतिशतले मात्र ३० मिनेटको दुरीमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँच लिन सक्ने अवस्था रहेको छ।
४०. अपेक्षित आयुतर्फको अवस्था सुधारोन्मुख भएता पनि लक्ष्य प्राप्ति हुन सक्ने देखिँदैन। बालमृत्युदर, शिशु मृत्युदर, नवजात शिशु मृत्युदरमा पनि सामान्य मात्र सुधार भएका छन्।
४१. समग्रमा खोपको पहुँच र उपयोग ९० प्रतिशत रहेको पाइन्छ। ६ महिनासम्म शिशुलाई पूर्ण स्तनपान गराउने प्रतिशत घट्दो दरमा रहेको छ। समग्रमा बाल स्वास्थ्यको अवस्था सुधारका लागि समग्र प्रणालीमा सुधार र लक्षित कार्यक्रमको अभाव देखिएको छ।

४२. समग्रमा महिलाको प्रजनन स्वास्थ्यको क्षेत्रमा सुधार आएको पाइन्छ। तथापि सुरक्षित मातृत्व सूचाङ्कहरूको अवस्था कमजोर रहेको छ र विशेषतः जनशक्ति, प्रशिक्षण, पूर्वाधार र सेवामा ढिलाई यथावत् रहेको छ।
४३. कोरोनाको प्रभाव स्वास्थ्य क्षेत्रमा व्यापक परेको देखिन्छ। कोरोनाको खोप पाउने जनसङ्ख्या कम रहनुमा संरचना, जनशक्ति र समग्र प्रणाली कमजोर रहेको पाइयो।
४४. कोरोनाको सङ्क्रमण असर महिला पुरुषलाई समान रहेता पनि अस्पतालको सेवा लिनेमा पुरुषहरू बढी रहेको, १५-६० वर्ष समूहमा बढी सङ्क्रमण देखिएको दीर्घरोगीहरूलाई बढी संक्रमण भएको र खर्चका हिसाबले विशेषतः ६० वर्ष माथिका पुरुषहरूको उपचारमा बढी लगानी भएको पाइयो।
४५. कोरोनाको असर दुर्गम क्षेत्रका र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई बढी प्रभाव परेको देखियो। त्यसका कारण विशेषतः अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले न्यूनतम सेवा र सहायतामा समेत पहुँच पाउन सकेनन्।
४६. कोभिड कोषमार्फत उपचारमा सहयोग भएता पनि सङ्क्रमित उपचार बेडहरूको अभाव, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि विशेष सुविधा र पोषण सुरक्षातर्फ ध्यान पुऱ्याउन सकेको देखिएन।
४७. दिगो विकास लक्ष्यअन्तर्गत पोषण सुरक्षा, स्वस्थ जीवन र सम्पन्नताको स्तर सुधार र पानी तथा सरसफाई आकर्षित रहेकोमा प्रदेशले स्वच्छ खानेपानी माथिको पहुँच, खाद्य तथा पोषण सुरक्षा र नसर्ने खालका रोगहरूप्रति सजग हुन सकेको पाइदैन।
४८. समग्रमा जनशक्ति र पूर्वाधारको कमीको साथसाथै घट्दो बजेट विनियोजनका कारण संवैधानिक अधिकार स्थापित गर्नका लागि आवधिक योजनाले लिएको लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन।
४९. आवधिक योजना तयार गर्दा ९१.७ प्रतिशत जनसङ्ख्या खानेपानीको सुविधाबाट लाभान्वित भएकोमा आवधिक योजनाभरिमा शतप्रतिशत पुऱ्याउने भनिएकोमा हाल यो प्रतिशत ९३.४७ रहेको छ।
५०. प्रदेशका सबै जिल्लाहरू २०७४ मा खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र घोषणा भइसकेकोमा, आवधिक योजनाभित्र आधारभूत सरसफाइ शतप्रतिशत र मध्यमदेखि उच्च गुणस्तरको सरसफाई सुविधा ३० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको थियो। तर यो लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन।
५१. फोहोर व्यवस्थापन र शौचालय सुविधालाई बालमैत्री, महिलामैत्री, अपाङ्गमैत्री बनाई समावेशी पहुँच सुनिश्चित गर्ने लक्ष्य लिएको भएता पनि उल्लेखनीय काम भएको पाइँदैन।
५२. कोरोनाको असरबारे प्रदेशले निश्चित अध्ययन गरेको पाइँदैन। तथापि अन्य अध्ययनहरूले कोरोनाको समयमा सरसफाइमा पानी खपत बढी हुने, आपूर्तिमा कठिनाइ हुने, हिँडडुलमा प्रतिबन्ध वा सीमितता भएकाले मुहान सफाई, प्रणालीमा सरसफाइ, प्राविधिकको सेवा कम र

पानीको माग बढेको पाइन्छ।

५३. समग्रमा आधारभूत खानेपानी सेवा, मध्ययम तथा उच्च स्तरको खानेपानीको सुविधा, सरसफाइ सम्बन्धी सेवा र विपन्न परिवारको लागि लक्षित विशेष कार्यक्रमहरूको अवस्थालाई हेर्दा दिगो विकासको लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन।
५४. खानेपानीलाई संवैधानिक अधिकार मानिएता पनि धारा ३५.४ को प्रावधान "स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइ प्रत्येक नागरिकको पहुँचको हक हुनेछ" पूरा हुने देखिँदैन।
५५. भौतिक पूर्वाधारतर्फ विद्युत् सेवा र इन्टरनेट सेवामा घर परिवारको पहुँच बढाउने योजनाको लक्ष्य पूरा हुने देखिन्छ भने सडक निर्माण र जलविद्युत् उत्पादनको लक्ष्य भने हासिल हुने देखिँदैन।
५६. मूलतः कोरोनाको कारण निर्माण कार्यमा ढिलाई देखिएता पनि बसोबासको उठान, वन फडानी, विद्युतका खम्बाहरूको स्थानान्तरण जस्ता कार्यहरू समयमै हुन नसक्दा पनि पूर्वाधार निर्माणको कार्यमा ढिलाई हुने गरेको छ।

परिच्छेद १

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानले प्रदेश सरकारलाई राष्ट्रिय निर्देशन र सिद्धान्त अनुरूप प्रदेश योजना तथा नीतिहरू बनाउन अधिकार दिएको छ। यसै अनुरूप गण्डकी प्रदेशको प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले आ. व २०७६/७७ देखि २०८०/८१ सम्म पाँच वर्षका लागि पहिलो आवधिक योजना बनाई कार्यन्वयन गरिरहेको छ।

पहिलो योजनाको कार्यन्वयनमा राजनैतिक अस्थिरता र कोभिड महामारी जस्ता कारकहरूले प्रभाव पारेको छ र राजनैतिक नेतृत्वको परिवर्तनसँगै जनआकाङ्क्षामा पनि परिवर्तन आएको छ।

कोभिड १९ ले विश्वभरिकै विकास प्रक्रियामा असर पारेको छ। प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनालाई पनि यसले असर पारेको छ। तर यो असरको गहिर्याइ र फैलावट यकिन छैन, यसले मानवीय जीवन रक्षाको निम्ति उपलब्ध हुने स्रोतमा पनि असर पारेको छ।

यसै क्रममा नयाँ कार्यदिशा तय गर्न पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाको मध्यावधि समीक्षा गर्नु आवश्यक भएको छ। जसले योजना वा कार्यक्रमको प्रगति मूल्याङ्कन गर्दै बाँकी अवधिमा अझ राम्रो कार्यन्वयनका लागि यथार्थपरक सुझावहरू प्रस्तुत गर्दछ र आवश्यकताअनुसार उपलब्ध स्रोतको परिप्रेक्ष्यमा अपेक्षित नतिजामा समेत परिमार्जन गर्दछ। मध्यावधि समीक्षाले योजना कार्यन्वयनको समस्याहरू पहिचान गर्नुका साथै दिइएको समय भित्र समाधान गर्ने उपायहरू समेत प्रस्तुत गर्ने भएकाले यो महत्त्वपूर्ण छ।

यसै क्रममा कोभिडको असरसहित गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको मध्यावधि समीक्षा गरी यो प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। प्रतिवेदनमा योजनाको आधार, लक्ष्य र चुनौतीहरूको विस्तृत विश्लेषण गरी भावी कार्यदिशा पनि सुझाइएको छ।

१.२ समीक्षाको उद्देश्य

योजना कार्यन्वयनको मध्यावधि मूल्याङ्कन गर्दै त्यसमा आवश्यक परिमार्जन वा समायोजनको पहिचान गर्ने यो समीक्षाको उद्देश्य रहेको छ। निश्चित उद्देश्यहरू निम्न अनुसार छन्।

१. पहिलो पञ्चवर्षीय योजना कार्यन्वयनको समीक्षा गर्नु

क्षेत्रगत आधार र लक्ष्यका सूचकहरूलाई त्यसको वित्तीय र भौतिक प्रगतिका सन्दर्भमा समीक्षा गरी आवश्यकताअनुसार योजनाको दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य र उद्देश्यमा

परिमार्जनको सुझाव गर्ने। यसो गर्दा दिगो विकास लक्ष्य, मध्यकालीन खर्च संरचना र लैङ्गिक समानता र समावेशीता जस्ता अन्तर सम्बन्धित विषयलाई पनि सन्दर्भमा लिइएको छ। चुनौती, कमजोरी र विभिन्न सरोकारवालाहरूको भूमिकालाई समेत परीक्षण गरी योजनाको प्राथमिकतामा परिमार्जनको सुझाव दिइएको छ।

२. कोभिड १९ को असर मुल्याङ्कन गर्न घरपरिवार र व्यवसाय सर्वेक्षण गर्ने

कोभिड १९ ले विकासका सबै पक्षहरूमा असर पारेको छ। प्रदेशको आवधिक योजना कार्यान्वयनमा पनि असर पार्ने कुरा स्पष्ट छ। घरपरिवार र व्यवसाय स्तरमा यसले के कति असर पारे भन्ने कुराको आँकलन गर्न एउटा सर्वेक्षण गर्ने र यसबाट प्राप्त तथ्याङ्क एवं सूचनालाई योजनाको समीक्षामा उपयोग गरिएको छ।

१.३ समीक्षा विधि

समीक्षाको लागि गुणात्मक र सङ्ख्यात्मक दुवै विधिलाई अपनाइएको छ। प्राथमिक र दोस्रो दुवै स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरिएको छ।

१.३.१ सन्दर्भ सामग्रीको अध्ययन

समीक्षाका क्रममा मूल रूपमा गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, नेपालको पन्ध्रौं योजना, दिगो विकास लक्ष्य सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू, गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षणहरू, नेपाल सरकारको आर्थिक सर्वेक्षणहरू, गण्डकी प्रदेशको मध्यकालीन खर्च संरचनाहरू, गण्डकी प्रदेश सरकारको श्वेत पत्र आदिको विस्तृत अध्ययन गरिएको थियो। यसको अतिरिक्त प्रदेश नीति तथा योजना आयोगका वार्षिक प्रतिवेदनहरू, प्रदेश अर्थ मन्त्रालयको वार्षिक बजेट समीक्षा र मन्त्रालयगत वार्षिक प्रतिवेदनहरूको पनि अध्ययन गरिएको थियो। साथै सन्दर्भका रूपमा नेपालको संविधान, महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदन, महालेखा नियन्त्रकको प्रतिवेदन र अन्य उपलब्ध विषयगत प्रतिवेदनहरूको पनि अध्ययन गरिएको थियो।

१.३.२ नमुना सर्वेक्षण

समीक्षा अध्ययनको क्रममा विशेष गरी कोभिडको असर सम्बन्धी स्थानीय तहको जानकारी प्राप्त गर्न घरपरिवार स्तरमा एउटा र व्यवसायको तहमा एउटा गरी जम्मा दुईवटा नमुना सर्वेक्षण संचालन गरियो। सर्वेक्षणका लागि मस्यौदा गरिएको प्रश्नावलीलाई प्रदेश नीति तथा योजना आयोगमा छलफल गरी अन्तिम रूप दिइएको थियो। स्थलगत सर्वेक्षण गर्नु अघि पूर्व परीक्षण र तालिमको व्यवस्था गरिएको थियो।

१.३.२.१ घरपरिवार सर्वेक्षण

यस सर्वेक्षणमा ८०० घर परिवारलाई नमुनाको रूपमा छनौट गरियो। दुई तहको छनौट विधि अपनाई गरिएको छनौटमा गाउँ र सहरबाट पहिले २०/२० वटा वडाहरू छानियो। वडाहरू छान्न सन् २०२१ को जनगणनालाई आधार बनाइयो। छानिएका हरेक वडाबाट २०० घरपरिवारको सूची तयार गरियो। दोस्रो चरणमा प्रत्येक वडाबाट व्यवस्थित तदर्थ छनौट विधिबाट बीस घर परिवार छानियो। यसले केन्द्रीय तथ्याङ्क विभागबाट तयार गरिएको एउटा प्रदेशको न्यूनतम ८०० घर परिवार सम्मिलित हुनुपर्ने मापदण्डलाई पनि पूरा गरेको छ।

१.३.२.२ व्यवसाय सर्वेक्षण

यो सर्वेक्षणमा २०० व्यावसायिक प्रतिष्ठानहरूलाई समावेश गरिएको छ। यसमा उत्पादन उद्योग, व्यापार, निर्माण, पर्यटन, यातायात, होटल, रेस्टुरेन्ट, बैङ्किङ्ग, विमा शिक्षा, स्वास्थ्य आदि विभिन्न प्रकारका व्यवसायलाई समावेश गरिएका छन्।

१.३.३ केन्द्रित समूह छलफल

समीक्षा अध्ययनका क्रममा आर्थिक क्षेत्र तथा वित्तीय व्यवस्थापन, सामाजिक क्षेत्र र पूर्वाधार क्षेत्र गरी कूल तीनवटा केन्द्रित समूह छलफल गरियो। सम्बन्धित विज्ञहरूबाट संचालन गरिएको छलफलमा मूलतः गैर सरकारी सरोकारवालाहरूलाई उपस्थित गराइएको थियो। छलफल पूर्व छलफलका विषय सूची तयार गरिएको थियो। मूलतः योजना कार्यान्वायनका स्थिति, चुनौती र अवसरका बारेमा छलफल भएको थियो छलफलमा सहभागीहरूको सूची अनुसूचीमा दिइएको छ।

१.३.४ सरोकारवालाहरूसँगको परामर्श

अध्ययनको क्रममा विभिन्न चरणमा विभिन्न सरोकारवालाहरूसँग परामर्श गरियो। पहिलो चरणमा अध्ययनको खाका तयार गरी प्रदेश नीति तथा योजना आयोगमा छलफल गरियो। दोस्रो चरणमा विभिन्न मन्त्रालयका मुख्य सूचनादाताहरूसँग विषयगत रूपमा छलफल गरियो। यसको निमित्त पनि छलफल सूची पहिले नै तयार गरिएको थियो। यसक्रममा जम्मा १२ जना मुख्य सूचनादाताहरूसँग छलफल गरिएको थियो, जसको सूची अनुसूचीमा दिइएको छ।

१.३.५ तथ्याङ्क प्रशोधन

प्रतिवेदनको लेखाइमा तथ्याङ्कको गुणस्तरको अहम भूमिका हुन्छ। तथ्याङ्कको गुणस्तर कायम गर्न प्राथमिक तथ्याङ्क सङ्कलनको कार्यलाई तथ्याङ्क सम्बन्धी विज्ञले नजिकबाट निगरानी गर्ने गरिएको थियो। साथै तथ्याङ्कको शुद्धीकरण, प्रशोधन र तालिकीकरणमा प्रचलित तथ्याङ्कीय मान्यतालाई अनुसरण गरिएको छ।

१.३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण र प्रतिवेदन लेखन

प्राथमिक र दोस्रो स्रोतबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गरी विज्ञहरूको सहयोगमा आर्थिक प्रतिवेदन तयार गरिएको छ। पहिलो चरणमा यसरी खण्ड खण्डमा तयार गरिएको प्रतिवेदनलाई दोस्रो चरणमा आवश्यक सम्पादन गरी एकीकृत बनाइएको छ। यसरी तयार पारिएको मस्यौदा प्रतिवेदनलाई सम्बन्धित सरोकारवालाहरूको अनुमोदन बैठकमा छलफल गरी गराइ प्राप्त सुझावहरू समेतलाई दृष्टिगत गरी प्रतिवेदनलाई अन्तिम रूप दिइएको छ।

१.४ परिच्छेद योजना

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको मध्यावधि समीक्षाको यो प्रतिवेदनलाई दस परिच्छेदमा विभाजन गरिएको छ। यो पहिलो परिच्छेदमा अध्ययनको परिचय प्रस्तुत गरिएको छ। दोस्रो परिच्छेदमा योजनाको दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य र उद्देश्यको समीक्षा गरिएको छ भने तेस्रो परिच्छेदमा समष्टीगत आर्थिक क्षेत्रको समीक्षा गरिएको छ। परिच्छेद ४, ५ र ६ मा आर्थिक क्षेत्र अन्तर्गत क्रमशः कृषि, उत्पादनमूलक उद्योग र पर्यटन क्षेत्रको समीक्षा गरिएको छ। परिच्छेद ७ मा सामाजिक क्षेत्रको र परिच्छेद ८ मा पूर्वाधार क्षेत्रको समीक्षा गरिएको छ। अन्तमा परिच्छेद ९ मा सुझावहरू प्रस्तुत गरिएका छन्।

१.५ समीक्षाको सीमा

सीमित स्रोत र छोटो समयमा गरिएको यो समीक्षा अध्ययनले प्रदेशको पञ्चवर्षीय योजनाको सम्पूर्ण क्षेत्रलाई समेटेको छैन। योजनाको दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य, उद्देश्य, समष्टीगत आर्थिक क्षेत्रको अतिरिक्त क्षेत्रगत रूपमा प्रतिनिधिमूलक तरिकाले कृषि, उत्पादनमूलक उद्योग, पर्यटन, शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, लैङ्गिक समानता तथा सामाजिक समावेशिता, कोरोनाको प्रभाव, दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा योगदान र पूर्वाधारतर्फ ऊर्जा, सडक आदि मात्र समेटिएको छ। प्रदेशगत विस्तृत तथ्याङ्कको अभाव र उपलब्ध तथ्याङ्कमा पनि एकरूपता नभई तुलना गर्न नमिल्दा कतिपय अवस्थामा तथ्याङ्कभन्दा तर्कको आधारमा विश्लेषण गर्नु परेको छ।

परिच्छेद २

समष्टिगत समीक्षा

२.१ पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान २०७२ अनुसार देशमा सङ्घीय शासन प्रणालीको शुरुवात भए पश्चात् स्थापना भएको गण्डकी प्रदेश सरकारको प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले प्रदेशको समृद्धिका लागि आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि २०८०/८१ सम्मको अवधिका लागि प्रथम पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यो योजना मूलतः नेपालको संविधान, नेपालको पन्ध्रौँ योजना र दिगो विकास लक्ष्य (२०७३-२०८७) बाट निर्देशित छ। यसरी यो योजनालाई संविधानले निर्दिष्ट गरेअनुसार समाजवाद उन्मुख अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राष्ट्रिय योजनाको पूरक दस्तावेज पनि भन्न सकिन्छ।

२.२ दीर्घकालीन सोच

राष्ट्रिय योजना आयोगले तर्जुमा गरेको नेपालको पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) ले अङ्गीकार गरेको “समृद्ध नेपाल, सुखी नेपाली”को दीर्घकालीन सोचलाई अनुसरण गर्दै गण्डकी प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले पनि आफ्नो प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) मा “समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक”लाई दीर्घकालीन सोच बनाएको छ।

२.३ लक्ष्य

“समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक”को दीर्घकालीन सोचलाई व्यवहारमा उतार्न यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले उच्च उत्पादन, मर्यादित जीवन, समावेशी, सभ्य, न्यायपूर्ण र सुशासनयुक्त आधुनिक समाज भएको समृद्ध प्रदेश निर्माण गर्ने लक्ष्य लिएको छ। यसका निम्ति अल्पकालीन, मध्यकालीन र दीर्घकालीन लक्ष्यहरू समेत निर्धारण गरेको छ। वि.सं. २०८०/८१ सम्मको लक्ष्यलाई अल्पकालीन, वि.सं. २०८७ सम्मको लक्ष्यलाई मध्यकालीन र वि.सं. २१०० सम्मको लक्ष्यलाई दीर्घकालीन लक्ष्य मानिएको छ। यस हिसाबले चालु प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको लक्ष्य भनेको अल्पकालीन लक्ष्य मात्र हो।

२.४ उद्देश्य

योजनाको दीर्घकालीन सोच र त्यस अन्तर्गतको लक्ष्य हासिल गर्न योजनाले ३ वटा उद्देश्य निर्धारण गरेको छ - (१) उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्दै समाजवाद उन्मुख आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र

निर्माण गर्ने (२) पर्यटन, कृषि, ऊर्जा, उद्योग, पूर्वाधार र मानव संसाधन विकासको माध्यमबाट समतामूलक तथा फराकिलो उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गरी समृद्ध प्रदेशको आधारशीला निर्माण गर्ने (३) गुणस्तरीय शिक्षा, स्वास्थ्य, खानेपानी, सरसफाइ तथा स्वच्छ वातावरणमा पहुँच पुऱ्याई सबै नागरिकलाई सामाजिक सुरक्षा र सुशासनको अनुभूति गराउने।

उत्पादनका साधनहरूमा समावेशी पहुँचबिना उत्पादन र उत्पादकत्वको वृद्धिले मात्रै समाजवादी अर्थतन्त्रको निर्माण नहुने साथै यी उद्देश्यहरूले वितरण पक्ष र लोक कल्याणकारी अवधारणालाई समेटेको छैन।

२.५ रणनीति

उपरोक्त तीन उद्देश्यहरू हासिल गर्न योजनाले विभिन्न रणनीतिहरू पनि तर्जुमा गरेको छ। उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिको निमित्त ज्ञान र प्रविधिको प्रयोगलाई मूल रूपमा अङ्गीकार गरेको छ। आजको विश्वमा ज्ञान व्यवस्थापन विकासको मूल तत्त्वको रूपमा अगाडी आइरहेको छ। गण्डकी प्रदेशले यो कुरालाई समयमै आत्मसात गरेको छ। सार्वजनिक, निजी, सहकारी र सामुदायिक क्षेत्रको सहकार्यबाट उत्पादन र रोजगारी बढाई गरिबी निवारण गर्ने रणनीति पनि योजनाले अवलम्बन गरेको छ। तर आपसी प्रतिस्पर्धी चरित्रका यी चारथरी क्षेत्रको सहकार्य भने व्यवहारमा उतार्न सहज देखिँदैन। उद्देश्यमा स्पष्ट उल्लेख नभएतापनि सीमान्तकृतलाई विकास निर्माणको कार्यमा सहभागी बनाउने रणनीतिले समाजवादी जलपको काम गरेको छ। त्यस्तै स्थानीय तहसँगको सहकार्यमा एकल महिला, अपाङ्ग, ज्येष्ठ नागरिक, जोखिममा रहेका बालबालिका र महिला, हिंसा पीडित व्यक्ति, सिमान्तकृत सामाजिक समूह, लोपोन्मुख जाति आदिको सामाजिक सुरक्षा सुदृढ गर्ने रणनीतिले लोककल्याणकारी अवधारणालाई केही हदमा भएपनि समेटेको छ। पर्यटन व्यवसायको पृष्ठ सम्बन्ध विकास गर्ने, पूर्वाधार निर्माण गर्ने, जलाशययुक्त विद्युत आयोजना निर्माण गर्ने, साधारण शिक्षाबाट प्राविधिक शिक्षातर्फ सङ्क्रमण गर्ने रणनीतिबाट समृद्धि र सुख प्राप्त गर्ने योजनाको उद्देश्य हासिल गर्न बलियो टेवा मिल्ने देखिन्छ। यसका लागि साधन स्रोतसहित उपयुक्त कार्यक्रमहरूको साथ हुनु आवश्यक छ।

२.६ समृद्धिका संवाहक र सहयोगीहरू

पर्यटन, ऊर्जा, कृषि, उद्योग, पूर्वाधार, मानव संसाधन र सुशासनलाई यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले समृद्धिको सात मुख्य संवाहकहरू मानेको छ भने प्राकृतिक सौन्दर्य, जैविक विविधता, सामाजिक विविधता बिच एकता, साँस्कृतिक सम्पन्नता, सहअस्तित्व, पहिचान र जनसाङ्ख्यिक लाभलाई समृद्धिका लागि पाँच सहयोगीहरू मानेको छ।

प्रदेशमा विद्यमान प्राकृतिक तथा साँस्कृतिक सम्पदा र पोखरा नगरको पर्यटकीय ख्याति

समेतको सन्दर्भमा हेर्दा पर्यटनलाई समृद्धिको संवाहकहरूको रूपमा स्पष्टै देख्न सकिन्छ। त्यस्तै जलविद्युत् विकासको प्रचुर सम्भावना रहेको गण्डकी प्रदेशमा ऊर्जा पनि स्वाभाविक रूपमा समृद्धिको संवाहक हो। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ अर्थात् योजनाको आधार वर्षको तथ्याङ्क अनुसार नेपालमा राष्ट्रिय प्रसारण लाईनमा जडित १०७४.१ मेगावाट जलविद्युत् मध्ये ४४८.५ मेगावाट अर्थात् ४१.७५ प्रतिशत योगदान गण्डकी प्रदेशको रहेको छ। गण्डकी प्रदेशमा ५६ वटा जलविद्युत् आयोजनाहरू निर्माणधीन छन्, जसबाट ६५४ मेगावाट जलविद्युत् उत्पादन हुनेछ। नेपालको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा विद्युत्, ग्याँस, वाष्प तथा वातानुकूलित आपूर्ति सेवाको अंश १.४ रहेकोमा गण्डकी प्रदेशमा यस्तो अनुपात ४.० प्रतिशत रहेको अनुमान गण्डकी प्रदेशको आ.व. २०७८/७९ को आर्थिक सर्वेक्षणमा गरिएको छ। नेपालको कूल गार्हस्थ उत्पादनमा औद्योगिक वर्गीकरण अनुसार यो शीर्षकमा सबैभन्दा बढी २६.९ प्रतिशत योगदान गण्डकी प्रदेशको रहेको छ। यसबाट पनि स्पष्ट हुन्छ कि ऊर्जा क्षेत्र गण्डकी प्रदेशको समृद्धिको बलियो संवाहक हो।

गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार अहिले पनि प्रदेशको कूल गार्हस्थ उत्पादनमा कृषिको योगदान २६.० प्रतिशत छ। वि.सं. २०६८ को जनगणना अनुसार गण्डकी प्रदेशमा कूल घरपरिवारको ७२.४ प्रतिशत कृषक छन्। अतः गण्डकी प्रदेशको अर्थतन्त्रलाई समृद्ध बनाउन यस क्षेत्रको व्यावसायीकरण र आधुनिकीकरण प्रभावकारी हुने कुरा स्पष्ट छ।

आत्मनिर्भर प्रदेश अर्थतन्त्र निर्माणका लागि आयातलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्ने औद्योगिक वस्तुहरूको उत्पादनमा तीव्र वृद्धिको आवश्यकता छ। पर्यटन व्यवसायको पृष्ठ सम्बन्धको विकासबाट पनि रैथाने उत्पादन बढाउनमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ। यो सम्भावनालाई समेत ध्यानमा राखी यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले उद्योगलाई पनि समृद्धिको संवाहकको रूपमा पहिचान गरेको छ।

उपयुक्त पूर्वाधार, मानव संसाधन र सुशासनबिना पर्यटन, ऊर्जा, कृषि, उद्योग कुनै पनि क्षेत्रको विकास हुन सक्दैन। तसर्थ पूर्वाधार, मानव संसाधन र सुशासनलाई पनि योजनाले समृद्धिको संवाहकको रूपमा पहिचान गरेको छ।

मनोरम हिमशृङ्खला, विश्व प्रसिद्ध फेवाताललगायतका सुन्दर तालतलैया आदि गण्डकी प्रदेशमा पर्यटक आकर्षणका मुख्य तत्त्व हुन्। तसर्थ प्रदेशको प्राकृतिक सौन्दर्यलाई प्रदेश योजनाले समृद्धिका मुख्य सहयोगीको रूपमा पहिचान गरेको छ। यसको अतिरिक्त जैविक विविधता र सामाजिक विविधतालाई पनि समृद्धिका मुख्य सहयोगी मानेको छ। यस प्रदेशमा बसोबास गर्ने विभिन्न २२ भन्दा बढी जातजातिका सांस्कृतिक विविधताले पनि पर्यटकहरूलाई थप आकर्षण गर्दछ। तसर्थ प्रदेशको सांस्कृतिक सम्पन्नतालाई पनि समृद्धिको सहयोगी मानिएको छ। गण्डकी प्रदेशमा आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या अत्याधिक भएकाले यसबाट प्राप्त जनसाङ्ख्यिक लाभले पनि समृद्धि प्राप्तिमा सहयोगी भूमिका खेल्ने अनुमान गरिएको छ। यसरी योजनाले समृद्धिको सहयोगी क्षेत्रहरूको तार्किक पहिचान गरेको छ।

२.७ परिमाणात्मक लक्ष्य र उपलब्धि

यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले “समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक” को दीर्घकालीन सोचका साथै समृद्धि र सुखका मापक सूचकहरू पनि विकास गरेको छ। यी सूचकहरूमध्ये कतिपय असान्दर्भिक वा कम सान्दर्भिक पनि छन्। कतिपय समावेश हुनैपर्ने सूचकहरू पनि छुटेका छन्। जस्तै समृद्धि प्राप्त गर्नमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने ‘बचत’ र गण्डकी प्रदेशको अर्थतन्त्रमा अत्यन्त महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको ‘पर्यटन’का सम्बन्धमा कुनै सूचक समावेश गरिएको छैन। तर यो अध्ययनको विषय सूचकहरूको पर्याप्तता वा सान्दर्भिकताभन्दा योजना कार्यान्वयनको मध्यावधि समीक्षा भएकाले योजनाको दस्तावेजमा समावेश गरिएका सूचकहरू र त्यसअन्तर्गत किटान गरिएका परिमाणात्मक लक्ष्यलाई नै समीक्षाको आधार बनाइएको छ।

यसरी समीक्षा गर्दा तथ्याङ्कको उपलब्धताअनुसार योजना अवधिभित्र बितिसकेका वर्षको उपलब्धिको आधारमा सम्पूर्ण सूचकहरूलाई “लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिने”, “लक्ष्य प्राप्त गर्न गाह्रो हुने” र “लक्ष्य प्राप्त गर्न नसक्ने” गरी तीन वर्गमा वर्गीकरण गरिएको छ। दुई वर्षको उपलब्धि ४० प्रतिशत पुगेकोलाई “लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिने” २० प्रतिशतसम्म पुगेकोलाई “लक्ष्य प्राप्त हुन गाह्रो हुने” र सोभन्दा कम भएकोलाई “लक्ष्य प्राप्त हुन नसक्ने” वर्गमा राखिएको छ। यसरी समृद्धिका २६ र सुखका १२ सूचकहरूको मूल्याङ्कन गर्दा समृद्धितर्फ १० वटा र सुखतर्फ एउटा सूचकको मात्र लक्ष्य प्राप्त हुने देखिएको छ। त्यस्तै समृद्धितर्फ ६ वटा र सुखतर्फ एउटा लक्ष्यहरू पुरा हुन कठिन देखिएको छ भने समृद्धि र सुखतर्फ क्रमश ९ वटा र ७ वटा लक्ष्यहरू प्राप्त हुन नसक्ने देखिन्छ। चारवटा सूचकहरूको प्रगतिको तथ्याङ्क प्राप्त हुन सकेन। योजनाको पहिलो दुई वर्ष कोभिड प्रभावित वर्ष भएकाले उपलब्धि न्यून हुनु स्वाभाविक हो। तर कोभिडको प्रभावलाई समेत दृष्टिगत गरी योजनाको बाँकी अवधिको उपलब्धिलाई आँकलन गर्दा पनि उत्साहप्रद चित्र देखिँदैन। समष्टिमा प्रदेशको पहिलो पञ्चवर्षीय योजना लक्ष्यभन्दा धेरै पछाडि पर्ने नै देखिन्छ। सूचकहरूको मूल्याङ्कन तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ -

तालिका २.१: समृद्धिका सूचक र उपलब्धिको स्थिति

सूचक	लक्ष्य प्राप्त हुने (क)	लक्ष्य प्राप्त हुन गाह्रो (ख)	लक्ष्य प्राप्त हुन नसक्ने (ग)
१. आर्थिक वृद्धिदर			✓
२. प्रतिव्यक्ति कूल आय		✓	
३. कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको योगदान		✓	
४. कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान			✓
५. कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा सेवा क्षेत्रको योगदान	✓		
६. आम्दानीमा माथिल्लो १० र तल्लो ४० प्रतिशत जनसङ्ख्याको अनुपात (Palma Ratio)		✓	
७. सम्पत्तिमा आधारित जिनि गुणक (Gini Coefficient)		✓	
८. अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको)	✓		
९. मातृ मृत्यु दर	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य
१०. बालमृत्यु दर			✓
११. साक्षरता दर (१५ वर्ष माथि)		✓	
१२. युवा साक्षरता दर (१५ देखि २४ वर्ष)	✓		
१३. आधारभूत तहमा (१ देखि ८ कक्षामा) खुद भर्ना दर	✓		
१४. श्रमशक्ति सहभागिता दर			✓
१५. बेरोजगारी दर			✓
१६. रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको अंश			✓
१७. राष्ट्रिय प्रादेशिक लोकमार्ग (कालो पत्रे)	✓		✓
१८. द्रुत लोकमार्ग (पोखरा- दुम्कीबास)			(लक्ष्य नै किटान नगरिएको)
१९. रेलमार्ग			✓
२०. ३० मिनेटको दूरीमा यातायातको पहुँच भएका घरपरिवार प्रतिशत	✓		
२१. विद्युतमा पहुँच पुगेका घरपरिवार (%)	✓		
२२. आधारभूत खानेपानीको पहुँच पुगेका घर-परिवार (%)	✓		
२३. इन्टरनेट प्रयोगकर्ता (%)	✓		
२४. जलविद्युत् उत्पादन जडित क्षमता	✓		
२५. प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष विद्युत् उपभोग (किलोवाट घण्टा)		✓	
२६. कृषि उत्पादकत्व (प्रमुख बाली धान, मकै, गहुँ)			✓
जम्मा	१०	६	९

तालिका २.२: सुखका सूचक र उपलब्धिको स्थिति

सूचक	लक्ष्य प्राप्त हुने (क)	लक्ष्य प्राप्त हुन गाह्रो (ख)	लक्ष्य प्राप्त हुन नसक्ने (ग)
१. गरिबीको रेखामुनि रहेका जनसङ्ख्या (निरपेक्ष गरिबी)को प्रतिशत	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य
२. बहुआयामिक गरिबीमा रहेका जनसङ्ख्या प्रतिशत			✓
३. ५ वर्ष मुनिका कम तौल भएका बालबालिका (प्रतिशत)	✓		
४. मानव विकास सूचकाङ्क			✓
५. आफ्नै स्वामित्वको आवासमा बसोबास गर्ने परिवार प्रतिशत		✓	
६. जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसा पीडित महिला प्रतिशत			✓
७. दर्ता भएका लैङ्गिक हिंसा लगायतका अपराधका घटना र अनुसन्धानको अनुपात प्रतिशत			✓
८. आधारभूत सामाजिक सुरक्षामा आबद्ध जनसङ्ख्या प्रतिशत			✓
९. हेलो सरकारमा हेलो मुख्यमन्त्रीमा प्राप्त उजुरीमा फछ्यौट प्रतिशत	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य
१०. राष्ट्रिय परिचयपत्र प्राप्त गरेका नेपाली नागरिक (प्रतिशत)	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य
११. पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकाको जन्म दर्ता			✓
१२. आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा घर परिवार (प्रतिशत)			✓
जम्मा	१	१	७

२.८ दिगो विकास लक्ष्य

संयुक्त राष्ट्र सङ्घको महासभाले विश्व रुपान्तरणको आकाङ्क्षा लिएर सन् २०१६ देखि २०३० (वि.सं २०७२ देखि २०८७) सम्मका लागि घोषणा गरेको दिगो विकास लक्ष्यलाई नेपालले पनि आत्मासात गरेको छ। तदनुरूप दिगो विकास लक्ष्यलाई देशको आवधिक योजनामा अङ्गीकार पनि गरेको छ। दिगो विकास लक्ष्यअन्तर्गत १७ वटा लक्ष्य, १६९ वटा परिमाणात्मक लक्ष्य र २३४ वटा सूचकहरू छन्। दिगो विकासका लक्ष्यहरू हासिल गर्नमा प्रदेशहरूको पनि गहन भूमिका हुन्छ। तसर्थ गण्डकी प्रदेश सरकारले प्रथम पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमा गर्दा दिगो विकासका लक्ष्यहरूलाई पनि समेट्ने प्रयास गरेको छ। माथि उल्लिखित समृद्धि र सुखका क्रमशः २६ र १२ सूचकहरूमध्ये

क्रमशः १२ र ३ वटा सूचकहरू दिगो विकास लक्ष्यसँग तुलनायोग्य देखिएका छन्। दिगो विकास लक्ष्यसँग प्रत्यक्ष सम्बन्धित १२ वटा समृद्धिका सूचकहरू मध्ये मातृ मृत्युदर सम्बन्धी एउटाको तथ्याङ्क प्राप्त हुन सकेन। बाँकी ११ वटा सूचकहरूको योजनाको प्रथम दुई वर्षको तथ्याङ्कको आधारमा विश्लेषण गर्दा आर्थिक वृद्धिदर कूल गार्हस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान, बाल मृत्युदर र घरपरिवारको विद्युतमा पहुँच सम्बन्धी ४ वटा सूचकहरूको मात्र योजना अवधिमा लक्ष्य हासिल गर्न नसकिने र बाँकी ८ वटा सूचकहरूको लक्ष्य प्राप्त गर्न गाह्रो भए पनि लक्ष्य हासिल गर्न सकिने देखिन्छ। ती ८ वटा सूचकहरूमा पाल्मा अनुपात, युवा साक्षरता, आधारभूत तहको विद्यालयमा भर्ना दर, विद्युतमा पहुँच पुगेका घरपरिवार, आधारभूत खानेपानीमा घरपरिवारको पहुँच, जल विद्युत उत्पादनमा जडित क्षमता, प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष विद्युत उपभोग, र प्रतिव्यक्ति आय परेका छन्। तर सुखतर्फको ३ वटा सूचकहरू मध्ये पोषण सम्बन्धी एउटा लक्ष्य मात्र हासिल हुन सक्ने देखिन्छ। बाँकी महिला हिंसा र बहुआयामिक गरिबी सम्बन्धी लक्ष्य पुरा हुने देखिँदैन। यसरी यी सूचकहरूको उपलब्धीलाई नमुनाको रूपमा लिई विश्लेषण गर्दा योजनाको समष्टिगत उपलब्धि भन्दा दिगो विकास लक्ष्य तर्फको उपलब्धि तुलनात्मक रूपमा थोरै राम्रो देखिन्छ।

तालिका २.३: दिगो विकाससँग सम्बन्धीत सूचकहरूको स्थिति समृद्धितर्फका सूचकहरू

सूचक	लक्ष्य प्राप्त हुने	लक्ष्य प्राप्त हुन गाह्रो	लक्ष्य प्राप्त हुन नसक्ने
१. आर्थिक वृद्धिदर (दि.वि.ल. ८)			✓
२. प्रतिव्यक्ति आय (दि.वि.ल. ९)		✓	
३. कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको योगदान दि.वि.ल. ९)			✓
४. पाल्मा अनुपात (दि.वि.ल. १०)		✓	
५. मातृ मृत्यु दर (दि.वि.ल. ३)	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य	तथ्याङ्क अप्राप्य
६. बाल मृत्यु दर (दि.वि.ल. ३)			✓
७. युवा साक्षरता (दि.वि.ल. ४)	✓		
८. आधारभूत शिक्षा तहमा भर्ना दर (दि.वि.ल. ४)	✓		
९. विद्युतमा पहुँच पुगेका घर परिवार (दि.वि.ल. ७)	✓		
१०. आधारभूत खानेपानीमा पहुँच पुगेका घर परिवार (दि.वि.ल. ६)	✓		
११. जलविद्युत् उत्पादन जडित क्षमता (दि.वि.ल. ७)			✓
१२. प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष विद्युत् उपभोग (दि.वि.ल. ७)		✓	
जम्मा	४	३	४

सुखतर्फको सूचक

सूचक	लक्ष्य प्राप्त हुने	लक्ष्य प्राप्त हुन गाहो	लक्ष्य प्राप्त हुन नसक्ने
	१. बहु आयामिक गरिबीमा रहेको जनसङ्ख्यामा प्रतिशत (दि.वि.ल. ९)		
२. कम तौल भएका ५ वर्ष मुनिका बालबालिका (दि.वि.ल. २)	✓		
३. जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसामा परेका महिला प्रतिशत (दि.वि.ल. ५)			✓
जम्मा	१	-	२

२.९ लैङ्गिक समानता र सामाजिक समावेशिता

लैङ्गिक समानताको सन्दर्भमा गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा निम्न सातवटा सूचकहरू र त्यसको परिमाणात्मक लक्ष्यहरू लिइएको छ। उपरोक्त सातवटा सूचकहरूको लक्ष्य र २०७८/७९ सम्मको अनुमानित उपलब्धिलाई दृष्टिगत गर्दा ४ वटा सूचकहरूको लक्ष्य हासिल हुन नसक्ने, दुईवटा सूचकहरूको उपलब्धी हासिल गर्न गाहो हुने र एउटा सूचकको लक्ष्य मात्र हासिल हुने देखिन्छ।

तालिका २.४: लैङ्गिक समानता सूचक र उपलब्धि

सूचक	उपलब्धि				योजनाको लक्ष्य	टिप्पणी
	२०७५/७६ (आधार वर्ष)	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०८०/८१	
१. रोजगार महिला र पुरुषको मासिक आमदानीको अनुपात	१.१६	१.१६	१.१६	१.१४	१.१	लक्ष्य हासिल गर्न गाहो हुने
२. घर जग्गामा एकल स्वामित्व भएको महिला (१५ देखि ४९ वर्ष) को प्रतिशत	१९.९	२१.९	१९.९	२१.०	२८.०	लक्ष्य हासिल गर्न नसकिने
३. जीवनकालमा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसा पीडित महिला प्रतिशत	१६.८	१६.९	१६.९	१५.०	१०.०	लक्ष्य हासिल गर्न नसकिने
४. विगत १२ महिनामा शारीरिक वा मानसिक वा यौन हिंसा पीडित महिला प्रतिशत	४.९	४.९	४.९	४.०	३.०	लक्ष्य हासिल हुन गाहो हुने

सूचक	उपलब्धि				योजनाको लक्ष्य	टिप्पणी
	२०७५/७६ (आधार वर्ष)	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७५/७६	
५. प्रदेश व्यवस्थापिकामा महिलाको प्रतिनिधित्व प्रतिशत	३३.३	३३.३	३३.३	३३.३	३५	लक्ष्य हासिल हुन सकिने
६. स्थानीय तहका प्रमुखमा निर्वाचित महिला प्रतिशत	७.१	७.	७.१	३.५१ ^१	१५	लक्ष्य प्राप्त हुन नसकिने
७. प्रत्यक्ष लैङ्गिक उतरदायी बजेट अनुपात	६६	६६	५४	५६	७०	लक्ष्य प्राप्त हुन नसकिने

^१२०७९ को निर्वाचन परिणामअनुसार

यो क्षेत्रमा विविध रूपले क्षेत्रगत मन्त्रालयहरूले एकाङ्की रूपमा कार्यक्रमहरू संचालन गरेता पनि मध्यकालीन खर्च संरचना सम्बद्ध प्रतिवेदनहरूकाअनुसार महिला र पुरुष बिचको विभेदमा अपेक्षित सुधार हुन नसकेको देखिन्छ। यस क्षेत्रसँग सम्बन्धित योजनाका लक्ष्यहरूको समीक्षा गर्दा घरजग्गामा महिलाको एकल स्वामित्व बढाउँदै लैजाने र जीवनकालमा वा विगत बाह्र महिनामा यौन हिंसा पीडित महिलाहरूको प्रतिशत घटाउँदै लाने लक्ष्य पुरा हुने देखिँदैन किनकि यी सूचकहरू आ.व. २०७७/७८ सम्म पनि आधार वर्ष २०७५/७६ कै अवस्थामा यथावत् छन्, केही प्रगति देखिँदैन। यही कारणले महिला र पुरुषको मासिक आमदानीको अनुपात साँघुरो पाउँदा योजनाको अन्त्यमा १.९ मा सीमित गर्ने लक्ष्य पनि हासिल हुन कठिन देखिन्छ। सम्पति माथिको महिलाको स्वामित्व वृद्धि हुन सकेको छैन। बढ्दो राजनैतिक सचेतना, बहस र पैरवीका कारण प्रदेश व्यवस्थापिकामा महिलाको प्रतिनिधित्वलाई ३३.३ प्रतिशतबाट बढाएर ३५ प्रतिशत पुऱ्याउन सकिने आशा भने गर्न सकिन्छ। तर स्थानीय तहका प्रमुखमा निर्वाचित महिलाको प्रतिशत भने योजनाले लक्ष्य गरेको १५ प्रतिशत भन्दा धेरै कम ३.५ प्रतिशत मात्र हुने तथ्य २०७९ को स्थानीय तहको निर्वाचन परिणामले देखाइसकेको छ। गण्डकी प्रदेशको ८५ स्थानीय तहमा जम्मा ३ जना महिलामात्र प्रमुखमा निर्वाचित भएका छन्। यसो हुनुमा राजनैतिक पार्टीहरूको गठबन्धनले पनि काम गरेको छ। एउटै पार्टीले प्रमुख र उपप्रमुखमा विपरीत लिङ्गको उम्मेदवार उठाउनु पर्ने भएता पनि पार्टी फरक हुँदा दुइवटै पदमा एउटै लिङ्गको उम्मेदवार हुन सक्ने भएकाले गएको स्थानीय तह निर्वाचनमा महिलाहरूको उम्मेदवारीको अवसर खुम्चिन गएको थियो। फेरिएको राजनैतिक परिदृश्यले पनि योजनाको लक्ष्य प्राप्तिसमा असर पार्ने गर्दछ। यो लक्ष्य हासिल गर्न योजनामा कुनै विशेष कार्यक्रमको व्यवस्था गरेको

पनि देखिँदैन। यसरी कार्यक्रमबिनाको लक्ष्यहरूको सङ्ख्या मात्र बढाएर अपेक्षित परिणाम हासिल हुन सजिलो हुँदैन। आधार वर्ष २०७५/७६ मा ६६ प्रतिशत रहेको प्रत्यक्ष लैङ्गिक उत्तरदायी बजेटलाई योजनाको अन्त्यसम्ममा ७० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। तर योजनाको प्रथम ३ वर्षमा यो अनुपात आधार वर्षमा भन्दा पनि कम छ। तसर्थ यो लक्ष्य पनि हासिल हुन सक्ने देखिँदैन। सामाजिक समावेशितातर्फ युवा, बालबालिका, अपाङ्ग आदि समुदायहरूको सन्दर्भमा कुनै परिमाणात्मक लक्ष्य नै निर्धारण गरिएको छैन। केही नीति र कार्यक्रमहरू भने रहेका छन्। त्यसैगरी दिगो विकास लक्ष्यका सूचकहरूलाई स्थानीयकरण गर्ने र आवधिक योजनाले लिएको लक्ष्यअनुसार मानव विकासको क्षेत्रमा पर्याप्त पहल लिएको देखिँदैन।

यसरी माथिको तथ्यअनुसार नेपालको संविधानको धारा ३८ मा उल्लिखित महिलाको अधिकार र धारा ४२ मा उल्लिखित सामाजिक न्यायको हकका साथै दिगो विकास लक्ष्य ५ को लैङ्गिक समानतासम्बन्धी प्रावधानहरूको पालना भएको मात्र सकिँदैन। यसरी गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनाले परिलक्षित गरेको समृद्धिका लागि सात मुख्य संवाहकहरू र पाँच मुख्य सहयोगीहरूलाई लैङ्गिकमैत्री तरिकाले अवधारणागत रूपमा नै विश्लेषण र आत्मसात गरेको र सोही अनुरूप कार्यान्वयनमा लान सकेको देखिँदैन।

२.१० कोरोनाको असर व्यवस्थापन

यो पञ्चवर्षीय योजनाको प्रथम वर्षमै कोरोना महामारीको प्रकोप विश्वभरि फैलियो। परिणामत गण्डकी प्रदेशको आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७७/७८ को विकास गतिविधिमा पनि अवरोध सिर्जना भयो र योजनाको लक्ष्य प्राप्तिसमा नकारात्मक असर पर्यो। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७७/७८ मा क्रमशः ९.३ र १०.० प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने योजनाको लक्ष्य रहेकोमा वास्तविक उपलब्धि सोभन्दा निकै कम क्रमशः ०.७ प्रतिशत र ३.७ प्रतिशत मात्र भयो। विकासको क्रियाकलापमा कोरोनाको प्रतिकूल असर अपेक्षित थियो। तसर्थ योजनाको दस्तावेजमा कोरोनाको असर व्यवस्थापन विषयको एक परिच्छेद पनि राखिएको छ। तर त्यसमा कोरोनाको असरव्यवस्थापन भन्दा कोरोनाको असरबारे बढी चर्चा गरिएको छ। पर्यटनको पुनरुत्थान गर्ने, आर्थिक स्थायित्व र वित्तीय स्थायित्व भन्दा आर्थिक वृद्धि र रोजगारी वृद्धिलाई प्राथमिकता दिने, सरकारी खर्चतर्फ साधारण खर्च घटाउने, आयात नियन्त्रण गर्ने, स्वरोजगार र स्वउद्यमलाई प्रोत्साहन गर्ने आदि केही नीतिगत कुराहरू उल्लेख भए तापनि तदनुसारको कार्यक्रमहरू समावेश गरिएको देखिँदैन।

वास्तवमा कोरोना महामारी फैलिनु अगावै यो योजना तर्जुमा भईसकेकोले कोरोना व्यवस्थापन गर्ने नीति तथा कार्यक्रमबारे यस योजनामा विस्तृत व्याख्या र विश्लेषण समावेश नगरिएको कुरा पनि यही परिच्छेदमा उल्लेख गरिएको छ। साथै कोरोना असर अध्ययनबाट आवश्यक देखिएमा योजनाको

उद्देश्य, रणनीति, कार्यनीति, कार्यक्रम, सूचक तथा नतिजाहरू परिमार्जन गर्ने कुरा पनि लेखिएको छ। यसरी एकातिर कोरोनाको असर व्यवस्थापन गर्न थप नीति र कार्यक्रम ल्याउने कुरा अर्कोतिर उद्देश्य, रणनीति, कार्यनीति, कार्यक्रम, सूचक र नतिजाहरू फेर्ने कुरा एक आपसमा विरोधाभासपूर्ण देखिन्छ। फेरि योजना अवधिको दुई वर्ष पनि बाँकी नभईसकदा योजनाको मूल तत्त्वहरू परिवर्तन गरिरहनुभन्दा वर्तमान समीक्षाबाट देखिएका कुराहरूलाई आगामी योजना तर्जुमाको निमित्त प्रयोग गरिनु समय र साधनका हिसाबले पनि उपयुक्त देखिन्छ।

२.११ रूपान्तरणकारी आयोजना

गण्डकी प्रदेशको पहिलो पञ्चवर्षीय योजनामा (१) फेवातालको संरक्षण र सौन्दर्यकरण आयोजना (२) पोखरा-डेढगाउँ दुम्कीबास त्रिवेणी सडक आयोजना (३) उतरगङ्गा जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजना (४) कास्की र तनहुको बिचमा पर्ने तल्लो पुडिटारमा प्रदेश औद्योगिक क्षेत्रको स्थापना आयोजना र (५) मृगौला तथा क्यान्सर रोगको उपचार गर्ने विशिष्टीकृत अस्पताल स्थापना गर्ने आयोजना गरी जम्मा पाँच आयोजनाहरूलाई रूपान्तरणकारी आयोजनाको रूपमा समावेश गरिएका छन्। यी पाँचवटा आयोजनाहरू मध्ये उतर गंगा जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजनाबाहेक अरु चारवटा आयोजनाहरू योजना अवधिभित्रै अर्थात् अ.व. २०८०/८१ भित्रै सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। उत्तरगङ्गा जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजना मात्र आ.व. २०८२/८३ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। तर यी सबै आयोजनाहरूको कार्यान्वयनको गति सुस्त भएकाले तोकिएको समयमा सम्पन्न हुने देखिँदैन। जग्गा विवादको कारण फेवाताल सौन्दर्यकरणको कार्य अघि बढ्न सकेको छैन। आर्थिक वर्ष २०७९/८० को प्रदेश सरकारको नीति तथा कार्यक्रममा बल्ल सरोकारवालाहरूको सहकार्यमा फेवातालको सिमाङ्कन कार्य सुरु गर्ने कुरा उल्लेख भएको छ। नगरपालिका र प्रदेश सरकारको जिम्मेवारी र कार्य विभाजन स्पष्ट नहुँदा पनि काममा प्रतिकूल असर परेको कुरा केन्द्रीकृत समूह छलफलमा व्यक्त भएको छ। डेढगाउँ - दुम्कीबास - त्रिवेणी सडक वातावरणीय प्रभाव अध्ययनको चरणमा छ। तर धेरै ठाउँमा ट्रयाक भने खोलिसकेको छ। उत्तरगङ्गा जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजनाको सम्बन्धमा हालसम्म केही काम भएको छैन। पुँडिटारमा प्रादेशिक औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्नका लागि भर्खर जग्गा नापजाँचको काम भइरहेको छ। जग्गा प्राप्त हुन नसकदा नै मुटु, मृगौला, तथा क्यान्सर रोग उपचारका लागि विशिष्टीकृत अस्पताल निर्माण आयोजना अलपत्र परेको छ।

प्रदेशको विकासमा रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुने भएकाले यस्ता आयोजनाहरूको कार्यान्वयन तदारुकतामा साथ हुनु पर्नेमा त्यस्तो हुन सकेको देखिँदैन।

२.१२ प्रदेश गौरवको आयोजना

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा ५ वटा रूपान्तरणकारी आयोजनासहित जम्मा २३ वटा प्रदेश गौरवका आयोजनाहरू समावेश गरिएका छन्। तर प्रदेश गौरवका आयोजना र रूपान्तरणकारी आयोजनाको स्पष्ट परिभाषा गरिएको छैन।

रूपान्तरणकारी आयोजनाहरू बाहेकका १८ वटा प्रदेश गौरवका आयोजनाहरू मध्ये दुईवटा नेपाल सरकारले र तीनवटा निजी क्षेत्रले निर्माण गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। बाँकी १३ वटा आयोजनाहरू प्रदेश सरकारको बजेटबाटै निर्माण गर्ने लक्ष्य राखिएको छ।

उपरोक्त आयोजनाहरूमध्ये केही आयोजनाहरू प्रारम्भ नै हुन सकेका छैनन् भने धेरै जसो आयोजनाहरू प्रारम्भिक चरणमा छन्। गण्डकी गाई फार्म तथा दुग्ध विकास आयोजनाको अवधारणा नै विकास हुन सकेको छैन। लगानीको स्रोत पनि यकिन हुन सकेको छैन। यो आयोजना प्रदेश दुग्ध विकास बोर्डबाट संचालन हुने भनिएको छ, तर विकास बोर्डको गठन नै पुरा भएको छैन। जग्गा प्राप्तिको कारणले नवलपुरको लोकाहा खोलामा प्रादेशिक औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने र एकीकृत प्रदेश प्रशासनिक केन्द्र निर्माण आयोजना पनि अघि बढ्न सकेको छैन। प्रदेश प्रहरी तालिम केन्द्र निर्माण आयोजनाको काम पनि सुरु हुन सकेको छैन। प्रदेश प्रशासनिक केन्द्र भवनको कन्सेप्ट डिजाइनसम्म प्रारम्भ भएको छ। गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन तयारीको अवस्थामा छ भने सूचना प्रविधि पार्क सम्भाव्यता अध्ययनको अवस्थामा छ। प्रदेश क्रिकेट मैदान निर्माण आयोजनाको निमित्त जग्गा प्राप्त भइसकेता पनि संरचना निर्माणको कार्य अघि बढ्न नसकेको अवस्था छ। त्यस्तै ई-गभर्नान्स आयोजनामा पनि अपेक्षित काम हुन सकेको छैन। गण्डकी विश्व विद्यालयको पूर्वाधार निर्माण कार्य, मनाङ जिल्लाको नार्पाभूमि र गोरखा जिल्लाको चुमनुव्री गाउँपालिका बाहेक अन्य गाउँपालिकालाई सडक संजालमा जोड्ने कार्य, घरबास विस्तार र सुदृढीकरण आयोजना अन्तर्गत ३०८ घरबासलाई पूर्वाधार निर्माण अनुदान दिने काम भएको छ। त्यस्तै स्याउमा आत्मनिर्भर हुने आयोजना मनाङ, मुस्ताङ, गोरखाको उत्तरी भेगमा केही सीमित स्थानमा र मुख्यमन्त्री वातावरणमैत्री नमुना कृषि गाउँ आयोजना ८७ स्थानमा आरम्भ भएको छ। निजी क्षेत्रले निर्माण गर्ने अपेक्षा गरिएका तीनवटै आयोजनाहरू पनि विस्तृत परियोजना प्रतिवेदनकै चरणमा छन्। समग्रमा प्रदेश योजनामा समाविष्ट प्रदेश गौरवका आयोजनाहरू अपेक्षित गतिमा अघि बढी रहेको देखिँदैन। आयोजनाको महत्त्वका हिसाबले कार्यान्वयनमा जति तदारुकता देखिनुपर्ने हो, त्यो देखिएको छैन। त्यसैले योजनाले तोकेको समयमा यी आयोजनाहरू सम्पन्न हुने सम्भावना कम छ।

२.१३ उपसंहार

गण्डकी प्रदेशको यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजना नेपालको संविधान, नेपालको पन्ध्रौँ योजना र दिगो विकास लक्ष्यबाट निर्देशित छ। “समृद्ध प्रदेश सुखी नागरिक” यसको दीर्घकालीन सोच रहेको

छ। हरेक योजनाको दीर्घकालीन गन्तव्य समृद्ध अर्थतन्त्र र सुखी नागरिक नै हुन्छ। तर गन्तव्यमा पुग्ने बाटो फरकफरक हुन सक्छ। नेपालको वर्तमान संविधानले समाजवादी बाटो तय गरेको छ। यो योजनाले पनि उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धि गर्दै समाजवाद उन्मुख आत्मनिर्भर अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने उद्देश्य राखेको छ। तर उत्पादनका साधनहरूमा समावेशी पहुँचबिना उत्पादन र उत्पादकत्व वृद्धिले मात्रै समावेशी अर्थतन्त्रको निर्माण हुन सक्दैन। यस निम्ति वितरण पक्ष र लोककल्याणकारी अवधारणालाई पनि समेट्नु पर्ने हुन्छ। तसर्थ यो योजनामा निम्न उद्देश्यहरू पनि थप्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।

१. उत्पादनका साधनहरूमा समावेशी पहुँच विस्तार गर्ने
१. लोककल्याणकारी अवधारणा अनुसार वितरण व्यवस्था मिलाई पिछडिएका र तल्लो वर्गका मानिसहरूको जीवन यापन सहज बनाउने।

यो योजनाले प्रदेशको समृद्धिका संवाहक र सहयोगी क्षेत्रहरूको सही पहिचान गरेको छ र उपयुक्त रणनीतिहरूको तय पनि गरेको छ। तर कार्यक्रमको स्तरमा कार्यान्वयनको गति सन्तोषजनक देखिँदैन। प्रदेश गौरवका वा रूपान्तरणकारी कतिपय आयोजनाहरूसमेत सुरु नै हुन नसकेको अवस्था छ। गण्डकी गाई फर्म तथा दुग्ध विकास आयोजना, नवलपुरको लोकाहा खोलामा प्रादेशिक औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने आयोजना, एकीकृत प्रदेश प्रशासनिक केन्द्र निर्माण गर्ने आयोजना आदिलाई दृष्टान्तको रूपमा लिन सकिन्छ।

यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा समृद्धि र सुखका मापक सूचकहरू र त्यसका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू पनि किटान गरिएको छ। यी सूचकहरू मूलतः नेपालको पन्ध्रौँ योजनाबाट साभार गरिएको देखिन्छ। प्रदेशको सन्दर्भमा हेर्दा कतिपय सूचकहरू छुटेको महसुस हुन्छ। खासगरी पर्यटकीय राजधानीको समेत सम्भावना रहेको प्रदेशको योजनामा पर्यटन सम्बन्धी मूलभूत सूचकहरूसमेत नहुनु खट्कीने कुरा हो। अतः प्रदेशको योजनामा निम्न सूचकहरूसमेत समाविष्ट गर्नुपर्ने देखिन्छ।

१. प्रदेशमा पर्यटक आगमनको सङ्ख्या
२. पर्यटकको बसाइ दिन
३. प्रति पर्यटक खर्च

योजनाको दस्तावेजमा सूचकअनुसार तोकिएको लक्ष्य र योजना अवधिको पहिलो दुई वर्षमा भएको उपलब्धिको विश्लेषण गर्दा समृद्धितर्फ २६ वटा मध्ये १० वटा र सुखका १२ वटा मध्ये एउटा लक्ष्य मात्र योजना अवधिभित्र हासिल हुन सक्ने देखिएको छ। योजनाको पहिलो दुई वर्ष कोभिड प्रभावित वर्ष भएकोले उपलब्धी न्यून हुनु स्वाभाविक हो। तर कोभिडको प्रभावलाई समेत दृष्टिगत गरी योजनाको बाँकी अवधिको उपलब्धीलाई आँकलन गर्दा पनि उत्साहप्रद चित्र देखिँदैन। समष्टिमा प्रदेशको पहिलो पञ्चवर्षीय योजना लक्ष्यभन्दा धेरै पछाडि पर्ने नै देखिन्छ।

परिच्छेद ३

समष्टिगत - आर्थिक क्षेत्र

३.१ पृष्ठभूमि

गण्डकी प्रदेशको सहरी अर्थतन्त्र आयातीत सामान बेच्ने नाफामुखी र ग्रामीण अर्थतन्त्र निर्वाहमुखी भएको पृष्ठभूमिमा समाजवाद उन्मुख-उत्पादनमुखी र आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रको जग निर्माण गर्ने उद्देश्यका साथ प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना तर्जुमा भई कार्यान्वयनमा आएको छ। यी उद्देश्य प्राप्तिको लागि तदअनुकूलको उत्पादन, वितरण र वित्तीय व्यवस्थापनको आवश्यकता पर्दछ। यो परिच्छेदमा मूलतः यिनै विषयहरूमा केन्द्रित समीक्षा प्रस्तुत गरिएको छ।

३.२ उत्पादन

योजनाको आधार वर्ष अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा प्रदेशको कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन रु. २ खर्ब ८८ अर्ब २० करोड रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्ष अर्थात् आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा रु. ४ खर्ब ६८ अर्ब ८० करोड (२०७५/७६ को स्थिर मूल्यमा) पुऱ्याउने लक्ष्य योजनाले राखेको छ। तर योजना अवधिको प्रथम ३ वर्षको आर्थिक वृद्धिदरलाई हेर्दा यो लक्ष्य पुरा हुने देखिँदैन।

३.२.१ आर्थिक वृद्धिदर

योजनाको पहिलो ३ वर्ष (आ.व. २०७६/७७-२०७८/७९) मा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन औसत वार्षिक ३.०६ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। योजनाको लक्ष्यअनुसार उक्त अवधिमा औसत वार्षिक ९.९ प्रतिशत वृद्धि हुनुपर्ने थियो। यसरी प्रदेशको आर्थिक वृद्धिदर लक्ष्यभन्दा निकै पछाडि देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० को प्रदेश बजेट सार्वजानिक भई सकेता पनि त्यसमा प्रक्षेपित वृद्धिदरबारे उल्लेख भएको देखिँदैन। मध्यमकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७८/७९-२०८०/८१) मा आर्थिक वर्ष २०७९/८० र २०८०/८१ का लागि प्रक्षेपित क्रमशः ९ र १० प्रतिशतलाई आधार मान्दा पनि योजना अवधिको औषत वृद्धिदर ५.६ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। जुन योजनाले लक्ष्य गरेको १०.२ प्रतिशत भन्दा धेरै कम देखिन्छ। तसर्थ योजनाले लक्ष्य गरेअनुसारको वृद्धिदर हासिल हुन सक्ने देखिँदैन। योजनाको लक्ष्य हासिल गर्न त अब वार्षिक २०.९ प्रतिशतको अति उच्च वृद्धिदर हासिल गर्नुपर्ने हुन्छ, जुन सम्भव देखिँदैन।

३.२.२ आर्थिक संरचना

प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा उद्योग र सेवा क्षेत्रलाई विस्तार गर्दै प्रदेश अर्थतन्त्रमा कृषिको भूमिकालाई योजनाको अन्तिम वर्ष अर्थात् आ.व. २०८०/८१ सम्ममा २३.७ प्रतिशतमा

झार्ने लक्ष्य रहेको छ। आधार वर्ष अर्थात् आ.व. २०७५/७६ मा कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषि क्षेत्रको हिस्सा २७.४ प्रतिशत थियो। यसरी योजना अवधिमा यो हिस्सालाई ३.७ प्रतिशत विन्दुले घटाउनु पर्ने देखिन्छ। तर योजनाको पहिलो ३ वर्ष अर्थात् आ.व. २०७८/७९ सम्म १.४ प्रतिशत विन्दुले मात्र घटेको तथ्याङ्क प्रदेशको आ.व. २०७८/७९ को आर्थिक सर्वेक्षणमा देखिन्छ। अर्थात् ३ वर्षको अवधिमा लक्ष्यको ३८ प्रतिशत मात्र उपलब्धि भएको देखिन्छ। तसर्थ योजना अवधिमा योजनाले तोके अनुसार प्राथमिक क्षेत्रको हिस्सा २४ प्रतिशतमा सीमित गर्ने लक्ष्य हासिल हुन गाह्रो देखिन्छ। वास्तवमा खाद्यान्न समेत आयात गर्नु परी ठुलो व्यापार घाटाको जटिल अवस्था व्यहोरी रहनु परेको बेला यो संरचनागत परिवर्तनभन्दा कृषि उत्पादन वृद्धिमा जोड दिनु नै उपयुक्त देखिन्छ।

द्वितीय क्षेत्रको लक्ष्य त झन् हासिल हुने नै देखिँदैन। आधार वर्ष अर्थात् आ.व. २०७५/७६ मा १९ प्रतिशत रहेको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा द्वितीय क्षेत्रको हिस्सालाई योजनाको अन्तिम वर्ष सम्ममा २२.० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य योजनाले राखेको छ। तर योजनाको पहिलो तीनै वर्ष कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा द्वितीय क्षेत्रको हिस्सा आधार वर्षको हिस्साभन्दा पनि कम रह्यो। तसर्थ योजनाको यो लक्ष्य प्राप्त हुने देखिँदैन।

कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा तृतीय क्षेत्रको योगदान भन्ने योजनाको सुरु वर्षदेखि नै लक्ष्यभन्दा बढी देखिन्छ। तसर्थ आधार वर्षमा ५३ प्रतिशत रहेको यो योगदानलाई योजनाको अन्तसम्ममा ५४ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य सहजै हासिल हुने देखिन्छ। तर यस सन्दर्भमा योजनामा उल्लिखित तथ्याङ्क र आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ मा उल्लिखित तथ्याङ्कमा भिन्नता देखिन्छ। योजनामा उल्लिखित तथ्याङ्कले तृतीय क्षेत्रको योगदानलाई पनि सीमित गर्न खोजेको देखिन्छ। योजनामा आधार वर्षमा तृतीय क्षेत्रको योगदान ५७.६ प्रतिशत उल्लेख छ। गण्डकी जस्तो पर्यटन क्षेत्रको अपार सम्भाव्यता रहेको प्रदेशमा यो क्षेत्र खुम्चिने देखिँदैन। द्वितीय क्षेत्र खास गरी उत्पादनमूलक उद्योगहरूको सुस्त गतिको वृद्धिको अवस्थाले पनि यसै योजना अवधिमा तृतीय क्षेत्रको योगदान खुम्चिने देखिँदैन। प्रदेश अर्थतन्त्रको संरचनात्मक परिवर्तनमा मूल समस्या नै द्वितीय क्षेत्रको विस्तारले गति लिन नसक्नु हो।

३.२.३ राष्ट्रिय उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान

योजनाको आधार वर्ष अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा नेपालको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान ८.३ प्रतिशत थियो। प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले यसलाई कायम राख्ने लक्ष्य लियो। तर योजनाको प्रथम ३ वर्षमा देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान औषत ८.९ प्रतिशत रह्यो। कोभिड महामारीको कठिन समयमा पनि लक्ष्यभन्दा बढी प्रगति भएकाले आगामी वर्षहरूमा अझै बढी उपलब्धी हासिल भई देशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान योजना पूर्वको योगदानभन्दा मात्र होइन योजनामा लक्ष्य गरिएभन्दा पनि बढी नै हुने देखिन्छ।

तालिका ३.१: गण्डकी प्रदेश - समष्टिगत आर्थिक क्षेत्र

आर्थिक क्षेत्र	आर्थिक वृद्धि दर	योजनामा लक्षित वृद्धि दर	फरक	आर्थिक संरचना (ग्राहस्थ उत्पादनमा योगदान)			देशको ग्राहस्थ उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान
				प्राथमिक क्षेत्र	द्वितीय क्षेत्र	तृतीय क्षेत्र	
२०७५/७६ (आधार वर्ष)	६.९३			२८	१९	५३	८.३
२०७६/७७	-०.७१	९.३	-१०.०१	२८.१	१७.३	५४.७	९.
२०७७/७८	३.७३	१०.	-६.२७	२७.८	१६.९	५५.४	८.९
२०७८/७९	६.१७	१०.५	-४.३३	२६.८	१७.६	५५.६	८.९
तीन वर्षको औषत	३.०६						
योजना अवधिको लक्ष्य	१०.२			२४.	२२.०२	५४.	८.३
२०७९/८०	२०.९१*	१०.२					
२०८०/८१	२०.९९*	११.२					

* योजनाको लक्ष्य पुरा गर्न हासिल गर्नुपर्ने

स्रोत: (१) आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९; गण्डकी प्रदेश, अर्थ मन्त्रालय; २. प्रथम पञ्चवर्षीय योजना; प्रदेश सरकार, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश

३.३ बचत र लगानी

योजना अवधिको कूल प्रक्षेपित लगानी रु. १० खर्ब १२ अर्ब २४ करोड छ। लगानीको मूल स्रोत बचत हो। तर योजनामा बचत सम्बन्धी कुनै लक्ष्य निर्धारण गरिएको छैन। तापनि निजी क्षेत्र, सहकारी र घर परिवारलाई बचत गर्न प्रोत्साहन गर्ने नीतिगत व्यवस्था गर्ने कुरा उल्लेख छ। तर त्यो कस्तो नीति हो स्पष्ट छैन। बचत प्रोत्साहनको नीति केन्द्रीय बैंकले तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने हो। त्यस्तै नेपाल सरकारसँग समन्वयन गरी बचत गर्ने संस्थाहरूको अनुगमन गर्ने कार्यनीति पनि योजनामा रहेको छ। तर बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अनुगमन नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दै नै आएको छ। सहकारीको दरिलो अनुगमनको भने नितान्त जरुरी भएको तथ्य सहकारी संस्थाहरूमा बारम्बार देखिने गरेको निक्षेप भुक्तानीको सङ्कटले पुष्टि गर्दछ। तर मध्यकालीन खर्च संरचनाको अध्ययन गर्दा सहकारी अन्तर्गत कुनै अनुगमन भएको वा हुने उल्लेख भएको देखिँदैन।

हालका वर्षहरूमा विप्रेषणबाट हुने बचतलाई १ प्रतिशत ब्याज थप दिनेबाहेक केन्द्रीय बैंकबाट सर्वसाधारण बचतकर्तालाई बचत गर्न प्रोत्साहित गर्ने कुनै आकर्षक नीति वा कार्यक्रम आएको देखिँदैन। वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त विप्रेषणलाई बचतमा आकर्षण गर्ने कुरा प्रदेश योजनामा पनि उल्लेख छ। तर वैदेशिक रोजगारमा जाने मध्यम वा निम्न मध्यम वर्गीय व्यक्तिहरूमा वैदेशिक

रोजगारमा जाँदाको वित्तीय दायित्व चुक्ता गर्नुपर्ने तथा आफ्नो र आफ्नै परिवारको जीवनस्तर उकास्न पनि आफ्नो आयको ठूलो हिस्सा उपभोगमा खर्च गर्नुपर्ने नै हुँदा यसबाट धेरै ठूलो बचतको अपेक्षा गर्नु उपयुक्त हुँदैन। योभन्दा पहिले वैदेशिक रोजगार ऋणपत्र जारी गर्दाको अनुभवले पनि यही कुरालाई पुष्टि गर्दछ। प्रदेश योजनामा मितव्ययिताका नीति र कार्यक्रमहरू पनि छैन। तसर्थ योजना अवधिमा प्रदेशको बचतमा ठूलो वृद्धि हुने अपेक्षा गर्ने ठाउँ पनि छैन।

प्रदेशगत बचतको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। तसर्थ बचत र लगानीको समीक्षा गर्न राष्ट्रिय तथ्याङ्कलाई नै प्रयोग गरिएको छ। प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा कूल रु. १० खर्ब १२ अर्ब २४ करोड लगानीको आवश्यकता प्रक्षेपण गरिएको छ। नेपालको राष्ट्रिय बचत दर र प्रदेशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनको आधारमा हिसाब गर्दा योजनाको पहिलो ३ वर्षमा जम्मा रु. २ खर्ब ९१ अर्ब ५९ करोड बचत निर्माण भएको देखिन्छ। जुन योजना अवधिको कूल लगानीको २८.८ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। अब बाँकी २ वर्षमा ७०.२ प्रतिशत अर्थात् ७ खर्ब २० अर्ब ६५ करोड लगानी हुने सम्भावना देखिँदैन। योजनाको पहिलो ३ वर्षको अवधिमा प्रत्येक वर्ष प्रक्षेपित लगानीभन्दा बचत कम देखिएको छ। मध्यकालीन खर्च संरचनाले आगामी २ वर्षको लागि प्रक्षेपित आर्थिक वृद्धिदर अनुसारको कूल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुमान र सोको आधारमा बचत प्रक्षेपण गर्दा योजनाको अवधिमा कूल लगानी योजनामा प्रक्षेपण गरिएको भन्दा रु.४ खर्ब ७९ अर्ब ०२ करोडले कम देखिन्छ।

तालिका ३.२: गण्डकी प्रदेश - बचत र लगानी

विवरण	इकाई	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	जम्मा
१. ग्राहस्थ उत्पादन (२०७५/७६ को मूल्यमा)	रु. करोडमा	२८८२०	२८५९२	२९६५९	३१४८९	३४३२३ ^१	३७७५५ ^१	
२. राष्ट्रिय बचत र कूल ग्राहस्थ उत्पादन	प्रतिशत	४२.१	३२.२	३३.३	३२	३३ ^२	३४ ^२	
३. उपलब्ध बचत	रु. करोडमा	१२१३३	९२०७	९८७६	१००७६	११३२७	१२८३७	५३३२७
४. योजनामा प्रक्षेपित लगानी	रु. करोडमा		१४७९४	१६८०६	१९८५८	२२३९७	२७३७०	१०१२२५

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०७९, नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय; १. मध्यकालीन खर्च संरचना २०७८/७९-२०८०/८१ मा प्रक्षेपित वृद्धिदरको आधारमा अनुमानित; २. अनुमानित

३.४ रोजगारी र गरिबी निवारण

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा आधार वर्ष अर्थात् आ.व. २०७५/७६ मा ३५.७ प्रतिशत रहेको श्रम सहभागिता दरलाई योजनाको अन्त अर्थात् आ.व. २०८०/८१ सम्ममा ५० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७७/७८ सम्मको वृद्धिदर झन्डै यथास्थितिमा रह्यो। त्यसपछि क्रमिक वृद्धि हुने प्रक्षेपण मध्यकालीन खर्च संरचना (२०७८/७९-२०८०/८१) मा गरिएको छ। तर यो प्रक्षेपण केही अस्वाभाविक र उच्च देखिन्छ। आ.व. २०७७/७८ बाट २०७८/७९ मा एकैचोटी ४.३ प्रतिशत विन्दुले बढाइएको छ। यो वृद्धि दरलाई मान्दा पनि योजनाको अन्तमा श्रम सहभागिता दर ४६ प्रतिशत मात्र हुन्छ, जुन योजनाको लक्ष्यभन्दा ४ प्रतिशत विन्दुले कम हुन्छ। अझै योजना अवधिको औसत वृद्धि दरलाई लिने हो भने ४०.३ प्रतिशत मात्र हुन्छ र योजनाको लक्ष्यभन्दा ९.७ प्रतिशतले कम हुन्छ। यसरी यो योजनाले श्रम सहभागिताको सम्बन्धमा तोकिएको लक्ष्य हासिल गर्न सक्ने देखिँदैन। योजनाले बेरोजगारी दरलाई ९ प्रतिशतबाट ४ प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखेको छ। योजनाको प्रथम वर्ष बेरोजगारी दर ९ प्रतिशत विन्दुले घटे पनि अर्को वर्ष पुन ९ प्रतिशत विन्दुले बढेर ९ प्रतिशत नै पुग्यो। यसरी सामान्य उतार चढावमा रहेको बेरोजगारी दर क्रमशः घट्दै योजनाको अन्तमा ४.० प्रतिशत हुने अर्थात् योजनाको लक्ष्य हासिल हुने प्रक्षेपण मध्यकालीन खर्च संरचना (२०७८/७९-२०८०/८१) मा गरिएको छ। उतार चढावको प्रवृत्तीमा रहेको तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा औसतलाई लिनु उपयुक्त हुने भएकोले योजना अवधिको औषत दरलाई योजनाले लक्ष्य गरेको दरसँग तुलना गर्दा बेरोजगार योजनाको लक्ष्यभन्दा ३ प्रतिशत विन्दुले बढी हुने देखिन्छ। यसरी बेरोजगारी दर लक्ष्य अनुसार घटने सुनिश्चित छैन। रोजगारी र जनसङ्ख्याको अनुपात पनि योजनाले निर्धारण गरेको ३५.९ प्रतिशतको लक्ष्यभन्दा कमै हुने देखिन्छ।

रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा ३९.९ प्रतिशतबाट बढाएर ५५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य योजनामा रहेको छ। योजना अवधिको पहिलो दुई वर्षसम्म यो ४० प्रतिशतकै हाराहारीमा मात्र रह्यो। त्यसपछिका वर्षहरूमा यो हिस्सा क्रमिक रूपमा बढ्ने प्रक्षेपण मध्यकालीन खर्च संरचना (२०७८/७९-२०८०/८१) मा गरिएको छ। कोरोनाको व्यवधानबाट मुक्त भई औपचारिक क्षेत्रको क्रियाकलाप विस्तार हुन सक्ने आधारमा यस्तो उच्च प्रक्षेपण गरिएको देखिन्छ। यस्तो उच्च प्रक्षेपण गरिएता पनि योजनाको लक्ष्य भेटिँदैन। प्रक्षेपण अनुसार पनि यो हिस्सा आ.व. २०८०/८१ मा ५९ प्रतिशत मात्र पुग्ने छ।

आधार वर्षमा यु.एस.डलर १०४३ रहेको प्रतिव्यक्ति आयलाई योजनाको अन्त सम्ममा यू.एस. डलर १९५६ पुऱ्याउने योजनाको लक्ष्य छ। आ.व. २०७८/७९ मा यो १४३७ यू.एस.डलर पुगेको छ। जुन राष्ट्रिय औसत प्रतिव्यक्ति आयभन्दा माथि हो। तापनि उत्पादन र रोजगारी लक्ष्यअनुसार वृद्धि हुन नसकेको परिप्रेक्षमा प्रतिव्यक्ति आय लक्ष्यअनुसार बढ्ने अपेक्षा गर्न सकिँदैन।

तालिका ३.३: गण्डकी प्रदेश - श्रम, रोजगारी तथा आय

आर्थिक वर्ष	श्रम सहभागिता दर (१५ वर्ष माथि)	बेरोजगारी दर	रोजगारीमा औपचारिक क्षेत्रको हिस्सा	रोजगारी र जनसङ्ख्या अनुपात	प्रति व्यक्ति आय (यु. एस डलरमा)
२०७५/७६ (आधार वर्ष)	३५.७	६.०	३९.९	३२.५	१०४३
२०७६/७७	३६.०	८.०	४०.०	३३.०	अप्राप्य
२०७७/७८	३५.७	९.०	३९.७	३३.०	११९२ ^२
२०७८/७९ ^२	४०.०	७.०	४४.०	३५.५	१४३७ ^३
२०७९/८० ^२	४४.०	६.०	४६.०	३८.०	अप्राप्य
२०८०/८१ ^२	४६.०	५.०	५१.०	४०.०	अप्राप्य
योजनावधिको औसत	४०.३	७.०	४४.१	३५.९	
योजनावधिको औसत लक्ष्य	५०.०	४.०	५५.०	४२.५	१९५६
फरक	-९.७	३.०	-४.०	-६.६	

स्रोत: (१) प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश, (२) मध्यकालीन खर्च संरचना २०७८ प्रदेश नीति तथा योजना आयोग गण्डकी प्रदेश, (३) आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अर्थ मन्त्रालय गण्डकी प्रदेश, २०७८/७९

३.५ सार्वजनिक वित्त

सार्वजनिक वित्त अन्तर्गत साधन जुटाउने र प्राप्त साधनलाई परिचालन गर्ने कार्य पर्दछ। साधन जुटाउने कार्य अन्तर्गत मूलत आन्तरिक साधन परिचालन, बाह्य स्रोत जुटाउने, आन्तरिक स्रोत जुटाउने विषय पर्दछन्। साधन परिचालनले उपलब्ध सीमित स्रोत साधनलाई कुशलतापूर्वक परिचालन गर्ने कार्य समेट्दछ।

आन्तरिक साधन परिचालनले बढ्दो सरकारी खर्च धान्न, लगानीको दरमा वृद्धि गर्न र वैदेशिक सहायताको अधिकतम उपयोग गर्न महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ। सरकारी खर्चले अर्थतन्त्रमा ऊर्जाको काम गर्दछ। सार्वजनिक सेवा गुणस्तरीय रूपमा प्रवाह गर्न र आवधिक योजनाले लिएका लक्ष्य हासिल गर्न सरकारी खर्चको अहं भूमिका हुन्छ। विकास योजनाले अङ्गीकार गरेका उद्देश्यहरू प्राप्त गर्न र समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न सरकारी खर्च परिचालित हुनुपर्छ।

३.५.१ राजस्व परिचालन

प्रदेश सरकारको वित्तीय स्रोतका आधारमा (क) आन्तरिक कर राजस्व (जसमा कर, सेवा शुल्क, दण्डजरिवानाबाट सङ्कलित रकम) (ख) बाँडफाँडबाट प्राप्त राजस्व (मूल्य अभिवृद्धि कर, अन्तशुल्क) (ग) रोयल्टी (प्राकृतिक साधन र स्रोतको बाँडफाँडबाट प्राप्त रकम) (घ) आन्तरिक ऋण

(नेपाल सरकार र अन्य निकायबाट प्राप्त हुने ऋण) (ड) वित्तीय हस्तान्तरण (नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने वित्तीय समानीकरण अनुदान, समपुरक अनुदान, सशर्त अनुदान र विशेष अनुदान) पर्दछन्।

आन्तरिक कर राजस्वका सम्बन्धमा संविधान र अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ ले प्रदेशलाई निम्नानुसार कर र गैर कर लगाउन सक्ने अधिकार दिएको छ। करअन्तर्गत घरजग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरन्जन कर, विज्ञापन कर र कृषि आयमा कर लगाउने सक्ने अधिकार दिएको छ भने गैरकरअन्तर्गत सेवाशुल्क, दस्तुर, पर्यटन शुल्क र दण्डजरिवानाको अधिकार दिएको छ।

घरजग्गा रजिस्ट्रेसन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरन्जन कर र विज्ञापन करको अधिकार स्थानीय तहलाई पनि छ। प्रदेश र स्थानीय तहको साझा अधिकारको विषयमा एकल कर प्रशासनको व्यवस्था छ। जस अनुसार एक तहको सरकारले सङ्कलन गर्ने र अर्को तहले बाँडफाँडको रूपमा प्राप्त गर्ने गर्दछन्। कानुनत यी सबै करको आधार र दर तोक्ने अधिकार प्रदेश सरकारलाई छ। यसरी प्रदेश सरकारलाई आन्तरिक कर राजस्वका क्षेत्रमा सीमित अधिकार दिइएको छ।

प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले फराकिलो कर तथा गैर करका आधार सबल भएको प्रादेशिक अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने सोच राखेको छ। यसका लागि चालु खर्चलाई आन्तरिक स्रोतबाट धान्न सक्ने अवस्थाको सिर्जना गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यसैगरी राजस्व परिचालन प्रणालीलाई कुशल, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्य राखेको छ। यो उद्देश्य प्राप्त गर्न सङ्घीय र स्थानीय तहसँग समन्वय तथा सहकार्य गर्दै प्रदेश सरकारको प्रभावकारी राजस्व परिचालनमा जोड दिने र कर प्रणालीमा संस्थागत र संरचनागत रूपमा विकास गर्दै आधुनिकीकरण र प्रगतिशील बनाउने रणनीति लिएको छ। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले आन्तरिक राजस्व वृद्धि र कर प्रणालीमा आधुनिकीकरण गर्ने कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिएको छ।

यी लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति र कार्यक्रम राखिएकोमा हाल दुई आर्थिक वर्षको सूचकाङ्क अध्ययन गर्दा निम्न अवस्था देखियो।

- १) राजस्व सङ्कलन लक्ष्य, प्रगति र वृद्धिदर: योजनाको दोस्रो आर्थिक वर्षसम्ममा रु. २३,३५,५८ लाख राजस्व उठाउने लक्ष्य राखिएकोमा रु. १८,४७,७० लाख सङ्कलन भई लक्ष्यको ७९.११ प्रतिशत राजस्व सङ्कलन भएको छ। आ.व. २०७६/७७ मा ६९.५६ प्रतिशत र आ.व. २०७७/७८ मा ८८.१९ प्रतिशत संकलन भएको छ। राजस्व सङ्कलन आधार वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा आ.व. २०७६/७७ मा १३.४० प्रतिशतले घटेको र आ.व. २०७७/७८ मा १५.९५ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ। राजस्व सङ्कलन बढ्दो क्रममा देखिएता पनि लक्ष्य प्राप्ति हुन नसकेको अवस्था छ।
- २) ग्राहस्थ उत्पादनमा राजस्वको अंश: ग्राहस्थ उत्पादनमा राजस्वको अंश आधार वर्ष २०७५/७६ मा ३.१६ प्रतिशत रहेकोमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको पहिलो आ.व. २०७६/७७ मा २.५२

प्रतिशत र दोस्रो आ.व. २०७७/७८ मा ३.०५ प्रतिशत पुगेको छ। यसरी आधार वर्षको तुलनामा कम रहेको भएतापनि दोस्रो वर्ष केही सुधार भएको देखिन्छ।

- ३) प्रदेशको बजेटमा राजस्वको अंश: प्रदेश सरकारको वार्षिक बजेटमा राजस्वको अंश आ.व. २०७६/७७ मा ३५.४२ प्रतिशत, आ.व. २०७७/७८ मा ५७.८९ प्रतिशत, आ.व. २०७८/७९ मा ५०.४० प्रतिशत र आ.व. २०७९/८० मा ४९.०४ अनुमान गरेको छ। चार आर्थिक वर्षको औसतमा ४८.३३ प्रतिशत रहेको छ। यसरी अनुमान गरेकोमा राजस्व अनुमान गर्ने निश्चित सीमा निर्धारण गरेको देखिएन। प्रथम योजनाले राखेको यो लक्ष्य पुग्ने देखिन्छ।
- ४) चालु खर्च र राजस्व सङ्कलनको अवस्था: आधार वर्ष २०७५/७६ मा राजस्व सङ्कलनको ५७.३५ प्रतिशत चालु खर्च भएकोमा प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको पहिलो वर्ष ८१.१७ प्रतिशत र दोस्रो वर्ष ७६.०३ प्रतिशत खर्च भएको छ। दुई आर्थिक वर्षको राजस्व सङ्कलनको अवस्था हेर्दा राजस्व सङ्कलनले चालु खर्च धानेको देखिन्छ।
- ५) राजस्वको संरचना: प्रदेशको राजस्वको संरचना अध्ययन गर्दा सबैभन्दा धेरै राजस्व प्राप्त हुने क्षेत्रमा मूल्य अभिवृद्धि कर (४७.३३ प्रतिशत) पर्दछ, भने त्यसपछि आन्तरिक स्रोत (३०.४० प्रतिशत), अन्तशुल्क (१३.८६ प्रतिशत), सवारी साधन कर (५.१८ प्रतिशत) पर्दछ। सबैभन्दा कम रोयल्टी (३.२० प्रतिशत) पर्दछ।

विगतमा सम्पादित महत्वपूर्ण काम

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७७/७८ मा मुख्यत राजस्वका सम्भावित स्रोतको पहिचान तथा क्षेत्र विस्तार गरी राजस्व परिचालनलाई प्रभावकारी बनाउन राजस्व परिचालनको सम्भाव्यता अध्ययन प्रतिवेदन तयार गरेको, राजस्व परिचालनसम्बन्धी अन्तरक्रिया तथा अभिमुखीकरण कार्यक्रम संचालन गरेको पाइयो।

३.५.२ सरकारी खर्च

सार्वजनिक खर्चको उपयोगलाई प्रभावकारी नबनाएसम्म त्यसको प्रतिफल प्राप्त हुन कठिन पर्छ। यसलाई ध्यानमा राखी प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा समुन्नत र आत्मनिर्भर प्रादेशिक अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने सोच लिइएको छ। यो सोचलाई पुरा गर्न उपलब्ध स्रोतसाधनको कुशल परिचालन र दक्षतापूर्ण विनियोजनाबाट दिगो तथा उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। यो लक्ष्य हासिल गर्न उपलब्ध सीमित स्रोतलाई प्रदेशको समृद्धि हासिल गर्न सघाउने क्षेत्रमा विनियोजन गर्ने, प्रादेशिक अर्थतन्त्रमा उत्पादनशील रोजगारी सिर्जना र उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने, सामाजिक न्याय सहितको लगानीको वितरण गर्ने जस्ता तीनवटा उद्देश्य राखिएको छ। यसको लागि सातवटा रणनीति

र सोअनुसारको कार्यनीति प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको छ। यो सोच, लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न बजेट विनियोजन र प्रक्षेपणको बाँडफाँडको लागि निम्न विषयलाई आधार लिई रकम विनियोजन गरिएको छ। (क) प्राथमिकताको आधारमा बाँडफाँड, (ख) दिगो विकास लक्ष्यको आधारमा बाँडफाँड, (ग) लैङ्गिक सङ्केतका आधारमा बाँडफाँड, (घ) जलवायु परिवर्तन सङ्केतका आधारमा बाँडफाँड, (ङ) प्रदेश गौरवका आयोजना र रूपान्तरणकारी आयोजनाका आधारमा बाँडफाँड, (च) कोभिड १९ ले पारेको प्रभावको आधारमा बाँडफाँड, (छ) प्रदेशका मुख्य आयोजनाको र बहुवर्षीय ठेक्का लागेका आयोजना आधारमा बाँडफाँड, (ज) मन्त्रालयगत र स्थानीय तहगतका आधारमा बाँडफाँड। (बजेट विनियोजन र प्रक्षेपणको बाँडफाँड गर्दा आ.व. २०७६/७७ मा क देखि ग सम्म र आ.व. २०७७/७८ देखि क देखि ज सम्मका सबै आधारलाई लिइएको छ।)

स्रोतको आँकलनको आधार

प्रदेश सरकारको स्रोतको आँकलन गर्दा आ.व. २०७६/७७ र २०७७/७८ मा निम्न आधार लिइएको थियो।

- (क) प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको दस्तावेज (आ.व. २०७६/७७ का लागि आधार पत्र), नीति र कार्यक्रमले लिएको नीतिगत लक्ष्य, उद्देश्य र सोअनुसार संचालन हुने कार्यक्रम र हासिल गर्ने नतिजालाई प्रमुख आधार लिइएको।
- (ख) राजस्व बाँडफाँडको सम्बन्धमा अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ अनुसार मूल्य अभिवृद्धि कर र अन्तशुल्क रकमको १५ प्रतिशत प्रदेश तहमा बाँडफाँड हुने व्यवस्थालाई आधार लिइएको।
- (ग) रोयल्टी बाँडफाँडका सम्बन्धमा विभिन्न स्रोत (पर्वतारोहण, विद्युत, वन, खानी र खनिज, पानी तथा अन्य प्राकृतिक स्रोत) बाट संकलन भएको रोयल्टी रकमको २५ प्रतिशतले हुने रकमलाई आधार लिइएको।
- (घ) गैर करको सम्बन्धमा प्रदेश सरकार अन्तर्गतका निकायले सेवा सुविधा उपलब्ध गराउदा तोकिएको दर अनुसार प्राप्त हुने राजस्वको अनुमानलाई आधार लिइएको।
- (ङ) अनुदानको सम्बन्धमा संघबाट प्रदेशलाई हस्तान्तरण भएको वित्तीय समानीकरण अनुदान, सशर्त अनुदानको रकम, समपुरक अनुदान र विशेष अनुदान नेपाल सरकारको मध्यकालीन खर्च संरचनामा उल्लिखित रकम र सङ्घबाट प्राप्त रकम समेतलाई आधार मानी प्रक्षेपण गरिएको।
- (च) सार्वजनिक ऋणको सम्बन्धमा अन्तर सरकारी वित्तव्यवस्थापन ऐन २०७४ अनुसार प्रदेश सरकारले लिन सक्ने आन्तरिक ऋण अनुमान र प्रक्षेपण गरिएको।

यी लक्ष्य उद्देश्य रणनीति र कार्यक्रम राखिएकोमा हाल दुई आर्थिक वर्षको सूचकाङ्क अध्ययन गर्दा निम्न अवस्था देखियो।

- क) **कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन र वार्षिक बजेट बीचको अनुपात:** कूल ग्राहस्थ्य उत्पादन र वार्षिक बजेट बीचको अनुपात आधार वर्ष २०७५/७६ मा ८.३ प्रतिशत भएकोमा त्यसपछिका आ.व. २०७६/७७ मा १०.२ प्रतिशत र आ.व. २०७७/७८ मा १०.० प्रतिशत रहेको छ। पछिल्ला दुई आर्थिक वर्षमा क्रमश २०७८/७९ मा ७.८५ प्रतिशत र २०७९/८० मा ८.० प्रतिशत रहेको छ।
- ख) **पूँजीगत र चालु बजेट विनियोजनको अनुपात:** पूँजीगत र चालु बजेट विनियोजनको अनुपात आधार वर्ष २०७५/७६ मा १.९६:१ रहेको र योजनाको अन्तिम आर्थिक वर्षसम्म १.५:१ मा कायम गर्ने लक्ष्य रहेकोमा यो अनुपात आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा १.६१:१, आ.व. २०७७/७८ मा १.३९:१, आ. व. २०७८/७९ मा १.२८:१ र आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा १.९८:१ रहेको देखिन्छ। चार आर्थिक वर्षको औषतमा १.५५:१ रहेको छ। यो अनुपातमा निकै घटबढ भएको छ। तर प्रथम योजनाले राखेको यो लक्ष्य पुग्ने देखिन्छ।
- ग) **वार्षिक विनियोजनमध्ये कूल खर्चको अवस्था:** वार्षिक विनियोजनमध्ये कुल खर्चको अवस्था अध्ययन गर्दा आधार वर्ष २०७५/७६ मा ५७.९८ प्रतिशत रहेको र योजनाको अन्तिम आर्थिक वर्षसम्म ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य छ। गत दुई आ.व. २०७६/७७ र आ.व. २०७७/७८ मा क्रमश ६३.६३ र ७४.६१ प्रतिशत मात्र रहेको छ। दुई आर्थिक वर्षको औषत ६९.२५ प्रतिशत छ। यसमा क्रमश केही सुधारको अवस्था देखिएको छ।

३.५.२.१ पूँजीगत खर्च

वार्षिक पूँजीगत खर्च विनियोजनमध्ये यथार्थ पूँजीगत खर्च आधार वर्ष २०७५/७६ मा ५४.८० प्रतिशत रहेको र योजनाको अन्तिम आ.व. २०८०/८१ मा ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य रहेको छ। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र आ.व. २०७७/७८ मा पूँजीगत बजेट विनियोजनको तुलनामा यथार्थ पूँजीगत खर्च ७०.४७ प्रतिशत र ८७.९८ प्रतिशत रही औषतमा ७९.२६ प्रतिशत रहेको छ।

३.५.२.२ चालु खर्च

वार्षिक चालु खर्च विनियोजनमध्ये यथार्थ चालु खर्च आधार वर्ष २०७५/७६ मा ६४.२२ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ५२.३१ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा ५५.९७ प्रतिशत खर्च भई औषतमा ५४.२८ प्रतिशत रह्यो। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको अन्तिम वर्षसम्म ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुग्ने देखिँदैन।

३.५.२.३ वित्तीय व्यवस्था

वित्तीय व्यवस्थाका लागि आधार वर्ष २०७५/७६ मा रु. १ अर्ब २० करोड र आर्थिक वर्ष

२०७७/७८ मा रु. ५० करोड विनियोजन गरिएको भएता पनि कुनै पनि रकम खर्च भएन। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ र २०७८/८० मा क्रमश २४ करोड र ५० करोड बजेट प्रस्ताव गरेको छ।

विगतमा सम्पादित महत्त्वपूर्ण काम

प्रदेश सरकारले सरकारी खर्चतर्फ हालसम्म निम्न महत्त्वपूर्ण कार्य गरेको छ। (क) आयोजना बैङ्क स्थापना र संचालनको लागि आयोजना बैङ्क व्यवस्थापन दिग्दर्शन तर्जुमा गरेको छ। (ख) बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन सम्बन्धी एकीकृत कार्यविधि तयार गरी लागू गरेको छ। (ग) आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व एन कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। (घ) सार्वजनिक वित्त लगायत विभिन्न क्षेत्रलाई उपयोगी हुने आधारभूत तथा विशिष्ट प्रकारका तालिम कार्यक्रमको लागि स्रोत पुस्तिका तयार गरिएको छ। (ङ) प्रदेश खर्चको मापदण्ड २०७९ लागू गरेको छ।

३.५.३ वित्तीय व्यवस्थापन

(क) विनियोजन दक्षता: आधार वर्ष आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा कूल बजेटमा पुँजीगत बजेटको अंश ६६.२१ प्रतिशत र चालु बजेट ३३.७९ प्रतिशत विनियोजन भएको थियो। आ.व. २०७६/७७ मा पुँजीगत बजेट ६१.७७ प्रतिशत र चालु बजेटमा ३८.२३ प्रतिशत विनियोजित भएको थियो। आ.व. २०७७/७८ मा पुँजीगत बजेटमा ५८.२४ प्रतिशत र चालु बजेटमा ४१.७६ प्रतिशत विनियोजन भएको थियो। आ.व. २०७८/७९ मा पुँजीगत बजेटमा ५६.१३ प्रतिशत र चालु बजेटमा ४३.८७ प्रतिशत बजेट विनियोजित भएको थियो। यसरी आधार वर्षको तुलनामा त्यसपछिका ३ आर्थिक वर्षमा पुँजीगत बजेट घटेको र चालु बजेट बढ्दै गएको देखिन्छ। चालु आ.व. २०७९/८० मा यसमा केही सुधार आएको छ। पुँजीगत बजेटमा ६२.५३ प्रतिशत र चालु वित्तीय व्यवस्थाका लागि ३७.४७ प्रतिशत विनियोजन गरिएको छ।

चालु बजेटलाई निश्चित सीमाभित्र राखी पुँजीगत बजेटमा वृद्धि गरेमा मात्र विकास कार्य बढी सम्पन्न गर्न सकिन्छ। यसतर्फ ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ।

विभिन्न मन्त्रालयलाई विभिन्न आ.व.मा कसरी बजेट विनियोजन भएको छ, त्यसलाई अध्ययन गर्न खोजिएको छ। आ.व. २०७६/७७ मा प्रदेश सरकारअन्तर्गतका निकायहरू (मन्त्रालय, आयोग, कार्यालय, स्थानीय तह) मध्ये सबैभन्दा बढी रकम भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय (४९.६४ प्रतिशत) सामाजिक विकास मन्त्रालय (१०.५५ प्रतिशत), भूमि व्यवस्था कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय (७.५६ प्रतिशत), उद्योग पर्यटन र वन तथा वातावरण मन्त्रालय (६.३२ प्रतिशत) विनियोजन गरिएको छ। यसरी यी चारवटा मन्त्रालयमा ७४.०७ प्रतिशत रकम विनियोजन गरिएको छ।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा सबैभन्दा बढी रकम भौतिक पूर्वाधार विकास मन्त्रालय (४१.५३ प्रतिशत), सामाजिक विकास मन्त्रालय (१३.४३ प्रतिशत), अर्थ विविध (१२.९३ प्रतिशत), भूमि

व्यवस्था, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय (९.०७ प्रतिशत) र उद्योग पर्यटन वन तथा वातावरण मन्त्रालय (५.२९ प्रतिशत) विनियोजन गरिएको छ। अर्थ विविध बाहेकका चार मन्त्रालयमा ६९.३२ प्रतिशत विनियोजन गरिएको छ। आ.व. २०७६/७७ को तुलनामा आ.व. २०७७/७८ मा चार मन्त्रालयको विनियोजन प्रतिशत समग्रमा घटेको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा सबैभन्दा बढी भौतिक पूर्वाधार, सहरी विकास तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय (२८.१९ प्रतिशत), ऊर्जा, जलस्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय (१५.४५ प्रतिशत), अर्थ विविध (१०.४८ प्रतिशत), शिक्षा, संस्कृति विज्ञान प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय (७.१७ प्रतिशत), स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय (७.१३ प्रतिशत), भूमि व्यवस्था कृषि, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय (७.०५ प्रतिशत) पर्यटन, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय (१.५० प्रतिशत) र वन, वातावरण तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय (२.९९ प्रतिशत) रकम विनियोजन गरिएको छ। विगतमा शिक्षा तथा स्वास्थ्य एउटै मन्त्रालयअन्तर्गत थिए। त्यसैगरी पर्यटन र वन वातावरण एउटै थिए। आ.व. २०७८/७९ देखि मन्त्रालय अलग अलग गरिएको छ। चालु आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा भौतिक पूर्वाधार, सहरी विकास तथा यातायात व्यवस्था मन्त्रालय (३६.३४ प्रतिशत), ऊर्जा, जलस्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय (१४.२५ प्रतिशत) अर्थ विविध (९.१९ प्रतिशत) शिक्षा, संस्कृति र विज्ञान प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय (७.५६ प्रतिशत) स्वास्थ्य र जनसङ्ख्या मन्त्रालय (७.५९ प्रतिशत) भूमि व्यवस्था, कृषि, सहकारी र गरिबी निवारण मन्त्रालय (७.०५ प्रतिशत) पर्यटन, उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय (१.७३ प्रतिशत) वन, वातावरण तथा भूसंरक्षण मन्त्रालय (२.६५ प्रतिशत) विनियोजन गरिएको छ। समग्रमा पूर्वाधारसँग सम्बन्धित निकाय (भौतिक पूर्वाधार, ऊर्जा जलस्रोत मन्त्रालय) ले उच्च प्राथमिकता पाएको देखिन्छ। सामाजिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित मन्त्रालय (शिक्षा, स्वास्थ्य) ले दोस्रो प्राथमिकता पाएका छन् भने आर्थिक क्षेत्रसँग सम्बन्धित मन्त्रालय (भूमि व्यवस्था, कृषि....., पर्यटन, उद्योग...) ले त्यसपछिको प्राथमिकता पाएका छन्। अबन्डाका लागि बजेट विनियोजन गर्नु त्यति राम्रो मानिदैन। तर यस प्रयोजनका लागि अर्थ विविध अन्तर्गत बजेट प्रस्ताव गरिएको छ। आ.व. २०७६/७७ मा कूल बजेटको १०.९२ प्रतिशत प्रस्ताव गरिएको छ। आ.व. २०७७/७८ मा बढेर १२.९३ प्रतिशत, आ.व. २०७८/७९ र आ.व. २०७९/८० मा घट्टै गएर १०.४८ प्रतिशत र ९.१९ प्रतिशतमा रहेको छ।

प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पुँजीगत बजेट र चालु बजेट विनियोजनको अनुपात आ.व. २०८०/८१ सम्म १.५:१ कायम गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यसतर्फ अध्ययन गर्दा यो अनुपात आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा १.९६:१ आ.व. २०७६/७७ मा १.६१:१ प्रतिशत आ.व. २०७७/७८ मा १.३१:१ प्रतिशत आ.व. २०७८/७९ मा १.२८:१ प्रतिशत र आ.व. २०७९/८० मा १.९८:१ प्रतिशत रहेको छ। यसरी निकै घटबढको स्थिति देखिन्छ। यसलाई कायम गर्नमा बजेट तर्जुमा गर्दा ध्यान दिन नसकेकाले यो अवस्था भएको हो। यसतर्फ ध्यान जानु जरुरी छ।

(ख) बजेट कार्यान्वयनमा कुशलता: बजेट कार्यान्वयन गर्ने क्रममा आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा कूल बजेटको ५७.९८ प्रतिशत खर्च भएको थियो भने त्यसपछिका आ.व. २०७६/७७ र आ.व. २०७७/७८ मा ६३.५३ प्रतिशत र ७४.६१ प्रतिशत खर्च भएको छ। पुँजीगत खर्च आ.व. २०७५/७६ मा ५४.८० प्रतिशत रहेकोमा आ.व. २०७६/७७ मा ७०.४७ र आ.व. २०७७/७८ मा ८७.९८ प्रतिशत खर्च भएको देखिन्छ। त्यसैगरी चालु खर्चतर्फ आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा ६४.२२ प्रतिशत खर्च भएकोमा आ.व. २०७६/७७ मा ५२.३१ प्रतिशत र आ.व. २०७७/७८ मा ५५.९७ प्रतिशत बजेटमा खर्च भएको छ। यसरी पुँजीगत खर्चको अंश बढ्दै जानु र पुँजीगत बजेट खर्च गर्ने प्रवृत्ति बढ्दै जानु राम्रो सङ्केत हो। यसलाई निरन्तरता दिदै लक्ष्य प्राप्तमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। तर हालको प्रवृत्तिलाई हेर्दा कुल खर्च, पुँजीगत खर्च र चालु खर्च विनियोजनको ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको लक्ष्य प्राप्त गर्न भने कठिन देखिन्छ।

मन्त्रालयगत रूपमा प्रदेश सरकार अन्तर्गतका मन्त्रालयहरूमध्ये आ.व. २०७६/७७ मा वार्षिक बजेटको तुलनामा सबैभन्दा बढी प्रतिशत खर्च गर्ने मन्त्रालयमा पर्यटन, उद्योग, वाणिज्य र आपूर्ति मन्त्रालय पर्दछ। यस मन्त्रालयले ७८.९० प्रतिशत खर्च गरेको छ। दोस्रोमा भौतिक योजना मन्त्रालय र तेस्रोमा सामाजिक सुरक्षा मन्त्रालय (शिक्षा, स्वास्थ्य) परेका छन्। जसले क्रमशः बजेटको ७७.६ प्रतिशत र ७६.२ प्रतिशत खर्च गरेका छन्। कूल खर्चमा भने दुई मन्त्रालयको (भौतिक र सामाजिक मन्त्रालय) ले ७२ प्रतिशत भन्दा बढी खर्च गरेका छन्।

आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा भौतिक पूर्वाधार, पर्यटन र अर्थ मन्त्रालयले पुँजीगत बजेटको ८० प्रतिशतभन्दा बढी खर्च गरेका छन्। कूल बजेटमा ८० प्रतिशतभन्दा बढी खर्च गर्ने भौतिक पूर्वाधार मन्त्रालय देखिएको छ। यसरी आ.व. २०७६/७७ को तुलनामा पुँजीगत खर्चको प्रतिशतमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा सुधार भएको छ। पुँजीगत खर्च उच्च गतिमा लैजान सबै मन्त्रालयले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ।

३.५.४ अन्तर सरकारी वित्तीय हस्तान्तरण

(क) प्रदेशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा सङ्घीय बजेटबाट हस्तान्तरित अनुदान: आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा प्रदेश सरकारले कूल ग्राहस्थ उत्पादनको ४.१४ प्रतिशत अनुदान संघीय बजेटबाट प्राप्त गरेको थियो। यसैगरी आ.व. २०७६/७७ मा ४.७९ प्रतिशत र आ.व. २०७७/७८ मा ४.०३ प्रतिशत प्राप्त गरेको छ। औसतमा ४.३९ प्रतिशत रह्यो। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको अन्तिम वर्षसम्म ६ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुग्ने देखिँदैन।

(ख) सङ्घीय बजेटबाट प्रदेशमा हस्तान्तरित अनुदान: आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा सङ्घीय बजेटबाट प्रदेशमा हस्तान्तरित अनुदान १२.७ प्रतिशत रहेकोमा दुवै आ.व. २०७६/७७ र आ.व. २०७७/७८ मा पनि १२.७ प्रतिशत रहेको देखिएकाले (स्रोत: मध्यकालीन खर्च

संरचना) प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले राखेको लक्ष्य १३.० प्रतिशत प्राप्त हुन सक्ने देखिन्छ।

- (ग) प्रदेशको बजेटमा स्थानीय तहमा जाने अनुदानको लागि विनियोजन: प्रदेश सरकारले विभिन्न आर्थिक वर्षको बजेटमा स्थानीय तहमा जाने अनुदानको लागि आ.व. २०७५/७६ मा ४.३७ प्रतिशत बजेट छुट्याएको थियो भने आ.व. २०७६/७७ मा ७.६५ प्रतिशत, आ.व. २०७७/८८ मा ६.२४ प्रतिशत; आ.व. २०७८/७९ मा ६.५४ प्रतिशत छुट्याएको थियो र आ.व. २०७९/८० मा ५.९६ प्रतिशत बजेट छुट्याएको छ। चार आर्थिक वर्षको औसतमा ६.५८ प्रतिशत रहेको छ। यसरी अनुदानको अंशमा घटबढ देखिन्छ। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको अन्तिम वर्षसम्म १० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुग्ने देखिँदैन।
- (घ) स्थानीय तहहरूको आयमा अनुदानको अंश: स्थानीय तहहरूको आयमा अनुदानको अंश आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा ८९.५० प्रतिशत रहेकोमा योजनाको पहिलो वर्ष आ.व. २०७६/७७ मा ६१.५९ प्रतिशत छ। आ.व. २०७७/७८ मा यो अङ्क बढेर ६८.०४ प्रतिशत पुगेको छ। औसतमा ६४.९६ प्रतिशत रह्यो। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको अन्तिम वर्षसम्म ८४.५० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुग्ने देखिँदैन।
- (ङ) स्थानीय तहहरूको कूल खर्चमा पुँजीगत खर्चको अंश: स्थानीय तहहरूको कूल खर्चमा पुँजीगत खर्चको अंश आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा ४३.१० प्रतिशत रहेकोमा प्रथम योजनाको पहिलो वर्ष आ.व. २०७६/७७ मा २६.७८ प्रतिशत छ। आ.व. २०७७/७८ मा यो अङ्कमा केही सुधार भएर २८.८९ प्रतिशत पुगेको छ। औषतमा २७.९० प्रतिशत रह्यो। प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको अन्तिम वर्षसम्म ४८.१० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुग्ने देखिँदैन।

३.५.५ सार्वजनिक ऋण

आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा खुद आन्तरिक ऋण शीर्षकमा १ अर्ब ९८ करोड ८४ लाख प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखेको छ। आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा आन्तरिक दायित्व घटाउन रु. २ अर्ब रकम प्रस्ताव गरेको छ। (स्रोत: बजेट वक्तव्य, अनुसूची १)

कार्यसम्पादनमा रहेको कमी कमजोरी:

विभिन्न सूचकाङ्क अध्ययन गर्दा र महालेखा परीक्षकबाट प्रकाशित विभिन्न वर्षको वार्षिक प्रतिवेदन अध्ययन गर्दा देखिएको यथार्थ अवस्था निम्नानुसार छ।

- १) राजस्व परिचालन: राजस्व परिचालनको सन्दर्भमा निम्नानुसारको यथार्थ अवस्था देखिएको छ।
- (क) सरकार संचालनको प्रमुख आधारको रूपमा रहेको राजस्व सङ्कलन लक्ष्यभन्दा कम रहेको छ। यस प्रदेशले आ.व. २०७६/७७ मा प्रक्षेपण रकमको ६९.५६ प्रतिशत राजस्व प्राप्त गरेको छ। सातवटै प्रदेशको औषत ६७.१५ प्रतिशतको तुलनामा उपलब्धि प्रतिशत केही बढी भएता पनि लक्ष्य

अनुसार प्राप्त भएको देखिएन। त्यसैगरी आ.व. २०७७/७८ मा राजस्व प्रक्षेपण (अनुमान) रकमको ८८.१९ प्रतिशतको प्राप्त गरेको छ। सातवटै प्रदेशको औसत ७५.८३ प्रतिशतको तुलनामा राजस्व प्राप्ति केही बढी भएता पनि सोही अवधिमा बागमती प्रदेश (१०२.४४ प्रतिशत) र लुम्बिनी प्रदेश (९३.९५ प्रतिशत) को तुलनामा कम असुली हो। दुई वर्षको राजस्व प्रक्षेपण र असुली लक्ष्यअनुसार प्रगति गर्नेतर्फ धेरै प्रयास गरेको देखिएन।

प्रदेशको वार्षिक बजेटमा राजस्वको अंश विभिन्न आ.व.मा फरकफरक र निकै उतार चढाव भएको देखिन्छ।

२) **सरकारी खर्च:** सरकारी खर्च व्यवस्थापन र परिचालनको सन्दर्भमा निम्नानुसारको यथार्थ अवस्था देखिएको छ।

- (क) कुल ग्राहस्थ उत्पादन र वार्षिक बजेट बिचको अनुपात १४.२ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुरा हुने देखिँदैन।
- (ख) वार्षिक विनियोजन बजेटमा कुल खर्चको अंश दुई आर्थिक वर्षको त्यति सन्तोषजनक नभएकाले प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले राखेको लक्ष्य ९९ प्रतिशत पुरा हुने देखिँदैन। वार्षिक पुँजीगत खर्च विनियोजनमध्ये यथार्थ पुँजीगत खर्च औषतमा ७९.२६ प्रतिशत रहेकोमा योजनाले राखेको लक्ष्य ९९ प्रतिशत प्राप्ति हुन सक्ने आधार देखिँदैन। दुई आर्थिक वर्षको चालु खर्चको विनियोजनको औसत ५४.२८ प्रतिशत मात्र रहेकाले पञ्चवर्षीय योजनाको ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पुरा हुने देखिँदैन। चालु खर्च कम हुनुको कारणमा दरबन्दीअनुसारको कर्मचारीका लागि तलब भत्ता रहेकोमा पदपूर्ति नभएकाले खर्च नभएको भन्ने सम्बन्धित पदाधिकारीबाट जानकारी प्राप्त भयो।
- (ग) पुँजीगत बजेट र चालु बजेट बिचको अनुपात विभिन्न आर्थिक वर्षमा निकै घटबढ देखिन्छ। पुँजीगत बजेट खर्च धेरै मन्त्रालयको सन्तोषजनक छैन।
- (घ) अबण्डा बजेट व्यवस्था गर्नु बजेट सिद्धान्तमा त्यति राम्रो मानिँदैन। तर यस प्रयोजनका लागि अर्थ विविध अन्तर्गत बजेट प्रस्ताव गरिएको छ।
- (ङ) आयोजना कार्यान्वयन गर्नका लागि विस्तृत सर्वेक्षण, डिजाइन, लागत अनुमान र सो-अनुसार वार्षिक कार्यक्रम निश्चित गरी वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्ने प्रक्रिया पुरा गरी कार्यक्रम र बजेट प्रस्ताव गर्नुपर्नेमा त्यसरी नगरेको भनी महालेखा परीक्षकको कार्यालयले आफ्नो प्रतिवेदनमा उल्लेख गरेको छ।
- (च) आवधिक योजनाको लक्ष्य हासिल गर्नका लागि मध्यमकालीन खर्च संरचना (MTEF) तयार गरिन्छ। यस विषयमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयले मध्यमकालीन खर्च संरचनामा प्रस्तावित योजना वा कार्यक्रमको क्रियाकलापगत विवरण, प्रत्येक क्रियाकलापको प्रति इकाई लागत, संचालनमा लाग्ने अनुमानित समय र सोबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफल समेत

खुलाई आयोजना/कार्यक्रम प्रस्ताव गर्नुपर्नेमा त्यसरी प्रस्ताव नभएको भनी प्रतिवेदनमा औल्याएको छ।

- (छ) आयोजना बैंकको व्यवस्था नगरेको विषयमा पनि महालेखा परीक्षक कार्यालयले औल्याएको छ। उसको प्रतिवेदनमा आयोजना कार्यान्वयन गर्ने निकाय/मन्त्रालयहरूको सम्भाव्यता अध्ययन गरी आवधिक योजना र प्रदेशको प्राथमिकता अनुकूलका आयोजना समावेश गरी आयोजना बैंक तयार गर्नुपर्ने र प्राथमिकताका आधारमा आयोजना छनौट गर्नुपर्नेमा आयोजना बैंकको व्यवस्था गरेको छैन।
- (ज) आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व नियमावली २०७७ मा पहिलो त्रैमासिक अवधि समाप्त नभएसम्म र बजेट विनियोजन नभएको खर्च शीर्षकमा रकमान्तर गर्न पाइने छैन भन्ने व्यवस्था छ। नियमको यस व्यवस्था विपरीत आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कूल रकमान्तर मध्ये प्रथम चौमासिकमा ३० प्रतिशत, दोस्रो चौमासिकमा २० प्रतिशत र तेस्रो चौमासिकमा ५० प्रतिशत, अषाढ महिनामा मात्र २८ प्रतिशत र अषाढको अन्तिम चार दिनमा ७ प्रतिशत रकमान्तर गरेको भनी महालेखापरीक्षकको वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसैगरी वार्षिक बजेट विनियोजन नै नगरेको शीर्षकमा रकमान्तर गर्न तोकिएको सीमा (२५ प्रतिशत) भन्दा बढी रकम रकमान्तर गरेको भनि प्रतिवेदनमा औल्याइएको छ।
- (झ) योजना वा कार्यक्रममा वार्षिक रूपमा बजेट विनियोजन गरी प्रदेश सभामा प्रस्ताव गर्नुपर्नेमा कुल बजेटको आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा १५ प्रतिशत र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा १२.९३ प्रतिशत रकम अबन्डाको रूपमा राखेपछि रकमान्तर गरी निकास गरिएको छ।
- (ञ) प्रत्येक मन्त्रालयको आफ्नो मातहतको कार्यालयको स्वीकृत बजेट तथा कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्न आर्थिक वर्षको श्रावण महिनाभित्र वार्षिक विकास कार्यक्रम कार्ययोजना तयार गर्नुपर्ने, यसरी कार्ययोजना तयार गर्दा वार्षिक खरिद योजना, मासिक नगद प्रवाह विवरण, उपलब्धि मापक सूचक र कार्यान्वयनको समय तालिका लगायतको विवरण समावेश गर्नुपर्ने प्रावधान अनुरूप कार्ययोजना तयार गरेको पाइएन भनि महालेखा परीक्षकको प्रतिवेदनले औल्याएको छ।
- (ट) बजेट अनुमानको तुलनामा आ.व. २०७६/७७ मा पुँजीगत खर्च ७०.४७ प्रतिशत र चालु खर्च ५२.३१ प्रतिशत गरेको छ। आ.व. २०७७/७८ मा पुँजीगत खर्च ८७.९८ प्रतिशत र चालु खर्च ५५.९७ प्रतिशत समेत कूल खर्च ७४.६१ प्रतिशत मात्र छ। न्यून खर्चले प्रदेशको समग्र कार्य सम्पादन प्रभावकारी देखिएन।
- (ठ) प्रदेश सरकारले बजेट वक्तव्यमा घोषणा गरेको विभिन्न मन्त्रालय एवं निकायसँग

सम्बन्धित नीति र कार्यक्रमहरू कार्यान्वयन हुन नसकेको धेरै पाइन्छ। घोषणा गरिएका कार्यक्रम कार्यान्वयन नहुँदा प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको लक्ष्य र उद्देश्य प्राप्त हुन कठिन पर्दछ।

- (ड) आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा विनियोजन बजेट मध्ये ५० प्रतिशतभन्दा कम खर्च गर्ने चारवटा निकाय एवं मन्त्रालय देखिन्छ। साथै अधिकांश मन्त्रालय एवं निकायको खर्च गर्न सक्ने क्षमता कमजोर रहेको देखिन्छ।
- (ढ) पुँजीगत खर्चको ठुलो हिस्सा तेस्रो चौमासिकमा र त्यसमा पनि आषाढ महिनामा ठुलो हिस्सा खर्च भएको छ। आ.व. २०७६/७७ र आ.व. २०७७/७८ मा चौमासिक र मासिक पुँजीगत खर्चको अवस्था निम्नानुसार छ।

तालिका ३.४: कूल पुँजीगत खर्चको प्रतिशत

अवधि	आ.व. २०७६/७७	आ.व. २०७७/७८
प्रथम चौमासिक	१०.७	८.५२
द्वितीय चौमासिक	२७.७९	२३.६६
तृतीय चौमासिक	६१.५१	६७.८२
अषाढ महिनाको	४४.३४	४२.६३
अषाढ २५ पछिको		१६.२३

यसरी पुँजीगत खर्चको ठुलो हिस्सा तेस्रो चौमासिकमा र त्यसमा पनि आषाढ महिनामा ४२ प्रतिशतभन्दा बढी हिस्सा खर्च भएकाले योजना तथा कार्यक्रम कार्ययोजनाअनुसार सम्पादन भएको देखिएन। यसले कामको गुणस्तरमा पनि प्रश्न खडा हुने अवस्थातर्फ ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ।

- (ण) सार्वजनिक खरिदको विषयमा महालेखा परीक्षकको कार्यालयको तेस्रो र चौथो प्रतिवेदनमा धेरै विषयमा प्रश्न उठाइएको छ। केही विषय यस्ता छन्। (१) आर्थिक वर्षको अन्तमा मौज्जात बाँकी रहने गरी विभिन्न माल सामान खरिद गरी मौज्जात राखे गरेको कानुन सम्मत भएन। (२) सार्वजनिक खरिद ऐन २०६३ बमोजिम प्रतिस्पर्धात्मक विधि अवलम्बन गरी खरिद कार्य गर्नुपर्नेमा र विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्दा सार्वजनिक खरिद नियमावली २०६४ को नियम १४५ को प्रक्रिया अवलम्बन गरी खरिद गर्नु पर्नेमा सो प्रक्रिया पुरा नगरी सोझै खरिद गर्नु उचित देखिएन। (३) विदेशी सहायताअन्तर्गत वस्तुगत सहायताको रूपमा प्राप्त सामानको अभिलेख नराखेको, वित्तीय विवरणमा देखाउनु पर्नेमा नदेखाएको। (४) सवारी साधन खरिद वर्षेनी वृद्धि हुँदै जाँदा मर्मत र इन्धन खर्चसमेत

वृद्धि हुने भएकाले मापदण्ड तयार गरी सवारी साधन खरिद नगरेको। (५) कोभिड १९ को सन्दर्भमा महामारी नियन्त्रणका लागि खरिद भएका उपकरणहरू आवश्यक पूर्वाधार नभएको, संचालन गर्ने दक्ष र आवश्यक जनशक्ति नभएको कारणले संचालनमा आउन नसकेको र यसबाट वारेन्टी समय पनि समाप्त हुने अवस्था भएको। (६) सम्पत्तिको अभिलेख, संरक्षण र प्रतिवेदनको विषयमा प्रदेश मन्त्रालयहरूले आफ्नो जिम्मामा रहेको घर, जग्गा, सवारीसाधनलगायत जिन्सी मालसामानको लगत र मातहतका कार्यालयबाट प्राप्त प्रतिवेदन र आफ्नो कार्यालय समेतको जिन्सी प्रतिवेदन एकीकृत रूपमा तयार गरी सम्बन्धित निकायमा पठाउनु पर्नेमा नपठाएको। (७) सार्वजनिक खरिद नियमावलीमा भएको व्यवस्थाभन्दा बढी रकमको काम उपभोक्ता समितिबाट गराएको, नियम विपरीत भुक्तानी दिएको, उपभोक्ता समितिको योगदान कट्टा नगरेको, बिल भरपाई व्यवस्थित नगरेको, खर्च सार्वजनिक नगरेको, आयोजना स्थलमा सूचना पाटी नराखेको, हेवी मेसिनरी प्रयोग हुने कार्यमा समेत समितिबाट गराएको, समितिले पाएको काम निर्माण व्यवसायीबाट गराउने गरेको, सम्पन्न आयोजना हस्तान्तरण नहुने, हस्तान्तरण भएका आयोजनामा मर्मत सम्भारको व्यवस्था नहुने आदि।

(त) विभिन्न निकायबाट लैङ्गिक उत्तरदायी बजेट बजेटमा व्यवस्था गरिएको छ। यो राम्रो पक्ष हो। यसरी बजेटमा व्यवस्था गरिएको भएता पनि यस प्रयोजनका लागि कुनकुन निकायबाट कतिकति रकम खर्च गरियो भन्ने कुनै पनि प्रतिवेदनमा उल्लेख भएको पाइएन।

३) वित्तीय हस्तान्तरण

- (क) प्रदेशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा सङ्घीय बजेटबाट हस्तान्तरित अनुदान प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले राखेको लक्ष्य ६.० प्रतिशत प्राप्त हुन सक्ने अवस्था विगतको प्राप्ति हेर्दा कठिन देखिन्छ।
- (ख) प्रदेशको बजेटमा स्थानीय तहमा जाने अनुदानका लागि प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले राखेको लक्ष्य १०.०० प्रतिशत प्राप्त हुन सक्ने देखिँदैन।
- (ग) प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले स्थानीय तहहरूको आयमा अनुदानको अंश योजनाको अन्तिम वर्ष सम्ममा ८४.५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। यो लक्ष्य प्राप्त हुने सक्ने अवस्था देखिँदैन।
- (घ) प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले स्थानीय तहहरूको कूल खर्चमा पुँजीगत खर्चको अंश योजनाको अन्तिम वर्ष सम्ममा ४८.१ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। यो लक्ष्य निक्कै प्रयास नगरेसम्म पुऱ्याउन सकिने देखिँदैन।

- (ङ) प्रदेश सरकारले वित्तीय हस्तान्तरणमार्फत आ.व. २०७६/७७ मा ८५ स्थानीय तहलाई रु. १ अर्ब ७२ करोड ५६ लाख हस्तान्तरण गरेको छ। हस्तान्तरित अनुदानमध्ये समानीकरणको अनुदानको अंश सबैभन्दा बढी ६६.०२ प्रतिशत रहेको छ। यसैगरी आ.व. २०७७/७८ मा रु. १ अर्ब ९३ करोड १२ लाख हस्तान्तरण गरेको छ। हस्तान्तरित अनुदानमध्ये समानीकरणको अंश सबैभन्दा बढी ५४.३७ प्रतिशत छ। त्यसपछि सशर्त अनुदान, समपुरक अनुदान र विशेष अनुदान पर्दछन्।
- (ख) सङ्घीय सरकारले वित्तीय हस्तान्तरणमार्फत आ.व. २०७६/७७ मा प्रदेश सरकारलाई वार्षिक बजेट अनुमानभन्दा बढी (लक्ष्य १३,९६,३८ लाख रहेकोमा १५,१०,७८ लाख प्राप्त) हस्तान्तरण गरेको छ। तर खर्च भने रु. ८,९२,६५ लाख मात्र गरेकाले सुरु लक्ष्यको ६३.९२ प्रतिशत खर्च भएको छ।
- आ.व. २०७७/७८ मा प्रदेश सरकारलाई वित्तीय हस्तान्तरणअन्तर्गत वार्षिक बजेट अनुमानभन्दा बढी (लक्ष्य १३,१५,९९ लाख रहेकोमा १३,९६,८५ लाख प्राप्त) प्राप्त भएकोमा बजेटको ८३.५ प्रतिशत खर्च भएको छ।

३.६ प्रदेश अर्थतन्त्रमा कोरोनाको प्रभाव

कोरोना महामारीले विश्व अर्थतन्त्र र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई गहिरो असर पारेको बेला गण्डकी प्रदेशको अर्थतन्त्र मात्र अछुतो रहने कुरै भएन। कोरोना महामारीले एकातर्फ कृषि, उद्योग, व्यापार, पर्यटन, निर्माण आदि अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रहरूको क्रियाकलापमा ठूलो हास ल्यायो भने अर्कोतर्फ स्वास्थ्यसेवा र राहतका लागि खर्च पनि बढ्यो। गण्डकी प्रदेशमा कोरोनाले पारेको प्रभावको आँकलन गर्न गरिएको नमुना सर्वेक्षण अनुसार कोरोनाले ६४.९२ प्रतिशत सङ्गठित व्यावसायिक प्रतिष्ठानलाई पुरै र ३३.३३ प्रतिशतलाई आंशिक प्रभाव पारेको देखिन्छ। केवल २.०५ प्रतिशतलाई मात्र प्रभाव नपारेको देखिन्छ। ५३.९८ प्रतिशतले कोरोनाको कारण ६ महिनाभन्दा बढी आफ्नो व्यवसाय बन्द गर्नुपर्ने भन्ने ४६.०७ प्रतिशतले सोभन्दा कम अवधिको लागि आफ्नो व्यवसाय बन्द गर्नु परेको देखिएको छ। जसले गर्दा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा २०७६/७७ मा ५.८ प्रतिशत कामदारहरूले आफ्नो काम गुमाउनु पर्यो। यसरी कामदार सङ्ख्यामा हास हुने क्रम आर्थिक २०७७/७८ र २०७८/७९ मा पनि जारी रह्यो। तर हास दरमा भने कमी आई क्रमशः ४.७ प्रतिशत र २.५ प्रतिशत मात्र रह्यो। कोभिडको कारण कूल १४.६६ प्रतिशतले आफ्नो रोजगारी गुमाउनु पर्यो। यसरी रोजगारी गुम्नेको अंश सहरमा भन्दा गाउँमा बढी देखिएको छ। रोजगारी गुमाउनेको प्रतिशत गाउँमा १८.७५ र सहरमा १३.२९ प्रतिशत मात्र देखिएको छ।

तालिका ३.५: गण्डकी प्रदेश - अर्थतन्त्रमा कोरोनाको प्रभाव

१. व्यावसायिक प्रतिष्ठानमा असर	प्रतिशत
(क) पुरै असर परेको	६४.९२
(ख) आंशिक असर परेको	३३.३३
(ग) असर नपरेको	२.०५
जम्मा	१००.०
२. व्यवसाय बन्द गर्नु परेको अवधि	
(क) ६ महिनाभन्दा बढी	५३.९८
(ख) ६ महिनाभन्दा कम	४६.०७
३. कामदार सङ्ख्यामा हास	
(क) आ.व. २०७६/७७	५.८
(ख) आ.व. २०७७/७८	४.७
(ग) आ.व. २०७८/७९	२.५
४. रोजगारी गुमाउने	
(क) गाउँमा	१८.७५
(ख) सहरमा	१३.२९
(ग) जम्मा	१४.६६

स्रोत: सर्वेक्षण

३.७ दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा योगदान

हरेक क्षेत्रमा रहेका सबै स्वरूपको गरिबी अन्त्य गर्ने दिगो विकास लक्ष्य १ हासिल गर्न नेपालले प्रतिव्यक्ति आयलाई सन् २०३० सम्ममा २५०० अमेरिकी डलर पुऱ्याउन प्रस्ताव गरेको छ। त्यस्तै बहुआयामिक गरिबी सूचकाङ्कलाई ७ प्रतिशत भन्दा कम गराउने लक्ष्य राखिएको छ। गण्डकी प्रदेश सरकारले पनि आ.व. २०७५/७६ मा यु.एस. डलर १०४३ रहेको प्रतिव्यक्ति आयलाई वि.सं. २०८७ (सन् २०३०) मा ३७२१ पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। त्यस क्रममा आ.व. २०८०/८१ सम्ममा यु.एस. डलर १९५६ पुऱ्याउने प्रदेश योजनाले राखेको लक्ष्य योजना अवधिको पहिलो तीन वर्षमा यु.एस. डलर ३९४ ले बढी आ.व. २०७८/७९ मा १४३७ डलर मात्र पुगेको छ। जसअनुसार योजनाको लक्ष्य हासिल नहुने देखिएको छ। बहुआयामिक गरिबीलाई १४.२ प्रतिशतबाट ७.२ प्रतिशतमा झार्ने योजनाको लक्ष्य पनि पुरा नहुने देखिएको छ।

दिगो विकास लक्ष्य १ ले कम्तीमा ७ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धि दर कायम राख्नु पर्ने भनेको छ। तर गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको पहिलो तीन वर्षको औसत आर्थिक वृद्धिदर ३.०६ प्रतिशत मात्र छ। योजनाको लक्ष्य औसत वार्षिक १०.२ प्रतिशत छ। यो लक्ष्य हासिल

हुन सक्ने देखिँदैन। तर सन् २०३० सम्ममा ७ प्रतिशतको वृद्धिदर हासिल हुने सम्भावना छ। यसरी दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा गण्डकी प्रदेशको समष्टिगत आर्थिक क्षेत्रको योगदान मिश्रित देखिएको छ।

३.८ उपसंहार

मूलतः कोरोनाको कारण योजनाको पूर्वार्धमा आर्थिक क्रियाकलापहरू शिथिल रहेकाले योजनाले लक्ष्य गरेअनुसार १०.२ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुन सक्ने देखिएन। योजना अवधिमा बढीमा औसत वार्षिक ५.६ प्रतिशत मात्र वृद्धि हुन सक्ने देखिएको छ। यति हुँदा पनि देशको कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान ८.३ प्रतिशत कायम राख्ने लक्ष्य भने हासिल हुने देखिन्छ। मूलतः द्वितीय क्षेत्रको योगदानलाई बढाई प्रदेशको अर्थतन्त्रको संरचनामा उल्लेखनीय परिवर्तन ल्याउने योजनाका लक्ष्य पनि पुरा हुने देखिँदैन। योजना अवधिको पहिलो तीन वर्षमा कूल उत्पादनमा द्वितीय क्षेत्रको योगदान आधार वर्षको भन्दा पनि कम देखिन्छ।

योजनाले लक्ष्य गरेअनुसारको लागानी पनि जुट्न सक्ने देखिँदैन। लागानीको स्रोत बचत हो तर योजनाले बचतको लक्ष्य निर्धारण गरेको छैन र बचत प्रोत्साहित गर्ने ठोस नीति र कार्यक्रमहरू पनि छैन। प्रदेशको बचत सम्बन्धी तथ्याङ्क पनि उपलब्ध छैन। नेपालको राष्ट्रिय बचतको तथ्याङ्कलाई प्रयोग गरी अनुमान गर्दा योजना अवधिमा रु. ४ खर्ब ७९ अर्ब ०२ करोड लागानी न्यून हुने देखिन्छ। योजनाले कूल रु. १० खर्ब १२ अर्ब २४ करोड लागानी गर्ने लक्ष्य राखेको थियो।

श्रम, रोजगारी र आयका सूचकहरूमा पनि योजनाले लक्ष्य गरे अनुसार सुधार भएको देखिँदैन। बेरोजगारी दर योजनाले लक्ष्य गरे भन्दा ३ प्रतिशत बिन्दुले बढी हुने देखिन्छ भने रोजगारी र जनसङ्ख्याको अनुपात पनि योजनाले निर्धारण गरेको ३५.९ प्रतिशतको लक्ष्य भन्दा कम हुने देखिन्छ।

योजनाले योजनाको अन्तसम्ममा प्रदेशको प्रतिव्यक्ति आय १९५६ यु.एस. डलर पुऱ्याउने लक्ष्य राखेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा १४३७ यू.एस. डलर पुगेको छ जुन राष्ट्रिय औसत प्रतिव्यक्ति आयभन्दा बढी हो। तापनि उत्पादन र रोजगारी लक्ष्य अनुसार वृद्धि हुन नसकेको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिव्यक्ति आय पनि लक्ष्यअनुसार बढ्ने अपेक्षा गर्न सकिँदैन।

यसरी उत्पादन, लागानी, रोजगारी, आय आदि अर्थतन्त्रका प्रायः सबै प्रमुख सूचकहरूको प्रगति लक्ष्यअनुसार हुन नसक्नुमा मूलतः कोरोनाकै प्रभाव देखिन्छ। कोरोनाको कारणले ९८.२५ प्रतिशत सङ्गठित व्यवसायिक प्रतिष्ठानहरूलाई असार पारेको तथ्याङ्क यसै अध्ययनको सिलसिलामा गरिएको एउटा सर्वेक्षणबाट प्राप्त भएको छ। त्यस्तै ५३.९८ प्रतिशतले ६ महिना भन्दा बढी आफ्नो व्यवसाय बन्द गर्नु परेको र १४.६६ प्रतिशत कामदारले आफ्नो रोजगारी गुमाउनु परेको देखिन्छ।

परिच्छेद ४

कृषि

४.१ पृष्ठभूमि

प्रदेश अर्थतन्त्रमा कृषिको प्रमुख स्थान रहेको छ। योजनाको आधार वर्ष आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा प्रदेशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा कृषिको योगदान २७.४ प्रतिशत थियो। सतरी प्रतिशतभन्दा बढी घरपरिवार कुनै न कुनै रूपमा कृषिमा आवद्ध थिए, जसमध्ये ८६ प्रतिशत घर परिवारको आम्दानीको स्रोत कृषि रहेको छ। यसै पृष्ठभूमिमा कृषिमा प्राथमिकताको साथ गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना बनी कार्यान्वयनमा रहेको छ।

४.२ कृषि उत्पादन

प्रदेश योजनाले योजना अवधिमा वार्षिक औसत ५.५ प्रतिशतले कृषि उत्पादन बढाउने लक्ष्य राखेको छ। तर योजना अवधिको प्रथम तीन वर्षमा वार्षिक औसत २.४ प्रतिशतले मात्र उत्पादन बढेको देखिन्छ। योजनाको लक्ष्य हासिल गर्न बाँकी दुई वर्षमा वार्षिक औसत १०.१ प्रतिशतको वृद्धि आवश्यक पर्दछ। त्यति उच्च दरको वृद्धि सम्भव देखिँदैन। त्यसैले योजनाले कृषि क्षेत्रको लक्ष्य हासिल गर्न सक्दैन। उत्पादन वृद्धिको मूल तत्वहरू खेती गरिएको जग्गाको क्षेत्रफल र त्यसको उत्पादकत्व हुन्। योजनामा क्षेत्रफल विस्तारको लक्ष्य राखिएको देखिँदैन। उत्पादकत्वको हकमा प्रमुख खाद्यान्न, तेलहन तथा आलु बालीको उत्पादकत्व आ.व. २०७५/७६ मा क्रमश प्रति हेक्टर २.७, १.० र १५.४ टन रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्षसम्म क्रमश ३.८, १.३ र १९.९ टन पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ। तर योजनाको प्रथम तीन वर्षमा यी बालीहरूको उत्पादकत्व क्रमशः औषत २.६, ०.९५ र १६.६ टन रहेको देखिन्छ। यसबाट खासगरी खाद्यान्न बालीको उत्पादकत्व योजनाको लक्ष्यअनुसार वृद्धि हुन नसक्ने देखिएको छ। समयमा मल नपाउनु कृषि उत्पादनको मूल समस्याको रूपमा देखिन्छ। समयमा पर्याप्त रासायनिक मल उपलब्ध गराउने सम्बन्धमा योजनामा कुनै नीति तथा कार्यक्रम समावेश भएको देखिँदैन। केवल प्राङ्गारिक मलको आपूर्ति सुनिश्चित गर्ने कार्यनीति मात्र रहेको छ। यसमा पनि माग र आपूर्तिको प्रक्षेपण गर्ने मात्र कार्यक्रम रहेको छ।

सिंचाई उत्पादकत्व वृद्धिको अर्को प्रमुख कारक हो। सिंचाई सुविधा विस्तार गर्ने सम्बन्धमा प्रदेश योजनाले आधार वर्ष (आ.व. २०७५/७६) मा २७.४ प्रतिशत रहेको खेतीयोग्य जमिनमध्ये सिंचित जमिनको प्रतिशत योजनाको अन्तिम वर्ष (आ.व. २०८०/८१) सम्ममा २.७ प्रतिशतले बढाई ३०.१ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। तर यस्तो सुविधा प्राप्त जमिन आ.व. २०७८/७९ सम्ममा २८.२५ प्रतिशत मात्र पुगेको छ। त्यस्तै वर्षभरि सिंचाई हुने खेतीयोग्य जमिनको प्रतिशत १२.७ प्रतिशत (आधार वर्ष) बाट १५.३ प्रतिशत (योजनाको अन्तिम वर्ष) पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा

योजनाको तेस्रो वर्षमा १३.३८ प्रतिशत मात्र पुगेको छ। यी प्रगतिहरूलाई दृष्टिगत गर्दा योजनाले सिँचाई विस्तारको लक्ष्य पनि हासिल गर्न सक्ने देखिदैन। अर्कोतर्फ नयाँ प्रविधिमा आधारित तथा साना सिँचाईको सुविधा योजनाको पहिलो वर्ष ६० हेक्टरमा र त्यसपछि प्रत्येक वर्ष १५० हेक्टरमा विस्तार गर्ने कार्यक्रम रहेकोमा आ.व. २०७७/७८ मा १२५ हेक्टरमा यो सुविधा विस्तार भएको देखिन्छ। त्यसपछि हरेक वर्ष १५० हेक्टरका दरले सुविधा विस्तार हुने प्रक्षेपण मध्यमकालीन खर्च संरचना (२०७८/७९-८०/८१) मा गरिएको छ, जुन स्वाभाविक देखिन्छ। यसरी समग्रमा सिँचाई सुविधाको लक्ष्य हासिल नभए पनि साना सिँचाईको हकमा लक्ष्य पुरा हुने देखिन्छ।

उत्पादन बढाउनु जति महत्त्वपूर्ण छ, उत्पादित उपजको रक्षा गर्नु पनि उतिकै महत्त्वपूर्ण छ। गण्डकी प्रदेशमा कृषि उपजलाई बाँदरबाट जोगाउनु पनि ठुलै समस्या भएको बुझिन्छ। योजना अवधिमा १०० हेक्टर जमिनमा बाँदर व्यवस्थापन कार्यक्रम संचालन गर्ने कुरा उल्लेख छ, तर यसको प्रगतिको बारेमा जानकारी उपलब्ध छैन। समूह छलफलबाट अहिलेसम्म यो जल्दो बल्दो समस्याकै रूपमा रहेको बुझिएको छ।

तालिका ४.१: गण्डकी प्रदेश - कृषि

सूचक	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	३ वर्षको औषत	योजनाको लक्ष्य
१. कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा हिस्सा (प्रतिशत)	२७.४ ^३	२७.२ ^३	२६.९ ^३	२६.० ^३	२६.७	२३.७
२. कृषि उत्पादनको वृद्धि दर		२.३	२.५	२.५	२.४	५.५
३. प्रमुख खाद्यान्न बालीको उत्पादकत्व (टन/हेक्टर)	२.७	२.८	२.६ ^३	२.५ ^३	२.६	३.८
४. तेलहन बालीको उत्पादकत्व (टन/हेक्टर)	१.० ^३	१.० ^३	०.९५ ^३	०.९१ ^३	०.९५	१.३
५. आलु बालीको उत्पादकत्व (टन/हेक्टर)	१५.४ ^३	१६.२ ^३	१५.५ ^३	१८.१ ^३	१६.६	१९.९
६. कूल व्यावसायिक प्रतिष्ठानमा कृषि प्रतिष्ठानको हिस्सा (%)	४.०	४.०४	४.४	४.८ ^४	४.४	६.०
७. खेतियोग्य जमिनमध्ये सिंचित जमिन (%)	२७.४	२८.११	२८.१७	२८.२५ ^४	२८.१८	३०.१
८. वर्षभरि सिंचाइ हुने खेतियोग्य जमिन (%)	१२.७	१३.१७	१३.२	१३.३८ ^४	१३.२५	१५.३

स्रोत: (१) मध्यकालीन त्रिवर्षीय खर्च संरचना २०७६/७७ अनुमान, (२) मध्यकालीन त्रिवर्षीय खर्च संरचना

२०७७/७८ संशोधित अनुमान, (३) गण्डकी प्रदेश आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९, (४) गण्डकी प्रदेश आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ प्रक्षेपण

४.३ पशुपन्छी तथा मत्स्य विकास

प्रदेशको कूल ग्राहस्थ कृषि उत्पादनमा एक चौथाइभन्दा बढी योगदान रहेतापनि प्रदेशको पशुपन्छी तथा मत्स्यजन्य उत्पादनले प्रदेशको माग पुरा हुन नसकी रहेको परिप्रेक्षमा प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पशुपन्छी तथा मत्स्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने मात्र होइन निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने समेत उद्देश्य राखेको छ। तर उत्पादनको परिमाणान्तरक लक्ष्य भने निर्धारण गरेको देखिँदैन। तापनि आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा दुध र मासुको उत्पादन क्रमशः ३८.९ प्रतिशत र २४.२ प्रतिशतले उल्लेखनीय रूपमा घटेको प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ बाट देखिन्छ। अण्डा र माछाको उत्पादन भने क्रमशः ५३.४ प्रतिशत र ९.८ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ। यी तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा प्रदेशलाई पशुपन्छीजन्य तथा मत्स्यजन्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्य योजना आवधिमा पुरा हुने देखिँदैन।

प्रदेशलाई पशुपन्छीजन्य तथा मत्स्यजन्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउनुको अतिरिक्त योजनाले पशुपन्छी तथा मत्स्यपालन व्यवसायलाई प्रविधियुक्त, परिणाममुखी, व्यावसायिक र प्रतिस्पर्धी बनाउने, यस व्यवसायको माध्यमबाट स्वरोजगार र आय आर्जनको दिगो स्रोत विकास गर्ने र पशुपन्छी, माछा र पशुपन्छीजन्य तथा मत्स्यजन्य पदार्थबाट मानव स्वास्थ्यमा पर्न सक्ने नकारात्मक असर न्यूनीकरण गर्ने समेत उद्देश्य राखेको छ। यसका लागि रणनीति तथा कार्यनीतिहरूको साथै ६७ वटा कार्यक्रमहरू पनि समावेश गरिएका छन्। तर ती कार्यक्रमहरू मूलतः नीति निर्माण, अनुगमन, संस्थागत विकासमा केन्द्रित छन्। योजना अवधिको प्रथम तीन वर्षभित्र २० वटा मापदण्डका कार्य संचालन विधि निर्माण भईसकेका छन्।

(स्रोत: पशु सेवा निर्देशनालय, गण्डकी प्रदेशको वेबसाइट <http://dlfd.gandaki.gov.np/acts>)

४.४ खाद्य सुरक्षा

योजनाको आधार वर्ष अर्थात् आ.व. २०७५/७६ मा आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेको परिवारको प्रतिशत ५६ मात्र थियो। यसलाई बढाएर योजनाको अन्त अर्थात् आ.व. २०८०/८१ सम्ममा ८३ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य योजनाले राखेको थियो। यसका लागि प्रतिव्यक्ति खाद्य उत्पादन पनि २३४ किलोग्रामबाट बढाएर ४०० किलोग्राम पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको थियो। तर योजनाको प्रथम तीन वर्षको औसत प्रतिव्यक्ति खाद्य उत्पादन २४७ किलोग्राम मात्र रहयो। बाँकी दुई वर्षमा १६० किलोग्राम बढाएर ४०० किलोग्राम पुऱ्याउने सम्भावना देखिँदैन। त्यसैले आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेको परिवार सङ्ख्यामा पनि ठुलो वृद्धि हुन नसक्ने भएकाले अपेक्षित ८३

प्रतिशतको उच्च लक्ष्य हासिल हुन सक्ने देखिंदैन।

योजनाको पहिलो तीन वर्षमा यस्तो खाद्य सुरक्षित परिवारको औसत प्रतिशत ६०.३ मात्र छ। त्यस्तै उच्च खाद्य असुरक्षाको स्थितिमा रहेको परिवार सङ्ख्यालाई ६ प्रतिशतबाट घटाएर २.० प्रतिशतमा झार्ने योजनाको लक्ष्य पनि पूरा हुने देखिंदैन। योजना अवधिमा ४ प्रतिशत बिन्दुले झार्नु पर्ने यो अनुपात योजनाको तेस्रो वर्षसम्म १ प्रतिशत बिन्दुले मात्र घटेको अनुमान छ, अन्यथा त्यसभन्दा अघिल्लो तीन वर्ष यो अनुपात स्थिर रहेको देखिन्छ।

पोषणतर्फ, आधार वर्षमा ४१.७ प्रतिशत रहेको कुपोषणबाट प्रभावित जनसङ्ख्यालाई योजनाको अन्तिम वर्षसम्ममा २० प्रतिशतमा झार्ने योजनाको लक्ष्य थियो। तर प्रगति भने लक्ष्यभन्दा निकै कम मात्र भएको देखिन्छ। योजना अवधिमा २२ प्रतिशत बिन्दुले घटाउनुपर्ने यो अनुपात योजनाका तीन वर्ष बितिसकदा ७ प्रतिशत बिन्दुले मात्र घटेको अनुमान छ। आ.ग. २०७८/७९ मा यो अनुपात ३५ प्रतिशत रहेको अनुमान गरिएको छ भने तीन वर्षको औसत हेर्ने हो भने यो भन्दा बढी ३८.३ प्रतिशत देखिन्छ। कम तौल, दुबलोपना, पुङ्कोपना र रक्त अल्पता भएका ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउन तोकिएको लक्ष्यहरू पनि प्राप्त हुन सक्ने देखिंदैन। ५ वर्ष मुनिका बालबालिकाहरू मध्ये कम तौल भएका दुबलो, पुङ्को र रक्त अल्पता भएका बालबालिकाहरूको प्रतिशत योजनाको आधार वर्षमा क्रमशः १४.९, ५.८, २८.९ र ४६.२ प्रतिशत रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्ष क्रमशः ८.०, १.०, १७.३ र १०.० प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको थियो। तर बितेका ३ वर्षको प्रगति हेर्दा यी लक्ष्यहरू पूरा हुने सम्भावना देखिंदैन। त्यस्तै रक्त अल्पता भएका प्रजननयोग्य महिलाको प्रतिशत पनि २८.२ प्रतिशत बाट १६.० प्रतिशतमा झार्ने लक्ष्य राखिएको थियो। यो लक्ष्य हासिल गर्न पनि सहज देखिंदैन। विगत तीन वर्षको औसत प्रतिशत २५.७ रहेको छ।

खाद्य सुरक्षा तथा पोषणको दृष्टिले जोखिममा रहेका क्षेत्र र समूहहरूको पहिचान गरी खाद्य तथा पोषण उपभोगको स्थितिमा सुधार ल्याउनका साथै सङ्कटको बेला खाद्यमा गरिब तथा सीमान्तिकृत समुदायको पहुँच पुऱ्याउन योजनाले विभिन्न रणनीति र कार्यनीतिहरूको साथै कार्यक्रमहरूको तर्जुमा गरेको छ। पोषण बगैँचा संचालन गर्ने जस्ता नवीन सोच यस सन्दर्भमा उल्लेखनीय छ। त्यस्तै प्रदेशमा रहेका ८५ वटै पालिकहरूमा खाद्य सुरक्षा समिति गठन गर्ने र प्रदेश पोषण तथा खाद्य ऐन लागु गर्ने कार्यक्रमहरू पनि महत्त्वपूर्ण छन्। तर तिनीहरूको प्रगतिको बारेमा तथ्याङ्क उपलब्ध छैन।

तालिका ४.२: गण्डकी प्रदेश - खाद्य सुरक्षा तथा पोषण

सूचक	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	पछिल्लो ३ वर्षको औसत	२०८०/८१ (योजनाको लक्ष्य)
१. कुपोषण प्रभावित जनसङ्ख्या (प्रतिशत)	४१.७	४०.०	४०.०	३५.०	३८.३	२०
२. आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थितिमा रहेको परिवार (प्रतिशत)	५६.०	६०	५६	६५	६०.३	८३
३. उच्च खाद्य असुरक्षाको स्थितिमा रहेको परिवार (प्रतिशत)	६.०	६.०	६.०	५.०	५.७	२.०
४. प्रतिव्यक्ति खाद्य उत्पादन (किलोग्राम)	२३४	२४८	२३४	२६०	२४७.३	४००
५. पाँच वर्ष मुनिका कम तौल भएका बालबालिका (प्रतिशत)	१४.९	१२.०	१४.९	११.०	१२.६	८.०
६. पाँचवर्ष मुनिका बालबालिकामा दुब्लोपन (प्रतिशत)	५.८	५.०	५.८	४.०	४.९	१.०
७. पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकामा पुङ्कोपन (प्रतिशत)	२८.९	२७.०	२८.९	२४.०	२६.६	१७.३
८. प्रजनन योग्य महिलामा रक्त अल्पता (प्रतिशत)	२८.२	२६.०	२८.२	२३.०	२५.७	१६.०
९. पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकामा रक्त अल्पता	४६.२	४०.०	४०.०	३५.०	३८.३	१०.०

स्रोत: मध्यकालीन खर्च संरचना आर्थिक वर्ष २०७७/७८-२०७८/८०; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश, मध्य खर्च संरचना आर्थिक वर्ष २०७८/७९ - २०८०/८१; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश, प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश

४.५ भूमि व्यवस्थापन

सीमित भूमिको समुचित उपयोग गर्न भूउपयोग योजना तयार गर्नुपर्ने हुन्छ। कृषि योग्य भूमिको गैरकृषि क्षेत्रमा प्रयोग र भूमि बाँझै राख्ने तथा खण्डीकरण गर्ने प्रवृत्ति बढेर उत्पादकत्वमा हास आएको परिप्रेक्ष्यमा उपयोगको आधारमा भूमिको वर्गीकरण गरी भूमि स्रोतको विवेकशील प्रयोगको वातावरण सिर्जना गर्ने, विकास निर्माणका लागि आवश्यक नाप, नक्सा तथा भौगोलिक सूचना सर्वसुलभ बनाउने र भूमि व्यवस्थापन सम्बन्धी सेवालाई सरल, सहज, पारदर्शी र प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले प्रदेश योजनामा विभिन्न रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रमहरूको व्यवस्था गरिएका छन्। भूउपयोग नीतिको निर्माण, चक्लाबन्दी कार्यक्रमको प्रवर्द्धन र एकीकृत भूसूचना प्रणालीको विकास कार्यक्रम

प्राथमिकतामा परेका छन्।

योजनावधिमा २१०० हेक्टर जग्गा चक्लाबन्दी गर्ने लक्ष्यका साथ चक्लाबन्दी प्रवर्द्धन कार्यक्रम लागु गरिएकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्म जम्मा ३४५ हेक्टर जग्गामात्र चक्लाबन्दी भएको अनुमान छ (मध्यकालीन खर्च संरचना २०७८/७९-२०८०/८१ र २०७७/७८-२०७९/८०)। साथै भूमि बैंकमार्फत थप ३६५ हेक्टर जग्गा चक्लाबन्दी गर्ने लक्ष्य पनि राखिएको छ। तर भूमि बैंकको स्थापना पनि भएको देखिँदैन। त्यस्तै स्थानीय तह समेतको सहकार्यमा १०१५ हेक्टर जग्गा एकीकृत गरी सुरक्षित बसोबासको व्यवस्था गर्ने भनिएकोमा के कति क्षेत्रफलको जग्गा एकीकरण भयो भन्नेबारे तथ्याङ्क उपलब्ध नभएतापनि आ.व. २०७८/७९ सम्म ५ वटा बस्तीहरू विकास भइसकेको तथ्याङ्क माथि उल्लिखित मध्यमकालीन खर्च संरचनाहरूबाट देखिन्छ। प्रगतिका यी तथ्याङ्कहरूको आलोकमा हेर्दा योजनाले चक्लाबन्दी र जग्गा एकीकरणका लक्ष्यहरू भेटाउन सकिने देखिँदैन। योजनाको आधार वर्षमा ०.२ हेक्टर रहेको कृषि परिवारले चलन गरेको प्रति कित्ता जमिनको आकार योजनाको अन्तमा ०.३ हेक्टर पुऱ्याउने लक्ष्य रहेकोमा योजनाको पहिलो तीन वर्षमा औसत ०.२२ हेक्टर मात्र रहेको देखियो। चक्लाबन्दी भूमिको उत्पादकत्व बढाउन गरिन्छ। तर यो योजनाले चक्लाबन्दीको नीतिलाई भूमिहीन वर्गको भूमिमा पहुँच बढाउने रणनीति अन्तर्गत राखेको छ। जुन आपसमा मेल खाँदैन।

तालिका ४.३: गण्डकी प्रदेश - चक्लाबन्दी र जग्गा एकीकरण

सूचक	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	३ वर्षको जम्मा	२०८०/८१ (योजनाको लक्ष्य)
१. चक्लाबन्दी प्रवर्द्धन (हेक्टरमा)	१०५	१४०	१००	३४५	२१००
२. जग्गा एकीकृत गरी बस्ती विकास (सङ्ख्या)	२	१	२	५	१०१५ हेक्टर
३. कृषि परिवारले चलन गरेको प्रति कित्ता जमिनको आकार (हेक्टर)	०.२	०.२२	०.२२४	०.२१*	०.३

* तीन वर्षको औसत

स्रोत: मध्यमकालीन त्रिवर्षीय खर्च संरचना २०७७/७८ - २०७९/८०, मध्यकालीन त्रिवर्षीय खर्च संरचना २०७८/७९ - २०८०/८१, प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आ.वा २०७६/७७- २०८०/८१); प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, गण्डकी प्रदेश

भूमिहीन सुकुम्बासीहरूको निमित्त बसोबासको व्यवस्था गर्ने भूमि व्यवस्थापनको एउटा प्रमुख कार्य हो। तर योजनामा यस सम्बन्धमा प्रदेशका भूमिहीन तथा सुकुम्बासीहरूको अभिलेख राख्ने कार्यक्रम मात्र रहेको छ। बसोबासको समस्या जग्गा एकीकरणबाट सम्बोधन हुने भनिएको छ। यो भनेको निजी जग्गाबाट सुकुम्बासीका लागि भाग छुट्याउनु हुन जान्छ। यसो गर्नु सजिलो हुँदैन, व्यक्तिगत सम्पत्ति माथि राज्यको अतिक्रमणको सवाल पनि उठ्छ।

सुकुम्बासी समस्याको समाधान महत्त्वपूर्ण र संवेदनशील विषय पनि हो। असली सुकुम्बासीको पहिचान मूलभूत कुरा हो। अन्यथा यो टाठाबाटालाई पोस्ने काम मात्र हुन जान्छ। यस सम्बन्धमा योजनामा केही उल्लेख छैन।

तीव्र रूपमा भइरहेको भूखण्डीकरण र जग्गा बाँझो राख्ने बढ्दो प्रवृत्तिबाट कृषि उत्पादनमा परेको गम्भीर नकारात्मक असर आज मुलुकको एउटा समस्या हो। गण्डकी प्रदेश पनि यो समस्याबाट मुक्त छैन। यो समस्यालाई सम्बोधन गर्न नेपाल सरकारले भूउपयोग नीति २०७२, भूउपयोग ऐन २०७६ र भूउपयोग नियमावली २०७९ लागु गरिसकेको छ। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पनि प्रादेशिक भूउपयोग नीति र कानून बनाउने कार्यक्रम राखेको छ। नेपाल सरकार भूमि व्यवस्था, सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालयको २०७९ श्रावण ३१ गतेको सूचनाअनुसार स्थानीय तहहरूले २०७९/८/२३ भित्र स्थानीय क्षेत्रहरूलाई कम्तिमा कृषि क्षेत्र र गैरकृषिमा वर्गीकरण गर्नु पर्नेछ। तर प्रदेश योजनामा उल्लिखित कानून बनेको जानकारी छैन। यसरी यस सम्बन्धमा योजना कार्यान्वयनको गति आवश्यकताअनुसार नभएको देखिन्छ।

योजनामा भूमि सम्बन्धी सूचना, अभिलेख र प्रशासन सुधारका थुप्रै कार्यक्रमहरू छन्, जसको कार्यान्वयनबाट भूमिको उपयोगबाट अधिकतम लाभ लिन सघाउ पुग्ने देखिन्छ। तर ती कार्यक्रमहरूको प्रगतिको विवरण उपलब्ध छैन।

४.६ सहकारी

नेपालको संविधान, राष्ट्रिय योजना र गण्डकी प्रदेशको योजनाले पनि सहकारीलाई विकासको एउटा आधार स्तम्भ मानेको छ। गण्डकी प्रदेशमा मात्र ३४०० सङ्ख्याको हाराहारीमा सहकारी सङ्घ संस्थाहरू संचालनमा रहेका कुरा प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा उल्लेख छ। सहकारीको सिद्धान्तअनुसार संचालन भएमा यी संस्थाहरूले संविधानमा उल्लेख भएको समाजवाद उन्मुख समृद्धि हासिल गर्न टेवा पुग्ने नै छ। तर सहकारिताको सिद्धान्तअनुसार नचल्दा र संस्थाहरूमा सुशासनको कमीले गर्दा धेरै सहकारी संस्थाहरूमा निक्षेप भुक्तानीको सङ्कट आइ पर्ने गरेको छ। यसै परिप्रेक्ष्यमा प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा सहकारी क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्ने, उत्पादन क्षेत्रमा सहकारीमा लगानी बढाउने र सहकारीको माध्यमबाट गरिबी न्यूनीकरण गर्ने उद्देश्यका साथ विभिन्न रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रमहरू समावेश गरिएका छन्।

समृद्धिको एउटा सूचकको रूपमा लिइएको बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको सङ्ख्यालाई आधार वर्षको १४६० बाट बढाउँदै योजनाबधिको अन्तमा १८३७ पुऱ्याउने लक्ष्य प्रदेश योजनाले राखेको छ। तर त्यसको प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। वास्तवमा सहकारी संस्थाहरूको सङ्ख्या बढाउनु मात्र ठूलो कुरा होइन। तिनीहरूका क्रियाकलापबाट रोजगारी बढाई गरिबी निवारणमा सहयोग पुऱ्याउनु बढी महत्वपूर्ण कुरा हो। त्यसैले योजनाले वित्तीय सहकारीको ३० प्रतिशत र उत्पादक सहकारीको ७० प्रतिशत पुँजी कृषि तथा उत्पादनको क्षेत्रमा लगानी गर्ने कार्यनीति बनाएको छ। तर अपेक्षित परिणाम प्राप्त गर्न नीतिले मात्र पुगदैन, पर्याप्त कानुनी आधार र दरिलो नियमनको पनि आवश्यकता पर्दछ। योजना अवधिमा सहकारी सम्बन्धी ९ वटा प्रादेशिक नीति र कानुनहरू बनाउने लक्ष्य राखिएको छ। प्रादेशिक सहकारी ऐन र नियमावली बनी पनि सकेको छ। योजना अवधिको पाँच वर्षमा ३१०० सहकारीको नियमन र अनुगमन हुने अपेक्षा पनि गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा मात्र ५०० सहकारीको नियमन र अनुगमन हुने अपेक्षा गरिएको छ। तर उक्त वर्षको बजेट हेर्ने हो भने यस कार्यको निमित्त जम्मा ३ लाख रुपैया मात्र बिनियोजन भएको देखिन्छ। तसर्थ योजनाले अपेक्षा गरे अनुसारको सङ्ख्यामा सहकारीहरूको नियमन र अनुगमन हुने देखिँदैन। गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार कूल सहकारी संस्था २६६१ छन्। अतः योजनाले अपेक्षा गरेअनुसारको सङ्ख्यामा नियमन र अनुगमन भएमा पनि एउटा सहकारीको अनुगमन हरेक पाँच वर्षमा एकपटक मात्र हुनेछ। सहकारी, खास गरी बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरूमा देखिने गरेको सङ्कट नियन्त्रण हुने किसिमको सुशासन कायम गर्न नियमन र अनुगमनको यो सङ्ख्या अत्यन्त कम देखिन्छ।

संविधानअनुसार सहकारी सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साझा सूचिमा पर्दछ। गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार प्रदेशको कार्यक्षेत्रभित्रको सहकारी संस्थाको सङ्ख्या ८०४ मात्र छ। स्थानीय तहको सहकारीहरूको नियमन अनुगमनको जिम्मा स्थानीय तहहरूलाई नै दिई प्रदेशले आफूलाई आफ्नो कार्यक्षेत्रभित्रको सहकारीहरूको मात्र दरिलो नियमन अनुगमनमा केन्द्रित गरेमा सुशासन कायम गर्ने दिशामा प्रभावकारी योगदान हुन सक्ने देखिन्छ। सहकारीमा सङ्कलन हुने वित्तीय साधनलाई उत्पादनशील र रोजगारीमूलक क्षेत्रमा प्रवाहित गर्ने प्रयास योजनाले गरेको छ। एक सहकारी एक उत्पादनको कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ। यसअन्तर्गत आ.व. २०७६/७७ मा ३६ वटा सहकारीलाई दूध, तरकारी, कोदो, उखु, अलैंची उत्पादन तथा माछा, कुखुरा र बाखापालनका लागि सरकारले सहयोग उपलब्ध गराएको छ। यो कार्यक्रम निरन्तर रहेको छ र यसले रैथाने उत्पादनको प्रवर्द्धनमा पनि सहयोग पुग्ने देखिन्छ।

सहकारीमा सुशासन कायम गर्ने, वित्तीय साधनलाई वान्छित क्षेत्रमा प्रवाहित गर्ने जस्ता गहन मुद्दाहरू सम्बोधन गर्न नीति र कार्यक्रमहरूका साथै सहकारी तथा गरिबी निवारण सम्बन्धित सूचना प्रणाली (COPOMIS) संचालनको साथै अन्य धेरै मसिना नीति र कार्यक्रमहरू पनि योजनाले समेटेको

छ। तर कार्यान्वयन फितलो भएको सम्बन्धित क्षेत्रबाट बुझिएको छ। धेरै सहकारीहरू COPOMIS मा आबद्ध नभएको र दर्ता अध्यावधिकसम्म हुन नआएको बुझिन्छ। यसले पनि दरो नियमन कै माग गर्दछ।

४.७ भूसंरक्षण तथा जैविक विविधता

गण्डकी प्रदेशको कूल क्षेत्रफल मध्ये ८९४६.३ वर्ग कि.मी. (६७.८ प्रतिशत) वनले ढाकेको छ। अधिकांश भूभाग भिरालो र कमजोर भुवनौट हुनाले बाढी पहिरोको जोखिम पनि उच्च छ। जैविक विविधतामा यो प्रदेश देशकै धनी प्रदेश हो। वन तथा जैविक विविधताको संरक्षण तथा वैज्ञानिक व्यवस्थापन र एकीकृत जलाधार व्यवस्थापनबाट दिगो विकासमा योगदान पुऱ्याउने उद्देश्य गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको छ। साथै वन तथा जैविक विविधतालाई संरक्षणमा मात्र सीमित नगरी व्यवसायीकरण गर्ने उद्देश्य पनि योजनामा रहेको छ। यी उद्देश्य हासिल गर्न विभिन्न रणनीति र कार्यनीतिहरू तर्जुमा गरिएको छ। मूलतः जमिन तथा जैविक विविधतालाई संरक्षणमुखी व्यवस्थापनबाट उत्पादनमुखी व्यवस्थापनमा रूपान्तरण गर्ने रणनीति उल्लेखनीय छ। यसअनुसार संरक्षणको कार्य जनताको आय आर्जनसँग पनि आबद्ध हुनेछ।

भूसंरक्षण तथा जैविक विविधताको वैज्ञानिक व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा सामुदायिक वन गठन कार्यक्रम, गरिबी न्यूनीकरणका लागि व्यवसायिक कबुलियती वन कार्यक्रम आदि विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गरिएका छन्। तर मध्यकालीन खर्च संरचना (आ.व. २०७८/७९-२०८०/८१) का अनुसार कार्यक्रमका यी लक्ष्यहरूको प्रगति तोकिएको भन्दा केही कम देखिएको छ। उदाहरणका लागि सामुदायिक वन गठन कार्यक्रम प्रत्येक वर्ष २० वटा संचालन गरिने लक्ष्य राखिएकोमा उपलब्धि ११ वटा मात्र हुने देखिएको छ।

मानव वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन यो क्षेत्रको एउटा ज्वलन्त र गम्भीर समस्या हो। केन्द्रीकृत छलफलको दौरान सहभागीहरूले बाँदरबाट बाली नासिने मुद्दालाई विशेष जोडका साथ उठाएका थिए। योजनामा प्रत्येक वर्ष १० वटा मानव-वन्यजन्तु द्वन्द्व व्यवस्थापन कार्यक्रम संचालन गर्ने कुरा उल्लेख छ। तर यसको प्रगति बारे मध्यकालीन खर्च संरचनामा पनि केही उल्लेख छैन।

४.८ जडीबुटी

गण्डकी प्रदेशको वनक्षेत्रमा प्रचुर मात्रामा जडीबुटी तथा गैरकाष्ठ वन पैदावारहरू रहेका छन्। यी मध्ये १५०० प्रजातिका वनस्पतिहरू, परम्परागत औषधी, मसला, रड र खाद्य पर्दाथको रूपमा प्रयोग भइरहेका छन्। यस प्रदेशमा पाइने झन्डै २०० प्रजातिका वनस्पतिहरूले विशेष आर्थिक महत्व राख्छन्। तर यिनीहरूको व्यावसायीकरण हुन सकिरहेको छैन। यी वनस्पतिहरूकै व्यावसायीकरणबाट प्रदेशको रोजगारी र आय वृद्धिमा ठुलो टेवा पुग्न सक्छ।

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पाँच वर्षीय योजनाले यी वनस्पतिहरूको व्यावसायीकरण गर्न उत्पादनको पूर्वाधार निर्माणदेखि बजारीकरणसम्मको स्पष्ट मार्गचित्र कोरेको छ। तदनुसार उत्पादन र बजारीकरण सम्बन्धी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने, पकेट क्षेत्र घोषणा गर्ने, स्तरीय उत्पादन गर्ने, प्रशोधन गर्ने, लेवलिङ्ग, ब्रान्डिङ्ग, प्याकिङ्ग गर्ने, भण्डारण गर्ने, बजारीकरण गर्ने आदि कार्यक्रमहरू योजनामा समावेश गरिएका छन्। मापदण्ड निर्माण गर्ने, नीतिनियम बनाउने, संस्थागत संरचना बनाउने यावत् कुरा योजनामा परेका छन्। जुन सहानिय छ। तर यिनको प्रगति मापन गर्ने तथ्याङ्क एवं सूचना उपलब्ध छैन।

४.९ प्रदेश गौरवका आयोजना

यस खण्डमा कृषि क्षेत्रका प्रदेश गौरवका आयोजनाहरूको बारेमा समीक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

गण्डकी गाई फार्म तथा दुग्ध विकास आयोजना

गण्डकी प्रदेशलाई दुग्ध उत्पादनमा आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यले यो आयोजनाको अवधारणा अगाडि ल्याइएको हो। चीन सरकारको सहकार्यमा सार्वजनिक निजी मोडलमा संचालन गर्ने परिकल्पना गरिएको यो आयोजना अवधारणाको तहबाट अघि बढ्न सकेको छैन। लागत तथा लगानीको बारेमा पनि निश्चित निर्णय भैसकेको छैन। लगानी सम्बन्धी मोडालिटी छलफलकै क्रममा रहेको छ। यो आयोजनाले कमसेकम यो योजना अवधिमा मूर्तरूप लिने देखिँदैन। विस्तृत तयारी बिना योजनामा सूचीत गर्दा अलपत्र पर्ने योजनाको यो नमुना देखिएको छ।

स्याउमा आत्मनिर्भर हुने आयोजना

मनाङ्ग, मुस्ताङ गोर्खा, लमजुङ र म्याग्दी जिल्लाको उत्तरी भागमा स्याउ खेतीको विस्तार गरी स्याउमा प्रदेशलाई आत्मनिर्भर बनाउने उद्देश्यका साथ यो आयोजनाको तर्जुमा गरिएको छ। प्रदेशको प्रमुख व्यवसाय पर्यटनमा रैथाने वस्तुको प्रयोग बढाई आयातमा निर्भर प्रदेश अर्थतन्त्रलाई रुपान्तरण गर्ने योजनाको एउटा मूल उद्देश्यलाई सघाउने यो आयोजनाले विशेष महत्व राख्दछ। तर योजनाको कार्यक्रममा यसलाई छुट्टै देखाएको छैन। अन्य फलफूलका कार्यक्रमहरूमै समावेश गरिएको छ। अतः आर्थिक वर्ष २०७६/७७ देखि आर्थिक वर्ष २०८१/८२ सम्मका लागि तर्जुमा गरिएको यो विशेष कार्यक्रमको मात्र भौतिक लक्ष्य कति हो र प्रगति कति भएको छ, कुनै तुलनात्मक विवरण उपलब्ध छैन। तापनि यस कार्यक्रम अन्तर्गत उच्च घनत्व प्रविधिमा आधारित स्याउ खेती करिब २३ हेक्टर क्षेत्रफलमा विस्तार भइसकेको व्यहोरा प्रदेश अर्थ मन्त्रालयको आ.व. २०७८/७९ को बजेट तथा कार्यक्रमको अर्धवार्षिक मुल्याङ्कन प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यस कार्यक्रमअन्तर्गत विरुवा वितरण र तालिमको कार्य पनि हुँदै आएको छ। यसरी यो आयोजनाले प्रगति गरिरहेको देखिन्छ।

मुख्यमन्त्री वातावरणमैत्री नमुना कृषि गाँउ आयोजना

जलवायु परिवर्तनले प्रतिकूल प्रभावहरू सिर्जना भइरहेको परिप्रेक्ष्यमा जलवायुमैत्री प्रविधि प्रयोग गरी स्थानीय स्रोतसाधनको व्यवस्थापनबाट कृषि क्षेत्रमा उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्यले गण्डकी प्रदेश सरकारले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा यो कार्यक्रमको सुरुवात गरेको हो। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा लागु गरिएको प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पनि यसलाई निरन्तरता दियो र आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा प्रदेशअन्तर्गतको ८५ वटै स्थानीय तहमा यो कार्यक्रम विस्तार गरियो। अहिले ८५ वटा स्थानीय तहको ८७ वटा गाँउमा यो कार्यक्रम संचालनमा रहेको छ। बेमौसमी तरकारी खेती, फलफूल खेती र पशुपालनको निमित्त यो कार्यक्रम अन्तर्गत कृषकहरूले सहयोग पाइरहेका छन्। यो आयोजनाबाट करिब १०००० घरधुरी प्रत्यक्ष रूपमा लाभान्वित भएका छन्। पञ्चवर्षीय योजनाको दस्तावेजमा यो कार्यक्रमलाई ८५ वटै स्थानीय तहमा विस्तार गर्ने लक्ष्य राखिएको छ, जुन पुरा पनि भइसकेको छ। तर कार्यक्रमअन्तर्गत कति कार्य सम्पादन गर्ने हो सोको भौतिक लक्ष्य प्रगति भने उपलब्ध छैन।

४.१० कृषि व्यवसायमा महिला सहभागिता र समावेशिता

कृषि व्यवस्थामा महिला सहभागिता सघन रहदै आएको छ। तसर्थ योजनामा कृषि क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता बढाउने विशेष कार्यक्रम नभए पनि कृषि व्यवसायको विस्तारसँगै महिलाको सहभागिता बढ्दै जाने देखिन्छ। कृषि क्षेत्रअन्तर्गत विशेषगरी सहकारीमा महिलाको सहभागिता पुरुषको भन्दा बढी हुने गरेको देखिन्छ। गण्डकी प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ का अनुसार प्रदेशमा सहकारीमा आवद्ध महिलाहरूको प्रतिशत ५७.५ छ भने पुरुष ४२.५ प्रतिशत मात्र छ।

४.११ कृषि व्यवसायमा कोरोनाको प्रभाव

कोरोनको प्रभावबाट कृषि व्यवसाय पनि अछुतो रहेन। उत्पादन र वितरणका कार्यहरूमा अवरोध सिर्जना भए। गण्डकी प्रदेशमा करिब १५००० दैनिक ज्यालादारी कृषि मजदुरहरू प्रत्यक्ष प्रभावमा परे। तर अति आवश्यक उपभोग्य वस्तु भएकाले र सम्बन्धित क्षेत्रबाट ढुवानीको विशेष पहल भएकाले अन्य क्षेत्रको तुलनामा कृषि क्षेत्रमा कम प्रभाव परेको बुझिन्छ। गाँउको खुल्ला ठाँउमा सङ्क्रमणको जोखिम कम हुने भएकोले उत्पादनको कार्यले पनि केही हद-सम्म निरन्तरता पाइरह्यो। अझ कोरोनाको कारणले आफ्ना गाँउ फर्केका जनशक्ति आफ्नै गाँउ ठाँउमा उत्पादनको कार्यमा संलग्न हुँदा उत्पादन वृद्धिमा केही सकारात्मक असर पनि परेको देखियो। तर तदारुकतापूर्ण सरकारी नीति र कार्यक्रमको अभावमा त्यस्तो उत्पादनशील जनशक्तिलाई आफ्नै ठाँउमा रोकी राख्न भने सकेन। यो गण्डकी प्रदेशको पनि यथार्थ हो।

यस अध्ययनको सिलसिलामा गरिएको एउटा सर्वेक्षणबाट यस प्रदेशको उत्पादनमा कोरोनाको

कारण आ.व. २०७६/७७ मा ४३.३२ र आ.व. २०७७/७८ मा ४९.४३ प्रतिशतले हास आएको अनुमान छ। यो अनुमानलाई प्रदेशको कूल ग्राहस्थ्यमा कृषि क्षेत्रको करिब २८ प्रतिशत योगदान रहेको यथार्थलाई जोडी आँकलन गर्दा कोरोनाले कृषि क्षेत्रमा पनि ठुलै असर परेको देखिन आउँछ।

४.१२ दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न योगदान

भोकमरी अन्त्य गर्ने, खाद्य सुरक्षा र उन्नत पोषण प्राप्त गर्ने र दिगो कृषिको प्रवर्द्धन गर्ने दिगो विकास लक्ष्य २ को निम्ति नेपालले सन् २०३० सम्ममा कुपोषणलाई ३ प्रतिशतमा, पाँच वर्ष मुनिका बालबालिकामा पाइने कम तौलमा ९ प्रतिशतमा झार्ने र प्रतिव्यक्ति खाद्यान्न उत्पादन ६६ प्रतिशतले बढाउने लगायतका परिमाणात्मक लक्ष्यहरू राखिएका छन्। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा पनि ५ वर्ष मुनिका कम तौल भएका बालबालिकाको प्रतिशतलाई २०७५/७६ को २९ प्रतिशत स्तरबाट आ.व. २०८०/८१ मा १७.३ प्रतिशत र वि.सं. २०८७ मा ९ प्रतिशतमा झार्ने राखिएको छ। र त्यो लक्ष्य प्राप्त हुने पनि देखिएको छ। उत्पादकत्वमा सुधार हुन नसक्दा खाद्यान्न उत्पादनमा भने दिगो विकास लक्ष्य अनुसार ६६ प्रतिशतको उच्च वृद्धि हुने देखिँदैन।

४.१३ उपसंहार

गण्डकी प्रदेश सरकारले कृषिमा प्रथामिकतासहित प्रथम पञ्चवर्षीय योजना बनाई लागु गरेको छ। तर योजना अवधिको पहिलो तीन वर्षको प्रवृत्तिको आधारमा मूल्याङ्कन गर्दा कृषि क्षेत्रमा योजनाले लक्ष्य गरेअनुसार वार्षिक औसत ५.५ प्रतिशतको वृद्धि हासिल हुने देखिँदैन। खाद्यान्न बालीको उत्पादकत्व पनि योजनाको लक्ष्य अनुसार वृद्धि हुन सकेको देखिँदैन। समयमा मल नपाउनु कृषि उत्पादनको मूल समस्याको रूपमा देखिएको छ। योजनाको पहिलो तीन वर्षको प्रगतिलाई दृष्टिगत गर्दा सिंचाई विस्तारको लक्ष्य पनि हासिल हुन सक्ने देखिँदैन। त्यस्तै योजनाले पशुपन्छी तथा मत्स्यजन्य उत्पादनमा आत्मनिर्भर हुने लक्ष्य राखेको छ तर दुध र मासुको उत्पादन भने घट्दो छ। परिणामतः आधारभूत खाद्य सुरक्षाको स्थीतिमा रहेको परिवार सङ्ख्यालाई ५.६ प्रतिशतबाट बढाएर ८.३ प्रतिशत पुऱ्याउने उच्च लक्ष्य पनि हासिल हुन सक्ने देखिँदैन जग्गाको चक्लाबन्दी, भू-उपयोग सहकारीजस्ता कृषि उत्पादन वृद्धिमा सहयोगको भूमिका निर्वाह गर्ने विभिन्न क्षेत्रहरूको निमित्त योजनाले निर्धारण गरेको लक्ष्य पनि हासिल हुन सक्ने देखिँदैन।

सहकारीको मूल समस्या नियमन हो। तर प्रभावकारी नियमनको अवस्था विद्यमान नरहेको मात्र होइन योजना अवधिमा पनि प्रभावकारी नियमनको व्यवस्था हुन सक्ने देखिँदैन। कृषिअन्तर्गत तीनवटा प्रदेश गौरवका आयोजनहरू परेका छन्। त्यसमध्ये दुईवटा आयोजनाहरू संचालन भइरहेका छन् भने गण्डकी गाई फर्म तथा दुग्ध विकास आयोजना एउटा अवधारणाको तहमै अड्किएको छ।

परिच्छेद ५

उद्योग

५.१ पृष्ठभूमि

गण्डकी प्रदेश सरकारले उद्योगलाई समृद्धिको एक महत्त्वपूर्ण संवाहकको रूपमा अगाडि बढाएको छ। तर यस प्रदेशको कूल गार्हस्थ्य उत्पादन र रोजगारीमा उद्योग क्षेत्रको योगदान न्यून रहेको छ। योजनाको आधार वर्ष अर्थात् आ.व. २०७५/७६ मा ३.२ प्रतिशत रहेको उत्पादनमूलक उद्योगको योगदान योजनाको अन्तिम वर्ष (आ.व. २०८०/८१ मा ३.६३ पुऱ्याउने योजनाको लक्ष्य रहेको छ। उद्योगहरूको स्थापना र उत्पादनमा वृद्धि गरी कूल गार्हस्थ्य उत्पादनमा यस क्षेत्रको योगदान बढाउनु, लगानी वृद्धि गरी रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्नु र आन्तरिक उत्पादन वृद्धि गरी आयात प्रतिस्थापन गर्नु योजनाको उद्देश्य रहेको छ।

तालिका ५.१: औद्योगिक उत्पादन

सूचक	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	तीन वर्षको औसत	योजनाको लक्ष्य
कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा उद्योगको हिस्सा (प्रतिशत)	३.२ ^१	३.३ ^३	३.६ ^१	३.७ ^१	३.५	३.३६ ^२
वृद्धि दर	२.२ ^२	-८.६ ^१	३.९ ^१	५.३ ^१	०.२ ^१	१३.३ ^२

स्रोत: (१) आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९, गण्डकी प्रदेश (२) प्रथम पञ्चवर्षीय योजना; गण्डकी प्रदेश

५.२ औद्योगिक उत्पादन

गण्डकी प्रदेशको औद्योगिक उत्पादन वृद्धि दर आ.व. २०७५/७६ मा २.२ प्रतिशत थियो। योजनाको सुरु वर्ष यो ८.६ प्रतिशतले नकारात्मक रह्यो। योजनाको पहिलो तीन वर्षको औसत वृद्धि दर ०.२ प्रतिशत मात्र रह्यो। योजनाले योजना अवधिमा वार्षिक औसत १३.३ प्रतिशतको उच्च वृद्धिदरको लक्ष्य राखेको थियो। प्रथम तीन वर्षको प्रवृत्ति हेर्दा उक्त लक्ष्य हासिल हुने देखिँदैन। प्रदेशको कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा उद्योगको योगदान ३.६३ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य भने पुरा हुने देखिन्छ, किनभने योजनको प्रथम तीन वर्षको औसत योगदान ३.५ प्रतिशत अर्थात् लक्ष्यको नजिक पुगिसकेको छ।

५.३ औद्योगिक पूर्वाधारको विकास

उद्योग स्थापना र संचालनका लागि चाहिने यातायात, सञ्चार, बिजुली, जग्गा जस्ता आधारभूत

पूर्वाधारको अपर्याप्तता यस प्रदेशमा औद्योगिक विकासको बाटोमा प्रमुख अवरोधका रूपमा देखिएका छन्। यसका अतिरिक्त मझौला तथा ठुला उद्योगका लागि चाहिने सीपमूलक दक्ष जनशक्ति, उत्पादित वस्तुको न्यून गुणस्तरताले प्रतिस्पर्धा गर्न नसक्ने स्थिति पनि समस्याका रूपमा रहेका छन्। औद्योगिक क्षेत्र वा औद्योगिक ग्रामहरूको स्थापनाबाट पूर्वाधार सम्बन्धी समस्याहरू एकैसाथ समाधान गर्न सकिने हुँदा प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा सबै सुविधाहरू एकै स्थानमा उपलब्ध गराउन प्रदेशमा पूर्वाधारसहितका सुविधा सम्पन्न प्रादेशिक औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थापना गर्ने रणनीति अङ्गिकार गरिएको छ। यसका लागि पोखराको भोटेपोखरी, गोरखाको पालुडटार, तनहुँको शुक्लागण्डकी नगरपालिका र सूस्तापूर्व नवलपरासीको लोकाहा खोलामा प्रदेश औद्योगिक क्षेत्रको स्थापना र संचालन गर्ने कार्यनीति योजनामा रहेको छ। यसका अतिरिक्त प्रदेशको सबै स्थानीय तहमा औद्योगिक ग्राम स्थापना र संचालन गर्न प्रोत्साहन गर्ने कार्यनीति पनि रहेको छ। त्यसैगरी विस्तृत कार्यक्रममा गण्डकी प्रदेश विकास अक्षको वरिपरि औद्योगिक करिडोरको स्थापना र संचालन गर्ने कार्यनीति रहेको छ। यसका लागि कानून निर्माण, औद्योगिक व्यावसायिक मञ्च स्थापना र संचालन तथा औद्योगिक तथ्याङ्क तथा प्रशासनलाई डिजिटलाईजेसन गर्ने कामसमेत योजनाले निर्धारण गरेको छ।

५.४ लघु तथा घरेलु उद्योगको विकास

प्रदेशमा औद्योगीकरणको प्रवृत्तिलाई हेर्दा साना तथा अनौपचारिक क्षेत्रका उद्योगहरूको बाहुल्यता रहेको छ। गण्डकी प्रदेशको योजनाले स्थानीय तहको स्रोत साधनमा आधारित थोरै पुँजीबाट छिटो प्रतिफल प्राप्त हुने लघु, घरेलु तथा साना उद्योगको स्थापना, संरक्षण र संवर्द्धन गर्दै उत्पादन र गुणस्तर वृद्धि गरी आय तथा रोजगारीका अवसर सिर्जना गर्ने रणनीति अङ्गिकार गरेको छ। यसका लागि लघु उद्यम विकास कार्यक्रमलाई प्रदेशान्तर्गतका सबै स्थानीय तह समेतको सहभागितामा प्रभावकारी रूपमा संचालन गर्ने, उच्च हिमाली भेगमा उपलब्ध जडिबुटी तथा किम्वी पत्थरको प्रशोधनका लागि प्रशोधन केन्द्र स्थापना गर्ने र अल्लो, लोक्ता, केरा, बेत जस्ता प्राकृतिक रेशामा आधारित वस्तुहरूको उद्यमशीलता प्रवर्द्धन, सङ्कलन तथा प्रशोधन केन्द्र स्थापनाका लागि प्रोत्साहन गर्ने कार्यनीति ल्याएको छ। त्यसका लागि प्रोत्साहन अनुदान दिने कार्यक्रम तर्जुमा गरेको छ। योजना तर्जुमाको आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा गण्डकी प्रदेशमा दर्ता भएका घरेलु र साना उद्योगको सङ्ख्या ३८५६८ रहेकोमा आ. व. २०७८/७९ को फागुन सम्ममा सो सङ्ख्यामा वृद्धि भई ५९९८० पुगेको छ। वृद्धिको सङ्ख्यालाई हेर्दा वार्षिक करिब ७ हजारका दरले लघु र घरेलु उद्योगको सङ्ख्यामा वृद्धि भएको छ। त्यसै गरी यस क्षेत्रले योगदान पुऱ्याएको रोजगारीको स्थितिलाई हेर्दा आ.व. २०७५/७६ मा २६९५९० रहेकोमा आ.व. २०७८/७९ मा पुग्दा २६०२० वृद्धि भई रोजगारीको सङ्ख्या २९५६१० पुगेको छ। यसरी हेर्दा यस अवधिमा साना तथा घरेलु उद्योगको दर्ता सङ्ख्या र रोजगारीमा योगदान उल्लेख्य वृद्धि भएको देखिन्छ।

५.५ विदेशी लगानी प्रवर्द्धन

पर्याप्त पुँजी र आधुनिक प्रविधिबिना उद्योगको विकास हुन सक्दैन। गण्डकी प्रदेशको उद्योग विकासको निमित्त प्रथम पञ्चवर्षीय योजना अवधिमा २०७५/७६ को स्थिर मूल्यमा ४१ अर्ब ४ करोड लगानी आवश्यक देखिन्छ। प्रदेश योजनाको निमित्त पुँजी र प्रविधि आन्तरिक स्रोतबाट मात्र जुटाउन सकिने अवस्था छैन। तसर्थ प्रदेशको पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाले विदेशी लगानीलाई प्रोत्साहित गर्ने रणनीति अँगालेको छ। तर विदेशी लगानीमैत्री व्यावसायिक वातावरण नभईकन प्रत्यक्ष विदेशी लगानी आकर्षण हुँदैन। यसै सन्दर्भमा प्रदेश योजनाले लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना गर्न आवश्यक विभिन्न नीतिगत कानुनी र संरचनागत व्यवस्था गर्ने कार्यक्रमहरू अघि सारेको छ। यस सन्दर्भमा प्रादेशिक औद्योगिक विकास कानुनको निर्माण गर्ने, औद्योगिक व्यवसाय मंच स्थापना र संचालन गर्ने, लगानीयोग्य आयोजनाहरूको बैंक बनाउने, औद्योगिक तथ्याङ्क तथा प्रशासनलाई डिजिटाइजेसन गर्ने, लगानी सम्मेलनको आयोजना गर्ने, अन्तर्राष्ट्रिय लगानी आकर्षण गर्न कानुन निर्माण गर्ने, औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थापना गर्ने र औद्योगिक क्षेत्रमा विदेशी लगानी आकर्षण गर्न पूर्वाधार निर्माण गर्ने, कार्यक्रमहरू उल्लेखनीय छन्। तर विशेष आर्थिक क्षेत्र स्थापना गर्ने कार्यक्रम भने देखिँदैन। त्यस्तै योजना अवधिमा कति वैदेशिक लगानी भित्र्याउने र कतिवटा उद्योगहरूको संचालन गर्ने भन्ने लक्ष्य पनि किटान गरिएको देखिँदैन। तापनि प्रदेशमा विदेशी लगानीमा स्थापित उद्योगहरूको सङ्ख्या भने निरन्तर बढेको देखिन्छ। प्रदेशको आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को आर्थिक सर्वेक्षण अनुसार आ.व. २०७५/७६ मा विदेशी लगानीमा स्थापित उद्योगको कूल सङ्ख्या ४०४ रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा ४५५ पुगेको छ। यसरी विदेशी लगानीमा स्थापित उद्योगहरूको सङ्ख्यामा केही वृद्धि भए पनि योजनाले अघि सारेको कार्यनीतिअनुसार लगानी सम्मेलनको मिति भने हालसम्म तय हुन सकेको देखिँदैन। २०७९ साल जेठ महिना देखि त्यसका लागि केही प्रयास प्रारम्भ गरेको देखिन्छ। सोही क्रममा लगानी सम्मेलनका लागि आयोजना छनौट गरी २०७९ श्रावणभित्र पेस गर्न स्थानीय निकायलाई सूचना जारी भएको छ। त्यसबाहेक आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन हुन बाँकी नै रहेकाले योजनाको लक्ष्यअनुसार काम हुन कठिनाइ देखिन्छ।

५.६ आयात प्रतिस्थापन

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले आयातमा निर्भर प्रदेश अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण गर्ने सोच अनुरूप आयात प्रतिस्थापन उद्योगहरूको विकास गर्ने उद्देश्य लिएको छ। यसको निमित्त स्थानीय स्रोत साधनमा आधारित थोरै पुँजीमा छिटो प्रतिफल प्राप्त हुने लघु, घरेलु तथा साना उद्योगलाई प्रोत्साहन दिने रणनीति तय गरिएको छ। प्रतिस्पर्धी क्षमता र तुलानात्मक लाभ भएका वन पैदावार र हस्तकलामा आधारित वस्तुहरू उत्पादन गर्ने उद्योगलाई जोड दिने कुरा योजनमा उल्लेख छ। लघु उद्यम र साना उद्योगहरूको विकासबाट रोजगारी वृद्धि मात्र होइन महिला

सशक्तीकरण र समावेशी विकासमा समेत योगदान पुग्छ। तसर्थ यस्ता उद्योगहरूको विकासको आफ्नै महत्त्व छ। तर लघु तथा साना उद्योगहरूले मात्र ठुलो परिमाणमा आयात प्रतिस्थापन गर्न सकिदैन। मुलुकमा कहाली लागदो व्यापार घाटाको समस्याको समाधानतर्फ अर्थपूर्ण योगदान पुऱ्याउन कृषिजन्य र अन्य आम उपभोगका बृहत् उत्पादन हुने वस्तुहरूको उद्योग विकास गर्नेतर्फ नै जोड दिनु पर्ने हुन्छ। यस्ता वस्तुहरूको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन प्रदेश तहमा प्रदेश सरकारले दिन सक्ने अतिरिक्त सुविधा के हो ? त्यसतर्फ प्रदेशको ध्यान जानुपर्दछ। आयात प्रतिस्थापनको मुद्दालाई साच्चिकै गम्भीर रूपमा लिइएको हो भने यो कुरा पनि योजनामा आउनु पर्दछ। तर योजनामा त्यस्तो केही उल्लेख छैन। तसर्थ अहिलेलाई यो अवधारणाकै तहमा मात्र रहेको बुझ्न सकिन्छ।

५.७ रुग्ण उद्योग पुनस्थापना

गण्डकी प्रदेशमा सरकारी क्षेत्रम स्थापना भएको दुई ठुला उद्योगहरू भूकुटी कागज कारखाना र गोरखकाली रबर उद्योग बन्द अवस्थामा रहेका छन्। यसका अतिरिक्त निजी क्षेत्रका कैयौं उद्योगहरू पनि कोभिड महामारीको कारण रुग्ण अवस्थामा पुगेका छन्। गण्डकी प्रदेशको पञ्चवर्षीय योजनाले बन्द अवस्थामा रहेका सरकारी उद्योगहरू उपयुक्त विधि र प्रक्रियाबाट संचालन वा व्यवस्थापन गर्ने रणनीति तय गरेको छ। तर अर्कोतर्फ कार्यनीतिमा भने “रुग्ण उद्योगको पहिचान गरी पुनस्थापना र संचालनको व्यवस्था गरिने छ” भनिएको छ। यसरी योजनाको रणनीति र कार्यनीतिमै सामञ्जस्यता छैन। भूकुटी कागज कारखाना निजीकरण गरी सकेको उद्योग हो। यस्तो उद्योगमा सरकारले पुनः लगानी गर्नु बालुवामा पानी हाले जस्तो हुने कुरा अरु उद्योगहरूको अनुभवबाट पनि देखिसकेको कुरा हो। तसर्थ प्रदेश सरकारले यस्तोमा लगानी गरिरहनु वाञ्छनीय हुँदैन। गोरखकाली टायर उद्योगका हकमा भने एकपटक पुनः संचालनका विकल्पहरू खोजी गरी संचालनमा ल्याउने प्रयास गरिनु अनुपयुक्त नहोला। योजनाको कार्यक्रमअनुसार आ.व. २०७८/७९ सम्ममा यो कारखाना पुनः संचालनमा आउनु पर्ने हो। तर आउन सकेको देखिँदैन। यीबाहेक वास्तवमा कोरोनाबाट थला परेका निजी क्षेत्रका रुग्ण उद्योगहरूको पुनस्थापना बढी गम्भीर विषय हो। कोरोनापछि सरकारले राहतका केही व्यवस्था नगरेको होइन। तर मूलत बैकिङ्गक्षेत्र मार्फत प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको राहत धेरैले पाउन नसकेको गुनासो छ। बैकिङ्ग क्षेत्रलाई कसरी जवाफदेही बनाउने भन्ने प्रश्न अझै टड्कारो रहेको छ तर बैकिङ्ग प्रदेशको क्षेत्राधिकारमा पर्दैन। तापनि बैकिङ्ग सेवा प्रभावकारी र आम व्यवसायीलाई जनतामुखी बनाउन प्रदेश सरकारले के कस्तो हस्तक्षेपकारी भूमिका खेल्न सक्छ ? त्यसको खोजी हुनु जरुरी छ। कोरोनाबाट थलिएका कतिपय उद्योगहरू अहिले पनि पुरानै लयमा फर्किन सकेका छैनन्। कोभिडको असर व्यवस्थापन गर्न प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा एउटा छुट्टै परिच्छेदको व्यवस्था गरिएको छ। तर त्यस अन्तर्गतको राहत कार्यक्रम पनि प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसकेकोले वर्तमान प्रदेश सरकारले पुनस्थापना योजना निर्माण गरेको कुरा “गण्डकी प्रदेश सरकारका १०० दिन” को दस्तावेजमा उल्लेख छ।

५.८ रुपान्तरणकारी आयोजना

यस खण्डमा पुँडिटरमा औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने उद्योग क्षेत्रको रुपान्तरणकारी आयोजनाको समीक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ। पाँच सय उद्योगहरू संचालन भई दस हजारजना मानिसलाई रोजगारी दिने यो आयोजना वास्तवमै प्रदेशको रुपान्तरणकारी आयोजना हो। यसबाट दुई लाख मानिस लाभान्वित हुने अनुमान गरिएको छ। वार्षिक रू. ३० अर्ब बराबरको वस्तु उत्पादन हुने यो आयोजनाले आयात प्रतिस्थापन र आत्मनिर्भरताको उद्देश्य पूर्ति गर्नमा पनि ठुलो सघाउ पुग्ने देखिन्छ। रू. ४ अर्ब लागतको आयोजना आ.व. २०७७/७८ बाट कार्यान्वयन भई आ.व. २०८०/८१ मा सम्पन्न हुने लक्ष्य राखिएको छ। प्रदेशस्तरीय यो औद्योगिक क्षेत्रको स्थापना सार्वजनिक निजी साझेदारीको ढाँचामा हुने परिकल्पना गरिएको छ। यो औद्योगिक क्षेत्र स्थापनाका लागि पोखरा ३३ स्थिति भोटे पोखरीमा ३२०० रोपनी जग्गाको नापी र सर्भेको काम भएको छ।

५.९ प्रदेश गौरवको आयोजना

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा आयात प्रतिस्थापना गर्ने मझौला तथा ठुला उद्योगहरू संचालन गर्न प्रदेश गौरवको आयोजनाको रूपमा नवलपुरको लोकाहा खोलामा प्रदेश स्तरीय औद्योगिक क्षेत्र निर्माण गर्ने कार्यक्रम समावेश गरिएको छ। यसै योजनावधिमा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य राखिएको यो आयोजना जग्गा प्राप्तिमा ढिलाई हुदा समयमा निर्माण हुन नसक्ने अवस्था छ।

५.१० उद्योग व्यवसायमा महिला सहभागिता र समावेशिता

राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०७५ अनुसार गण्डकी प्रदेशमा निजी क्षेत्रका प्रतिष्ठानमा आवद्ध जनशक्तिमध्ये महिलाको अंश ४४.२ प्रतिशत छ। यस अध्ययनको क्रममा गरिएको एउटा सर्वेक्षणको नतिजाअनुसार यस प्रदेशको ५४.८ प्रतिशत उत्पादनमूलक उद्योगको स्वामित्व र संचालन महिलाको हातमा रहेको देखिन्छ। यस सम्बन्धमा गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा कुनै विशेष नीति वा कार्यक्रम समावेश गरिएको देखिँदैन। तर लघु उद्यमजस्ता महिला सहभागिता उच्च भएको व्यवसायलाई प्रोत्साहन दिने कार्यक्रमबाट उद्योग व्यवसायमा महिला सहभागिता बढ्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

५.११ उद्योग व्यवसायमा कोरोनाको प्रभाव

अन्य क्षेत्रमा जस्तै गण्डकी प्रदेशको उद्योग व्यवसायमा पनि कोरोनाले नराम्रो असर पार्यो। लकडाउनको कारण उत्पादन र वितरण दुवैतर्फ असर पार्यो। एकातिर उत्पादनका कार्यहरू अवरुद्ध भए भने अर्कोतर्फ सीमित रूपमा भएको उत्पादन पनि लकडाउनका कारण वितरण हुन सकेन। यस प्रदेशमा रहेका ३९३ साना तथा मझौला उद्योगहरू प्रभावित भएको अनुमान योजनाको दस्तावेजमा

उल्लेख गरिएको छ। त्यस्तै २० हजार औद्योगिक मजदुरलाई लकडाउनले प्रभाव पारेको अनुमान गरिएको छ।

यस अध्ययनको क्रममा गरिएको एउटा सर्वेक्षणका अनुसार कोभिडले ९४.१२ प्रतिशत उत्पादनमूलक उद्योगलाई असर पारेको छ। त्यस मध्ये ५० प्रतिशतलाई पुरै प्रभाव पारेको छ भने ४३.७५ प्रतिशतलाई आंशिक असर पारेको छ। ६.२५ प्रतिशतलाई वितरणमा मात्र असर परेको देखिन्छ। कोरोनाबाट असर परेको उद्योग व्यवसायहरूमध्ये २० प्रतिशतले तीन महिना भन्दा कम र ३३.३३ प्रतिशतले ३ महिनादेखि ६ महिनासम्म आफ्नो व्यवसाय बन्द गर्नुपर्ने। बाँकी ४६.६७ प्रतिशतले त ६ महिनाभन्दा बढी नै आफ्नो व्यवसाय बन्द गर्नुपर्ने। उद्योग व्यवसायमा लागेका ६० प्रतिशतले आफ्नो रोजगार गुमाउनु पर्ने भने बाँकी ४० प्रतिशतले जेनेतेन काम चलाए।

कोरोनाबाट प्रभावित उद्योग व्यवसायीहरू मध्ये ७०.५९ प्रतिशतले सरकारी नीति र कार्यक्रममार्फत राहत पाउने अपेक्षा गरेका थिए। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा पनि उद्योग क्षेत्रलाई पुन गतिशील बनाउन सहूलियत ऋण र अन्य वित्तीय प्रोत्साहनको व्यवस्था गर्ने कुरा उल्लेख छ। तर सर्वेक्षणमा सहभागी २३.५३ प्रतिशत व्यवसायीले मात्र सरकारबाट राहत पाएको देखियो। राहतको अपेक्षा गरेता पनि धेरैले त्यसको निम्ति आवेदनसमेत नहालेको देखियो। एकातिर यसरी आवेदनसम्म नहालेको देखिन्छ भने अर्कोतिर राहत खासगरीकन वित्तीय संस्थाबाट प्रदान गरिने सहूलियत ऋण प्राप्त गर्न निकै कठिन भएको गुनासो व्यवसायी माझ व्याप्त छ। कोरोनाको प्रभावबाट थलिएका उद्योग व्यवसायहरू सामान्य अवस्थामा फर्किन औसत १८ महिना लागेको सर्वेक्षणबाट देखिएको छ। अझै ५८.८ प्रतिशत उद्योगहरू सामान्य अवस्थामा आइसकेको छैनन्। तसर्थ पुनरुत्थानको कार्यक्रम अझै आवश्यक देखिन्छ।

५.१२ दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न योगदान

दिगो विकास लक्ष्य ९ मा समावेशी तथा दिगो औद्योगिकीकरणको प्रवर्द्धनलाई पनि समेटिएको छ। नेपालको सन्दर्भमा कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा उद्योग क्षेत्रको हिस्सा सन् २०३० मा २५ प्रतिशत पुऱ्याउनुको साथै उद्योग क्षेत्रको रोजगारी वृद्धि गरी कूल रोजगारीको १३ प्रतिशत पुऱ्याउने परिमाणात्मक लक्ष्यहरू निर्धारण गरिएका छन्। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पनि प्रदेशको कूल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा उद्योगको हिस्सा आ.व. २०७५/७६ को १४.२ प्रतिशतबाट बढाएर आ.व. २०८०/८१ मा २२.४ प्रतिशत र वि.सं. २०८७ मा ३० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। तर योजनाको पहिलो तीन वर्षको औसत हिस्सा १७.३ प्रतिशत मात्र रहेको छ। उत्पादनमूलक उद्योगको मात्र समीक्षा गर्दा भने प्रदेशको कुल ग्राहस्थ्य उत्पादनमा यसको योगदान ३.६३ प्रतिशत पुऱ्याउने योजनाको लक्ष्य पुरा हुने देखिन्छ किनकि योजनाको प्रथम तीन वर्षको औसत हिस्सा नै ३.५ प्रतिशत अर्थात् लक्ष्यको नजिक पुगिसकेको देखिन्छ। यस अर्थमा दिगो विकास लक्ष्यमा उद्योगको योगदान उल्लेखनीय देखिन्छ।

५.१३ उपसंहार

गण्डकी प्रदेशको औद्योगिक उत्पादन वृद्धिदर आ.व. २०७५/७६ मा २.२ प्रतिशत थियो। योजनाको सुरु वर्ष यो ८.६ प्रतिशतले नकारात्मक रह्यो। योजनाको पहिलो तीन वर्षको औसत वृद्धि दर ०.२ प्रतिशत मात्र रह्यो। योजनाले योजना अवधिमा वार्षिक औसत १३.३ प्रतिशतको उच्च वृद्धिदरको लक्ष्य राखेको थियो। प्रथम तीन वर्षको प्रवृत्ति हेर्दा उक्त लक्ष्य हासिल हुने देखिँदैन। प्रदेशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा उद्योगको योगदान ३.६३ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य भने पुरा हुने देखिन्छ किनभने योजनको प्रथम तीन वर्षको औसत योगदान ३.५ प्रतिशत अर्थात् लक्ष्यको नजिक पुगिसकेको छ। कोरोनाको प्रभाव र त्यसबाट पुनरुत्थान गर्ने राहत कार्यक्रम अपेक्षाकृत प्रभावकारी हुन नसक्नाले पनि यस्तो परिणति देखिएको छ।

उद्योग विकासको निमित्त पूर्वाधारहरू विकास गर्ने र वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने लक्ष्य पनि योजनामा रहेको छ। पूर्वाधार विकासमा मूलत औद्योगिक क्षेत्रहरूको स्थापनामा जोड दिइएको छ। तर ती आयोजनाहरूमध्ये स्थानीय तहमा औद्योगिक ग्राम स्थापना गर्ने र पुडिटारमा प्रदेश स्तरीय औद्योगिक क्षेत्र स्थापना गर्ने काम अघि बढे पनि अरु आयोजनाहरूले गति लिन सकेको छैन।

परिच्छेद ६

पर्यटन

६.१ पृष्ठभूमि

पर्यटन क्षेत्र गण्डकी प्रदेश समृद्धिको एक प्रमुख संवाहक हो। यस प्रदेशमा विद्यमान जैविक, भौगोलिक, प्राकृतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, ऐतिहासिक र धार्मिक विविधताले प्रदेशमा पर्यटन विकासको प्रचुर सम्भावनालाई ईंगित गर्दछ। यसै पृष्ठभूमिमा गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा “प्रदेश समृद्धिको आधार पर्यटनको दिगो विकास”लाई पर्यटन क्षेत्रको दीर्घकालीन सोच बनाएको छ भने दिगो पर्यटन विकासबाट उत्पादन र रोजगारी वृद्धि गरी प्रदेशको अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने लक्ष्य राखेको छ। यस निमित्त पर्यटन क्षेत्र र स्थानीय कृषि उत्पादन बिच सघन सहकार्य स्थापित गर्ने, पर्यटन पूर्वाधार र पर्यटकीय उपजको विकास र प्रवर्द्धन गर्ने, पर्यटन मार्फत जनताको आय र रोजगारीमा वृद्धि गर्ने र पर्यटनलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसँग आबद्ध गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्य लिएको छ। यी उद्देश्यहरू हासिल गर्न विभिन्न रणनीति र कार्यनीतिहरू बनाइएका छन्।

६.२ पर्यटन पूर्वाधार

पर्यटन विकासको निमित्त पूर्वाधारको पर्याप्त टेवा चाहिन्छ। हाल पर्यटकीय राजधानीको सम्भावना बोकेको गण्डकी प्रदेशको पर्यटकीय केन्द्रबिन्दु पुग्ने मूल सडक पृथ्वी राजमार्गको आबुखैरेनी-पोखरा खण्डको बिग्रँदो अवस्थाले गण्डकी प्रदेशको पर्यटन व्यवसायलाई नराम्रो असर परिरहेको अवस्था छ। प्रदेशको पञ्चवर्षीय योजनामा पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल संचालनमा ल्याउने र फेवाताल सौन्दर्यकरणबाहेक अरु ठूला पर्यटन पूर्वाधारको परियोजना परेको छैन। पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल संचालनमा आउने अवस्थामा पुगिसकेको छ। यसले गण्डकी प्रदेशको पर्यटन विकासमा रूपान्तरणकारी भूमिका खेल्ने छ। त्यस्तै अन्तर प्रदेश उडानअन्तर्गत पोखरा र भरतपुर, धनगढी, नेपालगन्ज, भैरहवा र सिमरा बिच हवाई उडान संचालन भई ५ प्रदेशसँग उडान सम्पर्क विस्तार भएको छ। यसले आन्तरिक पर्यटन प्रवर्द्धनमा ठुलो टेवा मिल्नेछ।

त्यस्तै प्रदेशमा रहेको रणनीतिक महत्वका पर्यटन पदमार्गहरूको पहिचान, विकास र सौन्दर्यकरण गर्ने कार्यनीति पनि योजनामा समावेश गरिएको छ। यसअन्तर्गत योजना अवधिभित्र ११५ वटा पदमार्गहरूको स्तर उन्नति, विकास, निर्माण र व्यवस्थापन गर्ने कार्यक्रम रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा ३२ वटा र आ.व २०७७/७८ मा ४५ वटा पदमार्ग निर्माण गरिएको छ। कार्यक्रमअनुसार उक्त वर्षहरूमा क्रमशः ५० र ३० वटा पदमार्गको काम हुनुपर्ने थियो। यसरी यो दुई वर्षको उपलब्धि ९६ प्रतिशत देखिएको छ। तसर्थ यो कार्यक्रमले योजनाको लक्ष्य हासिल गर्ने देखिन्छ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ६५६ वटाको सङ्ख्यामा रहेको तारे तथा मझौला होटलको सङ्ख्या योजना अवधिमा ३०० ले बढाई आ.व. २०८०/८१ मा ९५६ पुऱ्याउने योजनाको लक्ष्य रहेकोमा प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ अनुसार एउटा पनि होटल थपिएको देखिँदैन। एकातिर महत्वाकाङ्क्षी लक्ष्य अर्कोतिर कोरोनाको नकारात्मक प्रभावले गर्दा प्रगति यसरी शून्य हुन पुगेको देखिन्छ। पूर्वाधार विकासको निमित्त निजी, अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्र तथा गैरआवसीय नेपालीहरूलाई उत्प्रेरित गर्ने कार्यनीतिअन्तर्गत गण्डकी प्रदेशमा गैरआवसीय नेपालीहरूको सञ्जाल बनाई लगानी भित्र्याउने कार्यक्रम राखिएको छ। यो सिर्जनशील उपाय भएतापनि यसले मूर्तरूप लिन सकेको छैन। कोरोना र त्यसपछि युकेन युद्धका कारणसमेत विश्व अर्थतन्त्र नै मन्दीको समस्यामा परिरहेको बेला यसतर्फ धेरै आशा गर्ने ठाउँ पनि छैन। तसर्थ योजना अवधिमा लक्ष्यअनुसार होटल सङ्ख्या बढाउनु असम्भव छ।

गण्डकी प्रदेश होमस्टे परियोजनाअन्तर्गत पनि पर्यटन पूर्वाधारहरूको निर्माण र मर्मत सम्भार हुने गरेको छ। प्रदेश सरकारले घरवास (होमस्टे) संचालन गर्नेलाई पूर्वाधार निर्माणको लागि रु. २० लाख आफूले लगानी गर्ने शर्तमा रु. १० लाख अनुदान दिने गरेको छ। आ.व. २०७८/७९ सम्ममा ३०८ घरवासलाई अनुदान उपलब्ध गराई सकेको छ। योजनाको आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा ३४२ घरवास रहेकोमा आ.व. २०८०/८१ मा ४०० पुऱ्याउने योजनाको लक्ष्य रहेको छ। तर कोरोनाको कारणले हुन सक्छ, आ.व. २०७८/७९ मा घरवासको सङ्ख्या २८१ मा झरेको तथ्याङ्क प्रदेश आर्थिक सर्वेक्षणमा दिएको छ। कोरोना नियन्त्रण भएपनि पर्यटन व्यवसाय अझै पुरानै लयमा फर्किनसकेकोले घरवासको सङ्ख्याले योजनाको लक्ष्य भेट्टाउन सजिलो देखिँदैन।

पर्यटन पूर्वाधार निर्माण नीति नै बनाउने कार्यक्रम पनि योजनामा परेको छ। तर सो नीति बनी सकेको जानकारी छैन। पर्यटकीय गन्तव्यहरूको पूर्वाधार विकास कार्यविधि भने बनेको छ। यो लगायत योजनामा उल्लिखित अन्य कतिपय कार्यक्रमहरूको पनि प्रगति तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। कतिपय उपलब्धीहरू योजनाको कार्यक्रमसँग मेल खाँदैन। यस्तो योजनामा पर्यटन सूचना केन्द्र र पर्यटक आपतकालीन उद्धार केन्द्र निर्माण गर्ने उल्लेख छ तर प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको वार्षिक प्रतिवेदनमा पर्यटकीय भवन निर्माण गरिएको कुरालाई प्रमुख उपलब्धिको रूपमा लेखिएको छ। ती दुवै एकै हुन् वा फरक स्पष्ट छैन।

६.३ पर्यटन आय

पर्यटन व्यवसाय गण्डकी प्रदेशको एउटा मूल आयस्रोत हो। पर्यटक आगमनको सङ्ख्या, उनीहरूको बसाइ अवधि र उनीहरूले खर्च गर्ने रकमबाट पर्यटन आयको निर्धारण हुन्छ। यस प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा पर्यटकको बसाइ अवधि लम्ब्याउने र खर्च बढाउने वातावरण निर्माण गर्ने रणनीति पनि अख्तियार गरिएको छ। यस निमित्त राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमण तथा

यात्रा एजेन्सीहरूको संजालमा गण्डकी प्रदेशलाई जोड्ने कार्यक्रम राखिएको छ। तर यस सम्बन्धमा केही भएको देखिँदैन। साथै पर्यटक आगमनको सङ्ख्या, पर्यटकको बसाइ, उनीहरूको प्रतिदिन खर्चबारे कुनै लक्ष्य किटान पनि गरिएको छैन। योजनाको नतिजा खण्डमा आ.व. २०७५/७६ मा १० लाखको सङ्ख्यामा रहेको पर्यटकलाई आ.व. २०८०/८१ मा २० लाख पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। तर हालसम्मको प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। पर्यटन व्यवसायको एउटा उपक्षेत्र होटल तथा रेस्टुरेन्टको मूल्य अभिवृद्धि भने योजना अवधिमा औसत १७ प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएको देखिन्छ। तर योजना अवधिको पहिलो ३ वर्षको औसत वृद्धिदर ५.१ प्रतिशतले नकारात्मक देखिएको छ। तसर्थ पर्यटन क्षेत्रले योजनाको लक्ष्य हासिल गर्न सक्ने देखिँदैन।

६.४ पर्यटनको अग्र र पृष्ठ सम्बन्धको विकास

प्रदेशको पर्यटन व्यवसायमा प्रदेशमै उत्पादित बस्तुहरूको खपत बढाउन सके प्रदेशको रोजगारी र आयमा वृद्धि हुन्छ। तर प्रदेशमा पर्यटन व्यवसायको स्थानीय उत्पादनसँगको सम्बन्ध कमजोर छ। पर्यटन व्यवसायमा खपत हुने खाद्य बस्तुसमेत आयतबाट पूर्ति हुने गरेको छ। तसर्थ प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पर्यटन व्यवसायलाई स्थानीय उत्पादकसँग सहकार्य गरी पर्यटकको अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध सुदृढ गर्न प्रोत्साहित गर्ने रणनीति अख्तियार गरेको छ। यस निमित्त प्रदेश सरकारबाट आवश्यक प्रोत्साहन र नीतिगत एवं कानुनी व्यवस्था गर्ने कुरा कार्यनीतिमा उल्लेख छ। साथै कृषि फर्म र होटल व्यवसायी बीच करार सम्झौताको लागि सम्भाव्यता अध्ययन र कार्यान्वयन, स्थानीय उत्पादन सञ्जालीकरण एवं निर्माण, संचालन र पर्यटन व्यवसायमा स्थानीय उत्पादन प्रवर्द्धनको नीति तर्जुमालाई कार्यक्रमको रूपमा राखिएको छ। तर त्यसको प्रगतिबारे केही जानकारी नभएको साथै कार्यक्रमहरू ठोस उपलब्धिमूलक नभएको देखिन्छ।

६.५ पर्यटन व्यवसायको विविधीकरण

पर्यटन व्यवसायको विविधीकरणले पर्यटन आय बढाउन सघाउ पुग्छ। गण्डकी प्रदेशको पर्यटन उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले प्रदेशमा ११ जिल्लाका १०३ क्षेत्रलाई प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा प्रस्तुत गरेको छ। त्यस्तै होटल एसोसिएसन नेपालले गोर्खा बजार, गोरखनाथ, मनकामना मन्दिर, मनासलु तथा चुम उपत्यका पदयात्रा क्षेत्र, लोमान्थाङ तथा दामोदरकुण्ड, मुक्तिनाथ, तिलिचो ताल, सिरुबारी, घलेगाँउ, ढोरपाटन, सिकार आरक्ष, अन्नपूर्ण संरक्षण क्षेत्र, अन्नपूर्ण तथा धौलागिरि हिमाल तथा पदयात्रा क्षेत्र, बाग्लुङ कालिका मन्दिर, कालीगण्डकी रयाफटिङ्ग, पोखरा उपत्यका तथा बाल्मिकी आश्रम आदिलाई पर्यटकीय गन्तव्यको रूपमा उल्लेख गरिएको छ। पञ्चवर्षीय योजनाले यी मध्ये धेरै ठाँउ समेट्ने गरी त्रिवेणी, देवघाट, कैलाशघाट, रुद्रवेणी, सेतिवेणी, सालिग्राम, बाग्लुङ कालिका, भालेश्वर, मुक्तिनाथ, दामोदरकुण्ड, विन्दवासिनी, ढोरबाराही, मनकामना

र गोर्खा दरबारसम्मको धार्मिक पर्यटकीय सर्किट बनाउने कार्यक्रम समेटेको छ। एक त यो सर्किट बृहद् छ, अर्कोतर्फ यसको निमित्त बजेट छुट्याएको पनि देखिँदैन।

पर्यावरणीय पर्यटन, जल पर्यटन, कृषि पर्यटन, धार्मिक पर्यटन र सांस्कृतिक पर्यटनको सम्भावनाहरू एकीकृत गरी ग्रामीण पर्यटक प्याकेज विकास तथा प्रवर्द्धन गरी पर्यटक आकर्षण गर्ने कार्यनीति पनि योजनाको रहेको छ। यस निमित्त एकीकृत भ्रमण प्याकेजको विकास गर्ने कार्यक्रम पनि आ.व. २०७७/७८ देखि हरेक वर्षका लागि राखिएको छ। तर कार्यान्वयनमा आइसकेको छैन। कोरोनाको कारणले पर्यटन व्यवसाय प्रायः शून्यको अवस्थामा पुगेको बेला पर्यटनका नयाँ बस्तु प्रवर्तन हुन नसक्नु अस्वाभाविक पनि होइन प्रत्येक वर्ष एउटा भ्रमण प्याकेज बनाउने लक्ष्य राखिएको यो कार्यक्रमको योजनाको बाँकी अवधिको काम भने हुन सक्ने देखिन्छ।

घरवास पर्यटन क्षेत्रको एउटा नौलो उपज हो। यसको लोकप्रियता पनि बढ्दो छ। यसलाई अनुगमन, मूल्याङ्कन, नियमन, सशक्तीकरण र प्रोत्साहन गर्न योजनामा “गण्डकी प्रदेश होमस्टे परियोजना” समावेश गरिएको छ। होमस्टे संचालन तथा व्यवस्थापन कार्यविधि २०७६ र होमस्टे क्षमता अभिवृद्धि सशक्तीकरण तथा पूर्वाधार विकास कार्य संचालन कार्यविधि २०७६ पनि बनिसकेका छन्।

पोखरामा संचालित पारगलाईडिङ, गण्डकी प्रदेशको पर्यटकीय आकर्षण मध्ये एक हो। यो पर्यटकीय बस्तु उपयोग गर्ने आन्तरिक पर्यटकको सङ्ख्या निरन्तर बढेको देखिन्छ। विदेशी पर्यटकको सङ्ख्या मात्र आ.व. २०७७/७८ मा घटेको देखिन्छ। आ.व. २०७६/७७ मा २५४२१ विदेशी पर्यटकले पारगलाईडिङ गरेकोमा आ.व. २०७७/०८८ मा मात्र पारगलाईडिङ गर्ने विदेशी पर्यटकको सङ्ख्या ५३५० मा झरेको देखिन्छ। पारगलाईडिङ जस्तो लोकप्रिय तुलनात्मक रूपमा नयाँ उपजलाई पोखराको अतिरिक्त अन्यत्र विस्तार गर्ने बारे योजनामा केही उल्लेख भएको पाइँदैन। बरु नयाँ क्षेत्रीय विमानस्थल संचालनको निमित्त अवरोध हुन सक्ने भएकोले हाल पोखरामा संचालित पारगलाईडिङलाई पनि बन्द गर्ने कुरा प्रकाशमा आईरहेको छ। यो समस्याको समाधानतर्फ योजनाले चासो राखेको देखिएन।

साहसिक पर्यटनमा उद्धार व्यवस्थाको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ। विश्वासनीय उद्धार व्यवस्था भएमा मात्र पर्यटकहरू साहसिक पर्यटनतर्फ आकर्षित हुन्छन्। गण्डकी प्रदेशमा पर्वतारोहण, न्यापिटङ्ग, हाइकिङ्ग, ट्रेकिङ्ग, पारगलाईडिङ, बन्जीजम्पिङ्ग, जिपलाईन, क्यानोइङ्ग, जस्ता धेरै किसिमका साहसिक पर्यटनको सम्भावना छ। प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा आपतकालीन उद्धारका लागि पूर्वाधार निर्माण गर्नुको साथै उद्धार टिम गठन गर्ने कार्यनीति समावेश गरिएको छ र योजना अवधिमा ६ वटा उद्धार केन्द्र र ११ वटा उद्धार टिम गठन गर्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। तर यसको पनि प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन।

६.६ पर्यटकीय गन्तव्यको पहिचान र विकास

गण्डकी प्रदेशको स्थिति पत्र २०७५ मा प्रदेशको पर्यटकीय स्थलको रूपममा १०१ वटा विभिन्न स्थानलाई उल्लेख गरिएको छ। प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ मा ११ जिल्लाका १०३ स्थानलाई प्रमुख पर्यटकीय गन्तव्यको रूपममा प्रस्तुत गरिएको छ। यसअनुसार योजना अवधिको पहिलो ३ वर्ष २ वटा थप गन्तव्यहरूको पहिचान भएको देखिन्छ। तर यो प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाको दस्तावेजमा पहिचान गरिएको मुख्य पर्यटकीय गन्तव्यको सङ्ख्या ९९ मात्र छ। योजनामा नयाँ पर्यटकीय गन्तव्य पहिचान गर्ने लक्ष्य, उद्देश्य, नीति र कार्यक्रम छैन। यसलाई योजनाले छुट्याएको एउटा विषयको रूपमा लिन सकिन्छ। पहिचान भई सकेको गन्तव्यहरूमा पूर्वाधारको सुविधा पुऱ्याउने र त्यस्ता गन्तव्यहरूको प्रचार प्रसार गर्ने कुरा भने योजनाले समेटेको छ। जुन आवश्यक पनि हो। यसरी योजनाले गन्तव्य पहिचानको उपायलाई छोडेर विद्यमान गन्तव्यको विकासमा मात्र ध्यान दिएको देखिन आउँछ। यस निमित्त मूलतः पदमार्ग बनाउने काम भएको छ, जुन माथि पूर्वाधार खण्डमा उल्लेख भई सकेको छ। गन्तव्यहरूको प्रचारप्रसारको निमित्त वेब पोर्टल बनाउने काम पनि भएको छ।

६.७ रूपान्तरणकारी आयोजना

फेवाताल संरक्षण र सौन्दर्यकरण आयोजना गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले समेटेको पर्यटन क्षेत्रअन्तर्गतको एउटै मात्र रूपान्तरणकारी आयोजना हो। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा सुरु भई २०८०/८१ सम्म सम्पन्न हुनुपर्ने यो आयोजनाको काम जग्गा विवाद तथा प्रदेश सरकार र स्थानीय तहको कमजोर समन्वयका कारण अघि बढ्न सकेको छैन। ताल वरपर फुट्ट्रेलसम्म निर्माण गरिएको छ। रु. ४९२ करोड लागतको प्रदेशको ग्राहस्थ्य उत्पादन र रोजगारीमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्ने यस्तो रूपान्तरणकारी आयोजनालाई यस्तो गतिमा राखि राख्नु उपयुक्त होइन। यसलाई तीव्रता दिनु अत्यन्त जरुरी छ।

६.८ प्रदेश गौरवको आयोजना

घरवास विस्तार र सुदृढीकरण आयोजना गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा समाविष्ट प्रदेश गौरवको एउटा मात्र आयोजना हो। यो आयोजनाको सम्बन्धमा योजनाको दस्तावेजमा विस्तृत विवरण दिइएको छैन। आयोजनाको उद्देश्य ग्रामीण क्षेत्रमा गरिबी निवारण र पर्यटन क्षेत्रको विविधीकरण गर्न घरवासको विस्तार र सुदृढीकरण गर्ने भनी खुलाईएता पनि यसको भौतिक लक्ष्य, लागत, कार्यविधि केही जानकारी छैन। यस आयोजनाअन्तर्गत हालसम्म ३०८ होमस्टेको पूर्वाधार निर्माण गरिएको बुझिएको छ।

६.९ पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागीता र समावेशिता

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लैङ्गिक समानता तथा महिला सशक्तीकरणको निमित्त विभिन्न लक्ष्य, रणनीति, उद्देश्य र कार्यनीति तथा कार्यक्रम तर्जुमा गरेको छ। श्रमशक्तिमा महिला र पुरुषको सहभागिताको अनुपात २०७५/७६ को ७४ बाट बढेर आ.व २०८०/८१ मा ९५ पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ। तर क्षेत्रगत रूपमा पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिता सम्बन्धी कुनै लक्ष्य, उद्देश्य, रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रम निर्धारण गरिएको छैन। पर्यटन व्यवसायमा महिला सहभागिता प्रोत्साहित हुने कुनै विशेष नीति र कार्यक्रम पनि समावेश गरिएको छैन। यस पञ्चवर्षीय योजनाले ग्रामीण पर्यटनलाई पनि प्रवर्द्धन गर्न खोजेको छ। गण्डकी प्रदेश होमस्टे परियोजना र अन्य ग्रामिण पर्यटन सम्बन्धी कार्यक्रमहरूले पर्यटन व्यवसायमा ग्रामिण जनताको संलग्नता बढाउने देखिन्छ।

घरवास जस्ता महिला सघन पर्यटकीय उपजहरूको प्रवर्द्धनबाट पर्यटन व्यवसायमा महिलाको सहभागिता बढ्ने स्पष्ट छ। त्यस्तै घरवासअन्तर्गत प्रदेशमा विभिन्न जातीय पर्यटकीय सांस्कृतिक र भौतिक उपजहरूको बिक्री प्रवर्द्धनबाट समावेशिता पनि प्रवर्द्धन हुनेछ।

यस अध्ययनका सिलसिलामा गरिएको एउटा सर्वेक्षणबाट प्रदेशमा ७० प्रतिशत पर्यटन व्यवसाय महिलाबाट संचालित देखिएका छन्। त्यस्तै कूल पर्यटन व्यवसायको ५३.२ प्रतिशत गाँउमा र ४६.८ प्रतिशत सहरमा संचालित देखिएका छन्। गाँउमा संचालित पर्यटन व्यवसायमा महिलाको संलग्नता बढी हुने गर्दछ। यसरी महिलाको बढी संलग्नता हुने ठाउँमा व्यवसाय विस्तार हुनु महिला सहभागिताको दृष्टिकोणले पनि सकारात्मक हो।

६.१० कोरोनाको प्रभाव

पर्यटन कोरोनाबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित क्षेत्र हो। होटलहरू बन्द गर्नुपर्दा पर्यटन व्यवसायहरू घरभाडासम्म तिर्न नसक्ने अवस्थामा पुगे। केन्द्रित छलफल समूहमा उपस्थित होटल एसोसियसनका प्रतिनिधिका अनुसार गोरखा जिल्लाको चुमरूडमा मात्र १०० वटा होटलहरू बन्द भए। करिब १५००० पर्यटन मजदुर प्रत्यक्ष प्रभावित भए। प्रदेशमा रहेका १७ तारे होटल ३५८ पर्यटन स्तरीय होटल, ७२०६ रेस्टुरेन्ट, ३४२ घरवास, १५३ ट्रेकिङ एजेन्सी र २४४ ट्राभल एजेन्सी प्रभावित भए। यिनीहरूको पुनरुत्थानका निमित्त वार्षिक कार्यक्रम तथा बजेटमा व्यवस्था गरिने कुरा योजनाको दस्तावेजमा उल्लेख छ।

यस अध्ययनका क्रममा गरिएको एउटा सर्वेक्षणका अनुसार यस प्रदेशका ९६ प्रतिशत पर्यटन व्यवसायलाई कोरोनाले असर पारेको छ। जसमध्ये सत प्रतिशतलाई पुरै असर पारेको छ। ८७.५ प्रतिशत व्यवसाय ६ महिनाभन्दा बढी बन्द गर्नुपर्ने भने ११२.५ प्रतिशत व्यवसाय ६ महिनाभन्दा कम बन्द भयो। यस व्यवसायमा संलग्न ३७.५ प्रतिशत जनशक्तिले आफ्नो रोजगारी गुमाउनु

पर्यो। काममा रहेकाहरूको पनि ६२.५ प्रतिशतले कम तलव र १७.५ प्रतिशतले कम भत्तामा चित्त बुझाउनु पर्यो। यसरी कामदारहरूको आयमा ठुलो गिरावट आयो। यस व्यवसायमा लागेकामध्ये ७६ प्रतिशतले सरकारी राहतको अपेक्षा गरेको सर्वेक्षणबाट देखिन्छ। तर त्यसका लागि आवश्यक निवेदन भने ४ प्रतिशतले मात्र दिए। यो विरोधाभासपूर्ण व्यवहारको पछ्याडि या त व्यवसायीहरूमा सरकारप्रति विश्वास छैन या उनीहरू पर्याप्त सचेत र गम्भीर छैनन् भन्ने बुझनुपर्ने हुन्छ। राहतको निमित्त आवेदन गरेका मध्ये पनि १२ प्रतिशतले मात्र सहयोग पाएको देखिन्छ। यसरी राहतको कुरा गरिएतापनि प्रदान गर्ने प्रणाली प्रभावकारी नभएको देखिन्छ। अहिले पनि ८० प्रतिशत व्यवसाय सामान्य अवस्थामा फर्कन सकेको छैन। सामान्य अवस्थामा फर्कन सालाखाला १३ महिना लागेको कुरा सर्वेक्षणमा सहभागीहरूले जनाएका छन्।

६.११ दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न योगदान

स्थिर, समावेशी र दिगो आर्थिक वृद्धि, पूर्ण तथा उत्पादनशील रोजगारी र मर्यादित कामलाई प्रवर्द्धन गर्ने दिगो विकास लक्ष्य ८ अन्तर्गत नेपालको सन्दर्भमा किटान गरिएका लक्ष्यहरू मध्ये पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारीको सङ्ख्या १० गुणाले वृद्धि गर्ने र कूल ग्राहस्थय उत्पादनमा पर्यटन क्षेत्रको योगदान चार गुणाले वृद्धि गर्ने पनि परेका छन्। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा थुप्रै पर्यटनका क्रियाकलापहरू विस्तार गर्ने भन्ने कुरा उल्लेख छ। योजनाको आधार वर्ष आ.व. २०७५/७६ मा प्रदेशको कूल ग्राहस्थय उत्पादनमा पर्यटनको योगदान १० प्रतिशत रहेकोमा योजनाले अन्तिम वर्ष १५ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। तर यसको प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। योजनाको अन्तमा १५ प्रतिशत पुगे पनि त्यसको ६ वर्ष पछि अर्थात् सन् २०३० मा ४० प्रतिशत पुऱ्याउन सजिलो देखिँदैन। सन् २०१८ को नेपाल आर्थिक गणना अनुसार गण्डकी प्रदेशमा पर्यटन क्षेत्रमा रोजगारीको सङ्ख्या ४८ हजार छ। प्रदेशको योजना दस्तावेजमा आधार वर्षमा पर्यटनले सिर्जना गरेको रोजगार (अप्रत्यक्ष ?) पचास हजार देखाइएको छ र योजनाको अन्तमा त्यसलाई ६५ हजार पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ। तर कोरोना पश्चात् रोजगारीमा वृद्धि होइन, हासको अवस्था छ। तसर्थ यो लक्ष्य हासिल हुन कठिन छ। स्वाभाविक रूपमा यसले पर्यटन क्षेत्रको रोजगारीलाई दिगो विकासको लक्ष्य अनुसार ५ लाख पुऱ्याउन कठिन हुने देखिन्छ।

६.१२ उपसंहार

गण्डकी प्रदेशको समृद्धिको एक प्रमुख संवाहक पर्यटन क्षेत्रको विकासको लागि यस प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले पर्यटन क्षेत्र र स्थानीय कृषि उत्पादनको बिच सघन सहकार्य स्थापित गर्ने, पर्यटन पूर्वाधार र पर्यटकीय उपजको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्ने, पर्यटन मार्फत जनताको रोजगारी र आय वृद्धि गर्ने र पर्यटनलाई अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रसँग आबद्ध गरी उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने उद्देश्य लिएको छ।

पञ्चवर्षीय योजनामा परेका दुई ठुला पर्यटन पूर्वाधारका परियोजनाहरू मध्ये पोखरा क्षेत्रीय अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल संचालनमा आउने अवस्थामा पुगी सकेको छ भने रूपान्तरणकारी आयोजना मानिएको फेवाताल सौन्दर्यकरणको परियोजना भने अघि बढ्न सकेको छैन। योजनामा सडकको पहिचान र गुणस्तर वृद्धि गर्ने कार्यक्रम राखिएको भएता पनि त्यसको लक्ष्य किटान गरिएको छैन। पदमार्गहरूको स्तरोन्नति, विकास र निर्माणको कार्यमा भने ९६ प्रतिशत उपलब्धि हासिल भएको देखिन्छ। होटल र होमस्टेको सङ्ख्या भने योजनाले लक्ष्य गरे अनुसार वृद्धि हुन नसक्ने देखिएको छ।

पर्यटन आयमा योगदान गर्ने मूल तत्वहरू पर्यटकको बसाइ अवधि र उनीहरूले गर्ने खर्च बारे योजनामा कुनै लक्ष्य किटान गरिएको छैन। पर्यटक आगमनको सङ्ख्या योजना अवधिमा दोब्बर हुने प्रक्षेपण भने गरिएको छ तर प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। योजना अवधिमा होटल तथा रेस्टुरेन्टको मूल्य अभिवृद्धि वार्षिक औसत १७ प्रतिशतले वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएकोमा पहिलो ३ वर्षमा वार्षिक औसत ५.१ प्रतिशतले नकारात्मक देखिएको छ।

योजनामा पर्यटन व्यवसायको अग्र र पृष्ठ सम्बन्ध सुदृढ गर्ने सम्बन्धमा कानुनी र नीतिगत व्यवस्था गर्ने भनिए तापनि त्यसतर्फ ठोस काम भएको देखिँदैन। पर्यटन व्यवसायलाई विविधीकरण गर्नेतर्फ ठोस कार्यक्रम पनि छैन र भएको कार्यक्रमको प्रगतिको तथ्याङ्क पनि उपलब्ध छैन।

पर्यटकीय गन्तव्यको पहिचान र विकासका सम्बन्धमा योजनाले नयाँ गन्तव्य पहिचानलाई भन्दा भड्किएको गन्तव्यहरूको विकास र प्रचारमा जोड दिएको देखिन्छ। पर्यटन व्यवसायमा महिलाको सहभागिता बढाउने कुनै विशेष कार्यक्रम पनि योजनामा समावेश छैन। प्रदेश गौरवको आयोजना मानिएको “घरवास विस्तार र सुदृढीकरण आयोजना”को भौतिक लक्ष्य, लागत, स्रोत आदि बारे योजनामा खुलाईएको छैन।

कोरोनाले सबैभन्दा बढी प्रतिकूल असर परेको पर्यटन क्षेत्र हो। कोरोनाको साथै पोखरा पुग्ने मुख्य प्रवेश मार्ग पृथ्वीराजमार्गको खैरनी-पोखरा खण्डको विजोगले थलिएको पर्यटन क्षेत्रलाई उकास्न योजनामा पर्याप्त नीति तथा कार्यक्रमहरू समावेश गरिएको देखिँदैन।

परिच्छेद ७

सामाजिक क्षेत्र

७.१ शिक्षा

७.१.१ पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान, २०७२ को धारा ३१ ले शिक्षा सम्बन्धी हकलाई मौलिक अधिकारको रूपमा अंगीकार गरेको छ। शिक्षा सम्बन्धी हकले प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत तहसम्मको शिक्षा अनिवार्य र निःशुल्क तथा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षालाई निःशुल्क रूपमा पाउने हकको रूपमा स्थापित गरेको छ।

यसका साथै संविधानको मूल मर्म अनुरूप शिक्षालाई विशेष अधिकार स्वरूप सबैको पहुँच सुनिश्चित गराउनका लागि अपांगता भएका र आर्थिक रूपले बिपन्न नागरिकलाई कानून बमोजिम निःशुल्क उच्च शिक्षा पाउने हक स्थापित गरेको छ। सोही अनुरूप अपाङ्गता भएका नागरिकहरूको आवश्यकता अनुरूपको शिक्षाको माध्यम अवलम्बन गर्नु पनि हकको रूपमा लिएको छ। यसैगरी प्रत्येक समुदायलाई कानून बमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने र सोही अनुरूपको शैक्षिक संस्था खोल्ने र संचालन गर्ने हक प्रदान गरेको छ।

त्यसैगरी धारा ३२ ले भाषा तथा संस्कृतिको हक सम्बन्धमा प्रत्येक नेपाली समुदायलाई आफ्नो भाषा, लिपि, संस्कृति, साँस्कृतिक सभ्यता र सम्पदाको संवर्द्धन र संरक्षण गर्ने हक प्रदान गरेको छ। त्यसैले संवैधानिक अधिकार प्राप्त शिक्षालाई जनशक्ति विकासको प्रमुख स्तम्भ मानेर कार्यान्वयन गर्न सङ्घीय राज्य प्रणालीअन्तर्गत सङ्घीय, प्रादेशिक र स्थानीय तीनै तहका राज्यको एकल तथा साझा अधिकार कार्यान्वयन गर्नमा प्रादेशिक सरकारको भूमिका अहम रहेको छ।

यस परिप्रेक्ष्यमा गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१) ले विकास गरेको समृद्धिका लागि सात मुख्य संवाहकहरू मध्ये मानव संसाधनलाई समेट्नु सकारात्मक पक्ष हो। समृद्धिका लागि पाँच मुख्य सहयोगीहरू अन्तर्गत तीनवटा स्तम्भहरू: (१) जनसाङ्ख्यिक लाभ, (२) साँस्कृतिक सम्पन्नता, सहअस्तित्व र पहिचान, (३) सामाजिक विविधता बिच एकता “समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक” भन्ने विकासको नारालाई यथार्थमा उतार्ने कडीका रूपमा स्थापित गरेको देखिन्छ।

तसर्थ गण्डकी प्रदेश सरकारले समग्र विकासको लक्ष्यलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन मानव संसाधनको भूमिकालाई आफ्नो आवधिक योजना अनुरूप परिलक्षित गर्दा दीर्घकालीन नीति, योजना, कार्यक्रमको तय गर्दा समावेशी, संवेदनशील, तथ्यपरक, व्यावहारिक र सर्वस्वीकार्य बनाउने उद्देश्य राखेको पाइन्छ।

यसरी गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनाले शिक्षाको क्षेत्रमा राष्ट्रिय एवम् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने लक्ष्य लिएको छ।

७.१.२ साक्षरता

गण्डकी प्रदेशको औसत साक्षरता प्रतिशत ९६.५७ प्रतिशत रहेको छ (गण्डकी प्रदेश, आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९)। प्रथम पञ्चवर्षीय आवधिक योजनाअन्तर्गत अङ्गीकार गरिएको रणनीति र कार्यनीतिले उद्देश्य दुईमा साक्षरता र जीवनपर्यन्त शिक्षाको अवसर बढाउनुलाई एक प्रमुख कडी मानेको छ। यो उद्देश्य अनुरूप (क) अनौपचारिक जीवनपर्यन्त सिकाइ प्रणाली स्थापनाका लागि नीतिगत तथा कार्यक्रमगत व्यवस्था गर्ने, (ख) सबै विद्यार्थीलाई कम्तीमा आधारभूत तहको प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिप प्रदान गर्न विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने, (ग) विद्यालय र उच्च शिक्षामा बहुआयामिक शिक्षा प्रणाली विकास गरी सबै शिक्षण संस्थामा लागु गर्न सहकार्य, सहयोग, सहजीकरण, अनुगमन तथा समन्वय व्यवस्था सुदृढ गर्ने र (घ) माध्यमिक विद्यालय र महाविद्यालयमा आवश्यकताअनुरूप क्रमशः प्राविधिक विषयहरू थप गरी प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने भनिएको छ।

प्रदेशमा भएका कूल १३९ महाविद्यालय मध्ये १५ (१०.८ प्रतिशत) प्राविधिक महाविद्यालय र महाविद्यालयमा पढ्ने २९,३८० विद्यार्थीमध्ये विज्ञान तथा प्रविधि पढ्ने विद्यार्थी सङ्ख्या ५,१६६ (१७.६ प्रतिशत) र कूल ५५७ माध्यमिक (९-१२) विद्यालयमध्ये प्राविधिक विषय पढाउने विद्यालयको सङ्ख्या ३० (५.४ प्रतिशत) रहेको छ (पौडेल, २०७५)। प्रदेशका सबै जिल्लालाई साक्षर जिल्ला घोषणा गरिएता पनि १५ वर्ष माथिका नागरिकको साक्षरता दरमा सारभूत रूपमा वृद्धि हुन सकेको छैन।

७.१.३ बालशिक्षा

प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले समस्या पहिचानको क्रममा नै आधारभूत पक्ष बालशिक्षालाई प्राथमिकतामा पारेको देखिँदैन। त्यसको परिणामस्वरूप दीर्घकालीन सोच, लक्ष्य र उद्देश्य निर्धारण गर्दा नै शिक्षा क्षेत्रको आधुनिकीकरण र समय पहुँचलाई केन्द्रबिन्दुमा राखिएको पाइँदैन। योजनाको उद्देश्यअनुरूप बालशिक्षा प्राथमिकतामा नपरेकै कारण हुन सक्छ, बालविकास जस्ता प्राबधानहरूलाई प्राथमिक शिक्षामा नै गाभिएको देखिन्छ।

७.१.४ आधारभूत शिक्षा

सरकारले सबै बालबालिकाको कक्षा १ देखि ८ सम्मको शिक्षालाई आधारभूत शिक्षा भनेर परिभाषित गरेको छ। आधारभूत शिक्षा बालशिक्षा पछिका औपचारिक शिक्षाका गुणस्तर र सही

दिशानिर्देशनले गर्दा माध्यमिक शिक्षाका बाटो पहिल्याउन पनि धेरै मद्दत गर्दछ।

गण्डकी प्रदेशका आवधिक योजनाले विशेषत सामुदायिक विद्यालयहरूमा पर्याप्त जनशक्ति नभएको, उपयुक्त भौतिक पूर्वाधार लगायतका क्षेत्रमा साधन स्रोतको व्यवस्थापन हुन नसकेको पक्षलाई प्रमुख समस्याको रूपमा पहिचान गरेको छ। यसमा पनि अपाङ्गता भएका बालबालिकाको पहुँचमा उनीहरूको आवश्यकताअनुरूप पाठ्य सामग्री र स्रोत शिक्षक नहुँदा थप समस्या देखिएको छ।

आवधिक योजनाले अङ्गिकार गरिएको रणनीति र कार्यनीति अनुसार आधारभूत शिक्षाका लागि जोड दिईएका केही उदाहरणमूलक पक्षहरूमा (क) स्थानीय तहको समन्वयमा विद्यालयमा बालमैत्री वातावरण हुने खालका कार्यक्रम संचालन गर्ने, (ख) आधारभूत तहको प्राविधिक र व्यावसायिक सिप प्रदान गर्ने खालको विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रम बनाउने, (ग) बहुआयामिक शिक्षण सिकाई प्रणाली विकास गरी लागु गर्न सहकार्य, सहयोग, सहजीकरण, अनुगमन, समन्वय गर्ने आदि रहेका छन्।

गण्डकी प्रदेशमा प्रदेशमा १५-६० वर्षको उमेर समूहलाई लक्षित गरेर गरेको प्रक्षेपणअनुसार २०७८ मा साक्षर गण्डकी घोषणा गरेको हो। तर आधारभूत तहमा पढाई हुने विद्यालयको तुलनामा माध्यमिक तहका विद्यालयको सङ्ख्या कम रहेको पाईन्छ। यसैगरी माध्यमिक तहको खुद भर्नादर पनि न्यून रहेको छ (गण्डकी प्रदेश अर्थ मन्त्रालय, २०७९)।

७.१.५ माध्यमिक शिक्षा

माध्यमिक शिक्षा भनेर ९ देखि १२ कक्षासम्मको तहलाई जनाउँदछ। माध्यमिक स्तरको विद्यालयमा भर्नादर हेर्ने हो भने गण्डकी प्रदेशमा माध्यमिक तहमा छात्रको तुलनामा छात्राको भर्नादर तुलनात्मक रूपमा बढी देखिन्छ। तथापि अन्य तहको तुलनामा माध्यमिक कक्षा (११-१२) का खुद भर्नादर भने अझै पनि न्यून रहेको छ। तथापि यसरी स्कुल छोड्ने विद्यार्थी संख्या मध्ये को कुन जाति, वर्ग, लिङ्ग र अपाङ्गता भएका वा विपद्का कारण विस्थापित हुन् भन्ने विस्तृत विवरण पाइदैन। यसका साथै विद्यार्थीहरूले यो तहमा आइपुगेर स्कुल छोड्नु पर्नुको कारणबारे प्रस्ट जानकारी उपलब्ध छैन। तथापि केन्द्रित समूह छलफल (Focus Group Discussion) बाट प्राप्त जानकारीअनुसार विद्यालय व्यवस्थापन प्रणालीमा पाठ्यक्रममा आधारित पाठ्यपुस्तक विशेष शिक्षा केन्द्रित हुँदा समग्र शैक्षिक वातावरण, प्रणालीगत अवस्था, विद्यालय प्रणालीकाबारे आचारसंहिताको त्यति मान्यता विकास भएको र कार्यान्वयनमा आईसकेको छैन।

गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनाले माध्यमिक शिक्षालाई पनि प्राथमिकतामा राखेर तत्सम्बन्धी रणनीति, कार्यनीति र कार्यक्रमहरू बनाएको पाईन्छ। आवधिक योजनाले लिएको रणनीति र कार्यनीतिले माध्यमिक शिक्षाको क्षेत्रमा दिएको प्राथमिकताहरूमा (क) माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा सबै बालबालिकाको पहुँचमा पुऱ्याउन र शिक्षाको गुणस्तरमा वृद्धि गर्न स्थानीय तहसँग समन्वय

गर्ने, (ख) विद्यालय शिक्षा, प्राविधिक शिक्षा, व्यावसायिक तालिममा पहुँच र गुणस्तरका लागि पूरक कानून, नीति, योजना, मापदण्ड तयार गर्ने, (ग) नियमनकारी प्रारूप निर्माण गर्ने रहेका छन् (पौडेल, २०२०)।

समृद्धिका सात आधारमध्ये जनशक्तिलाई एक मानिएको छ। तथापि उद्योग, पर्यटन, कृषि, ऊर्जा, पूर्वाधार क्षेत्रहरूमा लगानी र विकासका अवसरका आङ्कलन गर्दा जनशक्तिको आंकलन, सम्भावना र योजना देखिँदैन।

हालसम्म विद्यार्थी भर्नाको विवरण र विद्यार्थीको खुद भर्नादर समीक्षा विवरण तलको तालिका नं. ७.१ र ७.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ७.१: विद्यार्थी भर्नाको विवरण

तह	लिंग	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
आधारभूत कक्षा (१-५)	छात्रा	१६८२९४	१५५३८५	१२५५७८	१२४४३९	११६५३९
	छात्र	१६२७५७	१५५६७७	१३७३५८	१३६५७१	१३२४०३
आधारभूत कक्षा (६-८)	छात्रा	९८७१४	९५८५१	७८५८१	८०१९५	६९६१२
	छात्र	९७४०८	९५८७०	७९४७१	८२१२०	७४९७४
आधारभूत कक्षा (१-८)	छात्रा	२६७००८	२५१२३६	२०४१५९	२०४६३४	१८६१५१
	छात्र	२६०१६५	२५१५४७	२१६८२९	२१८६९१	२०७३७७
माध्यमिक कक्षा (९-१०)	छात्रा	५७४३५	५२४४७	५०५६३	५१८२८	४७०३०
	छात्र	५४०५८	५११५१	४९६७४	५०९७२	४७६२९
माध्यमिक कक्षा (११-१२)	छात्रा	४११७७	४०१६१	३६०६९	३६१६१	३७६८१
	छात्र	३५२३४	३७८२९	३५३५२	३५३९६	३६४८३
माध्यमिक कक्षा (९-१२)	छात्रा	९८६१२	९२६०७	८६६३२	८७९८९	८४७११
	छात्र	८९२९२	८८९८०	८५०२६	८६३६८	८४११२
कुल छात्रा		३६५६२०	३४३८४३	२९०७९१	२९२६२३	२७०८६२
कुल छात्र		३४९४५७	३४०५२७	३०१८५५	३०५०५९	२९१४८९
जम्मा विद्यार्थी		७१५०७७	६८४३७०	५९२६४६	५९७६८२	५६२३५१

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७८/०७९

तालिका ७.२: विद्यार्थी खुद भर्नादर

तह	लिङ्ग	२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९
आधारभूत कक्षा (१-५)	छात्रा	९६.५	९५.३	९६.६	९७.६	९६.४२
	छात्र	९६.९	९६.७	९७.७	९८.०	९४.४६
	जम्मा	९६.७	९६.०	९७.१	९७.८	९६.९४
आधारभूत कक्षा (६-८)	छात्रा	९२.२	९३.४	९५.४	९६.३	९७.१८
	छात्र	९३.६	९५.२	९५.७	९६.२	९६.९५
	जम्मा	९२.९	९४.३	९५.६	९६.३	९७.०७
आधारभूत कक्षा (१-८)	छात्रा	९४.३	९४.३	९६.०	९७.०	९६.८०
	छात्र	९५.३	९६.०	९६.७	९७.१	९७.२१
	जम्मा	९४.८	९५.१	९६.४	९७.०	९७
माध्यमिक कक्षा (९-१०)	छात्रा	६७.४	७०.०	७२.३	७३.७	७४.४३
	छात्र	६९.५	७०.८	७१.८	७३.२	७१.६६
	जम्मा	६८.४	७०.८	७२.१	७३.५	७३.०५
माध्यमिक कक्षा (११-१२)	छात्रा	२१.३	२४.०	२५.५	३१.४	३२.६४
	छात्र	२०.५	२३.३	२५.२	३२.५	३५.२८
	जम्मा	२०.९	२३.७	२५.३	३१.९	३३.९६
माध्यमिक कक्षा (९-१२)	छात्रा	४४.३	४७.४	४८.९	५२.६	५३.५
	छात्र	४५.०	४७.१	४८.५	५२.९	५३.५
	जम्मा	४४.७	४७.२	४८.७	५२.७	५३.५

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७८/०७९

आधारभूत र माध्यमिक शिक्षामा खुद भर्नादर हेर्ने हो भने कक्षा १ मा (९२.७ प्रतिशत), १-५ मा (९६.७ प्रतिशत), ६-८ मा (९२.९ प्रतिशत), ९-१० मा (६८.४ प्रतिशत) र ११-१२ मा (२०.९ प्रतिशत) रहेको छ।

माथिका तालिकाहरूका अनुसार गण्डकी प्रदेशमा हरेक तहमा वार्षिक रूपमा खुद भर्नादरमा सुधार आएको देखिन्छ तथापि आधारभूत तहको तुलनामा माध्यमिक तहको खुद भर्नादर न्यून रहेको छ। त्यसमध्ये पनि माध्यमिक कक्षा (११-१२) को खुद भर्नादर ज्यादै न्यून रहेको छ।

७.१.६ उच्च शिक्षा

समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक भन्ने विकासको नारालाई सार्थक बनाउन उच्च शिक्षा प्राप्त जनशक्तिको अहम् भूमिका रहन्छ भन्ने तथ्यलाई गण्डकी प्रदेशले पनि आत्मसात गरेको पाईन्छ।

यसक्रममा समस्या पहिचान गर्दा उच्च शिक्षामा निर्धारित उमेर समूहका नागरिकको भर्ना तथा अध्ययन निरन्तरताको अवस्था कमजोर रहनु, उच्च शिक्षातर्फ सैद्धान्तिक ज्ञानको बोझ, अनुसन्धान तथा खोजमूलक सिकाई प्रणालीको न्यूनता, प्रविधिको प्रयोगमा कमी र योग्यता प्राप्त शिक्षकको अपर्याप्तता आदि रहेका छन्।

यसैलाई मनन गरी आवधिक योजनामा लिइएका रणनीतिहरूमा (क) उच्च शिक्षाको पहुँचमा सहजता, गुणस्तरीयता र उपयोगियता अनुरूपको पूरक कानून, नीति, योजना, मापदण्ड तयार गरी लागु गर्ने, (ख) जनशक्तिको पेसागत, जवाफदेहिता, सदाचारिता तथा नैतिकता सम्बद्ध नियमनकारी प्रारूप निर्माण गरी लागु गर्ने, (ग) उच्च शिक्षामा बहुआयामिक शिक्षण सिकाइ प्रणाली विकास गरी सहकार्य, सहयोग, सहजीकरण, अनुगमन तथा समन्वय व्यवस्था सुदृढ गर्ने र (घ) महाविद्यालयमा आवश्यकताअनुसार क्रमश प्राविधिक विषयहरू थप गरी जनशक्ति उत्पादन गर्ने। यसै अनुरूप कार्यक्रमका प्राथमिकतामा (१) गण्डकी विश्वविद्यालयको स्थापना र संचालन गर्ने, (२) साधारण धारका महाविद्यालयलाई प्राविधिक धारमा रूपान्तरण गर्ने रहेका छन्।

यस अनुरूप लिइएका कार्यनीति र कार्यक्रमहरूलाई अध्ययन गर्दा गुणस्तरीय शिक्षाका लागि प्रादेशिक नीति, नियम, ऐन, निर्देशन मापदण्ड तयार गर्ने, प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको मापदण्ड तयार गर्ने, मानित विश्वविद्यालयको आधार तथा मापदण्ड तयार गर्ने, प्रदेशमा दक्ष तथा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको विस्तार गर्ने, गण्डकी विश्वविद्यालय, गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान स्थापना र संचालन गर्ने भनिएको छ। यसरी उच्च शिक्षातर्फ नतिजाको रूपमा (क) आधुनिकीकरण भएका महाविद्यालय, (ख) शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि भएका शिक्षकहरूको अनुपात, (ग) गुणस्तरीय शिक्षाका लागि प्रादेशिक नियम, कानून, (घ) शैक्षिक सरोकारवालाहरूको आचारसंहिता, (ङ) प्राविधिक र साधारण शिक्षाको अनुपात बराबर गर्ने, (च) उच्च शिक्षामा कूल भर्नादर (८.३ बाट २१ बनाउने (छ) उच्च शिक्षाको भर्नामा लैङ्गिक समानता (१६१.२ राख्ने, (ज), मानित विश्वविद्यालयको आधार तथा मापदण्ड तयार गर्ने, (झ) दक्ष तथा प्राविधिक जनशक्तिको प्रक्षेपण गर्ने, (ञ) विश्वविद्यालय र प्राविधिक प्रतिष्ठानलाई र प्राविधिक धारमा रूपान्तरणलाई लिइएको छ।

आवधिक योजनाको मध्यावधिको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा हालको अवस्था यसरी चित्रण गरिएको छ। सर्वप्रथम शिक्षालाई संवैधानिक अधिकारको रूपमा अङ्गीकार गरिएको छ। यही अनुरूप आधार तयार गर्न आधारभूत शिक्षा, माध्यमिक शिक्षा, उच्च शिक्षा र अन्य धार्मिक शैक्षिक सङ्घ संस्थाको परिदृश्य तयार गरिएको छ। यसका साथै प्राविधिक शिक्षाको आवश्यकता, मागअनुसारको जनशक्ति प्रक्षेपण र भौतिक सुधारका साथै शैक्षिक शासन पद्धतिका बारे पनि चासो राखेको पाईन्छ।

समग्रमा उच्च शिक्षाको क्षेत्रमा भएको प्रगतिलाई हेर्दा विशेषत गण्डकी विश्वविद्यालय र गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान खोलिएका पक्षलाई महत्वकासाथ लिइएको पाईन्छ। यसैगरी गण्डकी विश्वविद्यालयले मूलतः तीनवटा विषयहरूमा प्राविधिक धारको सुरुवाती सोच राखेर काम थालेको

देखिन्छ (सूचना र प्रविधि, औषधीय जडीबुटी, मेकानिक्स)। परिमाणात्मक रूपमा हेर्ने हो भने शिक्षक विद्यार्थीका अनुपात, पूर्वाधारको विकास, मागको आधारमा विद्यार्थी भर्ना, प्राविधिक जनशक्तिको आपूर्ति हुन सकेको देखिँदैन। अर्कोतर्फ अधिकारको रूपमा स्थापित शिक्षामा छोरीहरूको पहुँच, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँच सुनिश्चित गर्नका लागि विशेष व्यवस्था रहेको देखिएन।

उच्च शिक्षामा भएको विद्यार्थी सङ्ख्या तालिका नं. ७.३ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ७.३: उच्च शैक्षिक संस्थाहरूमा अध्ययनरत स्नातक तथा स्नातकोत्तर तहका विद्यार्थी सङ्ख्या (शैक्षिक वर्ष, २०७८)

सङ्काय	स्नातक तह		स्नातकोत्तर तह		जम्मा	
	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा
विज्ञान तथा प्रविधि	९२३	६७०	५९	२१	९८२	६९१
व्यवस्थापन	६१९६	११४४५	७३३	८९६	६९२९	१२३४१
शिक्षाशास्त्र	१३६३	५५०८	२९३	४१७	१६५६	५९२५
मानविकि	८९५	११९७	५६१	४७१	१४५६	१६६८
इन्जिनियरिङ	२३६४	४३८	५२	१२	२४१६	४५०
चिकित्साशास्त्र	९२७	१४३३	५६	३४	९८३	१४६७
संस्कृत	२०२	३८	२	१६	२०४	५४
कृषि	२७१	१३२			२७१	१३२
जम्मा	१३१४१	२०८६१	१७५६	१८६७	१४८९७	२२७२८

स्रोत: शिक्षा, संस्कृति, विज्ञान, प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय, गण्डकी प्रदेश

उच्च शिक्षा क्षेत्रको अवस्थालाई समग्रमा मूल्याङ्कन गर्नुपर्दा केही सुरुवाती अवस्थाहरू सकारात्मक देखिएता पनि अधिकारको रूपमा स्थापित गर्नका लागि आवश्यक सोच, लगानी र व्यवस्थापन हुन सकेको छैन। उदाहरणका लागि प्रदेशको आर्थिक विकासको संवाहक मानिएको एक प्रमुख क्षेत्र कृषिमा भने स्नातकोत्तर स्तरमा विद्यार्थीको उपस्थिति नै देखिँदैन।

७.१.७ प्राविधिक शिक्षा

शिक्षा क्षेत्रमा प्राविधिक धारको आवश्यकतालाई आवधिक योजनाले समेटेको पाइन्छ।

गण्डकी प्रदेशले आधार मानेको समृद्धिका संवाहकहरू र सहयोगी क्षेत्रहरूमा आवश्यक जनशक्ति विकासका लागि प्राविधिक शिक्षाले विशेष महत्व राख्दछ।

त्यसैले प्रदेश सरकारले गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान स्थापना संचालन गर्ने कार्यलाई अघि बढाउने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। त्यसै अनुरूप प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिममा जोड

दिदै ज्ञान, सिप, प्रविधि र अनुसन्धानमा आधारित बनाउँदै लैजाने उद्देश्य लिएको छ।

आवधिक योजनाले अवलम्बन गरेको रणनीतिहरूमध्ये (क) प्राविधिक शिक्षाको पहुँचमा सहजता, गुणस्तरीयता तथा उपयोगिता वृद्धि गर्न पूरक कानून तयार गर्ने, (ख) विद्यालयहरूमा प्राविधिक रूपमा कार्यकुशलता बढाउने, (ग) सबै विद्यार्थीलाई कम्तिमा आधारभूत तहको प्राविधिक तथा व्यावसायिक सीप प्रदान गर्न विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने, (घ) माध्यमिक विद्यालय र महाविद्यालयमा अवश्यकताअनुसार क्रमश प्राविधिक विषयहरू थप गरी प्राविधिक जनशक्ति तयार गर्ने आदि रहेका छन्। यसका लागि साधारण धारका माध्यमिक विद्यालय र महाविद्यालयलाई प्राविधिक धारमा रूपान्तरण गर्ने कार्यलाई प्राथमिकतामा राखेको छ।

यी उद्देश्य र रणनीतिलाई सम्बोधन गर्न केही नतिजाहरू तोकिएका छन्। ती नतिजाहरूमा (क) विद्यालयहरूलाई प्राविधिक र व्यवस्थापकीय सुधार गरी आदर्श विद्यालयको विकास गर्ने, (ख) माध्यमिक विद्यालयका लागि पर्यटन, कृषि, ऊर्जा, उद्योग र पूर्वाधार पेसा व्यवसायसँग सम्बन्धित पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने, (ग) परम्परागत सिपको पाठ्यक्रम निर्माण गर्ने (घ) मागमा आधारित प्रविधि साक्षरता कार्यक्रम, (ङ) बहुलक्षित समूहका नागरिकले हासिल गरेका जीवनपर्यन्त शिक्षाको सिप परीक्षण र मुल्याङ्कन गरी प्रमाणीकरणका लागि कानुनी आधार तयारी गर्ने, (च) प्राविधिक र साधारण शिक्षाको अनुपात बराबर गर्ने (३०/७० बाट ५०/५०), (छ) प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षा सम्बद्ध प्रशिक्षकको क्षमताको समूहगत विकास गर्ने, (ज) पाठ्यक्रममा जीवनोपयोगी सिपलाई आबद्ध गर्ने, (झ) मापदण्ड तयार गर्ने, (ञ) दक्ष तथा प्राविधिक जनशक्तिको प्रक्षेपण गर्ने, (ट) माध्यमिक र महाविद्यालयमा प्राविधिक तथा व्यावसायिक शिक्षाको बिस्तार र विद्यालय सुदृढीकरण गर्ने, (ठ) महाविद्यालयहरूलाई प्राविधिक धारमा रूपान्तरणका लागि समन्वय, सहकार्य गर्ने, (ड) गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठानको स्थापना र संचालन गर्ने रहेका छन्।

यसरी समग्रतामा प्राविधिक शिक्षाले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ। गण्डकी प्रदेशको शिक्षा नीतिले पनि प्राविधिक शिक्षालाई प्राथमिकतामा राखेको छ।

समग्रमा प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद अन्तर्गतका शैक्षिक संस्थाहरूमा शैक्षिक वर्ष २०७८ मा अध्ययनरत कूल १,६४९ विद्यार्थी मध्ये सबैभन्दा बढी स्वास्थ्य (७३२), इन्जिनियरिङ (४७१), कृषि (४०७) र होटल व्यवस्थापनमा (३९) विद्यार्थी अध्ययनरत रहेको देखिन्छ।

मध्यावधि अवस्थालाई हेर्दा प्राविधिक जनशक्तिको प्रक्षेपण गरेर विद्यालय र महाविद्यालयका पाठ्यक्रम विकास गरिएको पाइँदैन। यसैगरी समृद्धिका संवाहक र सहयोगी क्षेत्रहरू सम्बद्ध विषयमा जनशक्ति आवश्यकता र तयारी गर्न सकेको देखिँदैन। सबैभन्दा चुकेको पक्ष भनेको विद्यालय स्तरमा हुँदा विद्यार्थीले Career Counseling को अवसर पाएको देखिँदैन। यसको अलावा अर्को महत्वपूर्ण पक्ष भने अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूको आवश्यकता, चाहना र प्राथमिकता अनुरूपको पहुँच बिस्तार गर्न,

शिक्षा प्रणालीमा सुधार र संरचना विकास भएको पाइदैन। समग्रमा भन्ने हो भने प्राविधिक शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपातमा सुधार हुन सकेको छैन। गण्डकी विश्वविद्यालयले सुरुवात गरेको तीनवटा धारमा पनि प्राविधिक शिक्षा अपनाउँदा वैज्ञानिक हिसाबले अध्ययन र प्रक्षेपण गरेको पाइदैन।

प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमअन्तर्गत हेर्दा सबैभन्दा बढी विद्यार्थी स्वास्थ्य, इन्जिनियरिङ्ग, कृषि र होटल मेनेजमेन्ट अध्ययनरत देखिन्छन्। यसैगरी सिप परीक्षणका लागि आवेदन दिनेहरूमा महिलाको सङ्ख्या (८,०२३/१६,००७ रहेकोमा उत्तीर्ण गर्ने सङ्ख्या भने पुरुषको बढी रहेको देखिन्छ यद्यपि यसका कारण भने उल्लेख गरिएको पाइदैन।

समग्रमा नीतिगत पक्षमा हेर्दा (क) गण्डकी विश्वविद्यालय ऐन बमोजिम गण्डकी विश्वविद्यालय स्थापना भई संचालनमा रहेको, (ख) प्रदेश शिक्षा नीति २०७८ स्विकृत भई कार्यान्वयनमा रहेको, (ग) मानव संसाधनको आवश्यकता प्रक्षेपण तथा शैक्षिक योजना निर्माण र कार्यान्वयनका लागि दश वर्षे शिक्षा क्षेत्र योजनाको मस्यौदा निर्माण भएको र (घ) विद्यालय तहको शिक्षकको सेवा शर्त, योग्यता, क्षमता विकास र व्यवस्थापनको मापदण्ड निर्धारण र नियमनका लागि शिक्षा तालिम केन्द्र मार्फत संचालन भइरहेको पाइन्छ (गण्डकी प्रदेश अर्थ मन्त्रालय, २०७९)।

समग्रमा गण्डकी प्रदेशको शिक्षा क्षेत्रमा निर्धारण गरिएका सूचकहरू र प्रगति विवरण तालिका नं. ७.४ मा सङ्क्षेपीकरण गरिएको छ।

तालिका ७.४: गण्डकी प्रदेश - शिक्षा

सूचक	एकाइ	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	३ वर्षको औसत	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
साक्षरता दर (५ वर्ष माथि)	प्रतिशत	७४.८	७४.८	७८	७५.८	९५
साक्षरता दर (१५ वर्ष माथि)	प्रतिशत	६७	६७	६६.९	६६.९	९५
युवा साक्षरता दर (१५ देखि २४ वर्ष)	प्रतिशत	९५	९५	९५	९५	९९
माध्यमिक तह (९ देखि १२) मा कुल भर्ना दर	प्रतिशत	७३.७	७३.७	७५.४	७४	९२
आधारभूत तह (१-८) मा खुद भर्ना दर	प्रतिशत	९४.८	९४.८	९६.४	९५	९९
माध्यमिक तह (९-१२) मा खुद भर्ना दर	प्रतिशत	४४.७	३५.२३	४८.७	४२.८	६०
विद्यालय शिक्षा (१-१२) को भर्नामा लैङ्गिक समता	महिला प्रति सय पुरुष	१०४.६	९५.३४	०.९९	६६.९	१०५.६

सूचक	एकाइ	२०७५/७६ ^१	२०७६/७७ ^२	२०७७/७८ ^३	३ वर्षको औसत	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
उच्च शिक्षामा कूल भर्ना दर	प्रतिशत	८.३	१०.५	११	९.९	२१
आधारभूत तहमा विद्यालय जाने उमेरका विद्यालयबाहिर रहेका विद्यार्थी	प्रतिशत	९.६	५.२	३.६	६	१
उच्च शिक्षाका भर्नामा लैङ्गिक समता	महिला प्रति सय पुरुष	१६१.२	१०९		१३५	१६१.२
बाल कक्षा र पूर्व प्राथमिक तहका अनुभवसहित कक्षा १ मा भर्ना दर	प्रतिशत	५९.८	७८.०६	७९.५	७२.४	९०.
विद्यालय शिक्षा (१-१२) शिक्षक-विद्यार्थी अनुपात	अनुपात	२२.४	१९.७५	१७	१९.७	२०.

स्रोत: ^१प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१); प्रदेश नीति तथा योजना आयोग; ^२मध्यकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७७/७८-२०७९/८०); आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय र प्रदेश नीति तथा योजना आयोग; ^३मध्यकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७८/७९-२०८०/८१); अर्थ मन्त्रालय र प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

समग्रमा शिक्षा क्षेत्रको प्रगति हेर्दा गण्डकी प्रदेश शिक्षा नीति तयार भइ गण्डकी विश्वविद्यालयको स्थापना, गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठानको लागि बिस्तृत परियोजना प्रतिवेदन तैयारीको काम अगाडि बढेको देखिन्छ। यसैगरी लक्षित कार्यक्रमअन्तर्गत हिमाली तथा दुर्गम क्षेत्रका विद्यार्थीहरूको शिक्षामा पहुँच बढाउनका लागि छात्रावासको सुविधाहरू बढाउँदै लिएको भएता पनि विद्यार्थीको पठनपाठनलाई सुधार गर्न वैकल्पिक सिकाइको व्यवस्था गर्न सकेको देखिँदैन (अर्थमन्त्रालय, २०७८)।

७.१.८ शिक्षा क्षेत्रमा महिला सहभागिता र समावेशिता

नेपालको जनसङ्ख्यालाई हेर्दा राष्ट्रिय जनगणना २०६८ अनुसार महिला साक्षरता (६७.७ प्रतिशत) पुरुषको तुलनामा (८३.५ प्रतिशत) रहेको पाईन्छ।

प्रदेशको साक्षरता दर (५ वर्ष माथिको) ७४.८ प्रतिशत, वयस्क (५ वर्ष माथिको) ५५.६ प्रतिशत, १५-२४ वर्षको पुरुषको ९४.८१ प्रतिशत र महिलाको ८६.३५ प्रतिशत रहेको छ।

आधारभूत तहमा खुद भर्नादर बढेता पनि उच्च शिक्षामा लैङ्गिक समतामा सुधार हुन सकेको छैन।

शिक्षालाई सबैको पहुँचमा समतामूलक तरिकाले उपलब्ध गराउन र विद्यालयमा छात्राहरूको उपस्थिति सहज र सुरक्षित बनाउन महिला शिक्षिकाहरूको उपस्थितिले पनि महत्वपूर्ण भूमिका

खेल्दछ। तथापि प्रदेशका प्राथमिक विद्यालय तहमा महिला र पुरुष शिक्षकको औसत अनुपात (८७/१००), निम्न माध्यमिक विद्यालय तहमा सो अनुपात (४८/१००), माध्यमिक तहमा (२५/१००) रहेको देखिन्छ। तर यसका कारणहरू र असरहरू र त्यसलाई सम्बोधन गर्न ठोस कदम चालेको पाइदैन (प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, २०७५)।

माथिको तालिका ३ हेर्दा समग्रमा लैङ्गिक हिसाबले छात्रको तुलनामा छात्राहरू बढी रहेको देखिन्छ। सङ्कायअनुरूप विश्लेषण गर्दा छात्रा/महिलाहरूको सङ्ख्या व्यवस्थापन र शिक्षाशास्त्र सङ्कायमा अत्याधिक रूपले उपस्थित भएको पाइन्छ। यसैगरी चिकित्सा शास्त्रमा र मानविकी सङ्कायमा पनि छात्राहरूको उपस्थिति स्नातक तहमा बढी रहेको पाइन्छ। तथापि स्नातकोत्तर स्तरमा पुगेपछि भने उनीहरूको संख्या तुलनात्मक रूपमा कम भएको देखिन्छ। उच्च शिक्षामा विद्यार्थीको लैङ्गिक अनुपात विषयगत धारअनुसार फरक रहेको पाइन्छ।

७.१.९ प्रदेश गौरवको आयोजना

७.१.९.१ गण्डकी विश्वविद्यालय स्थापना र संचालन आयोजना

गण्डकी प्रदेशको कार्यक्रमको प्राथमिकतामा गण्डकी विश्वविद्यालयको स्थापना र संचालन गर्ने रहेको छ। गण्डकी प्रदेशले राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमा प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने दक्ष जनशक्ति उत्पादन गर्ने हेतुले उच्च शिक्षाका लागि विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने उद्देश्य लिएको छ। हाल गण्डकी विश्वविद्यालय स्थापना भइ तीनवटा विषयहरू (सुचना र प्रविधि, औषधीय जडिबुटी र मेकानिक्स) मा प्राविधिक धारको सोच राखेर अगाडि बढाएको छ। तथापि यी विषयहरूमा आवश्यकताका आधारमा वैज्ञानिक तवरले अध्ययन र प्रक्षेपण गरेको पाइदैन।

७.१.९.२ गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान स्थापना र संचालन आयोजना

गण्डकी प्रदेशले आफ्नो आवधिक योजना अन्तर्गत प्राविधिक तथा व्यावसायिक सिप प्रदान गरेर विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रमदेखि नै समावेश गर्दै माध्यमिक विद्यालय र महाविद्यालयमा पनि आवश्यकताका आधारमा प्राविधिक विषयहरू थप गर्दै प्राविधिक जनशक्ति उत्पादन गर्ने रणनीति लिएको छ। यस परिवेशमा साधारण धारका महाविद्यालयलाई प्राविधिक धारमा रूपान्तरण गर्दै लाने सोच राखेको छ। यसका लागि गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठान स्थापना र संचालन गर्ने योजना रहेको छ। तर गण्डकी प्राविधिक प्रतिष्ठानको हालसम्म विस्तृत परियोजना प्रतिवेदनको तैयारी भएको अवस्थामा रहेको छ।

७.१.१० कोरोनाको प्रभाव

समग्रतामा कोरोनाको असर शिक्षा क्षेत्रमा पनि व्यापक रूपमा परेको देखिन्छ। घरपरिवार

प्रश्नावलीअनुसार गण्डकी प्रदेशमा कम्तीमा एक बच्चा स्कुल गइरहेको घरपरिवारको प्रतिशत ग्रामीण भेगमा ४९ प्रतिशत र सहरी क्षेत्रमा ५१ प्रतिशत रहेको छ। कोभिडको समयमा २४३ दिन स्कुल जान नसकेको अवस्था ग्रामीण भेगमा देखियो भने सहरी क्षेत्रमा २८७ दिनसम्म स्कुल जान नसकेको देखिन्छ। यसमध्ये पनि महिला घरमूली भएका केटाकेटीहरू औसतमा २८२ दिन र पुरुष घरमूली भएको घरमा २५७ दिन अनुपस्थित रहेको पाइएको छ। कोरोनाको समयमा विद्यालय बन्द भएका कारण अनलाईन कक्षा संचालन गरेकोमा ग्रामीण भेगमा ५२ प्रतिशतले मात्र सो सुबिधा प्राप्त गरेकोमा सहरी क्षेत्रमा भने ७८ प्रतिशतले सो सुबिधा पाएको देखिन्छ। त्यसमध्ये पनि सबै विद्यार्थीले पूर्ण रूपमा अनलाईन कक्षा लिन नसकेको थियो। ग्रामीण भेगमा पूर्णरूपमा कक्षा लिएका विद्यार्थीको प्रतिशत ६८ प्रतिशत, आंशिक रूपमा १३ प्रतिशत रहेकोमा शहरी क्षेत्रमा भने क्रमश ७९ प्रतिशत र १४ प्रतिशत देखियो। यसरी ग्रामिण भेगमा आंशिक रूपमा अनलाईन कक्षा लिएका कारणहरूमा मुख्यतः कम्प्युटर, मोबाइल वा ट्याबलेटको अभाव (११ प्रतिशत), इन्टरनेट सुबिधा नहुनु (७२ प्रतिशत) र अन्य कारणहरूमा १७ प्रतिशत रहेको पाइयो।

सहरी क्षेत्रमा आंशिक रूपमा मात्र अनलाईन कक्षा लिन नसक्नुका मुख्य कारणहरूमा कम्प्युटर, मोबाइल वा टेबलको अभाव (३९ प्रतिशत), इन्टरनेट नहुनु (३२ प्रतिशत) र घरायसी कामकाजको बोझ (११ प्रतिशत) र अन्य कारणहरूमा १८ प्रतिशत रहेको पाइयो। यसैगरी लैङ्गिक हिसाबले अनलाईन कक्षामा उपस्थित हुन नसक्नुमा छात्रको प्रतिशत ग्रामीण भेगमा ६१ प्रतिशत र सहरी क्षेत्रमा ७९ प्रतिशत र छात्राको प्रतिशत क्रमश ३९ प्रतिशत र २२ प्रतिशत रहेको पाइयो। यसरी समग्रतामा ७२ प्रतिशत छात्र र २८ प्रतिशत छात्राहरू अनलाईन कक्षा बढी समयसम्म लिन नपाएको देखिन्छ। कोभिडका कारण यो अवधिमा विद्यालय छोड्ने विद्यार्थी ७ प्रतिशत रहेकोमा ग्रामीण भेगमा यो अवस्था शून्य देखियो। अनलाईन कक्षा लिंदा अधिकांश विद्यार्थीले स्मार्टफोन प्रयोग गरेको (ग्रामीण ९८ प्रतिशत, शहरमा ८४ प्रतिशत) र सहरी क्षेत्रमा ३ प्रतिशतले ट्याबलेटको प्रयोग समेत गरेको पाइयो। यसरी अनलाईन कक्षाको समयावधि हेर्ने हो भने ६ देखि १२ महिना लिनेको प्रतिशत ४५ प्रतिशत (ग्रामीण ३५ प्रतिशत, सहर ५१ प्रतिशत) देखिन्छ भने ६ महिना भन्दा कम कक्षा लिने ४३ प्रतिशत (६२ प्रतिशत र ३२ प्रतिशत) र १२ महिना भन्दा बढी लिन १२ प्रतिशत मात्र (ग्रामिण ३ प्रतिशत र शहरमा १७ प्रतिशत) पाइयो। प्रतिदिन अनलाईन कक्षा हुने अवस्था हेर्दा २ देखि ४ घण्टा कक्षा लिने विद्यार्थी ग्रामीण र सहर दुवै क्षेत्रमा बढी देखियो (५१ प्रतिशत) तर २ घण्टा भन्दा कम लिनेमा ग्रामीण भेगमा १५ प्रतिशत र ४ घण्टा भन्दा बढी लिनेमा सहरमा ४५ प्रतिशत पाइयो (भण्डारी, २०७९)।

कोभिडको समयमा अन्य विद्यार्थीको तुलनामा विपन्न तथा अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरूलाई अझ बढी असर पर्ने तथ्यलाई मध्यनजर राखेर शिक्षा मन्त्रालयले कोभिड १९ का कारण अभिभावक गुमाएका ६० जना बालबालिकालाई रू. ५०००/- प्रति महिना र उच्च शिक्षामा अध्ययन गर्ने १६२

जनालाई छात्रवृत्ति प्रदान गरिएको पाइयो (शिक्षा, संस्कृति, विज्ञान प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय, २०७८)।

समग्रतामा कोरोनाको असर विद्यालय शिक्षामा व्यापक रूपमा परेको पाइएता पनि स्कुल छोड्नेको सङ्ख्या भने सहरमा मात्र देखियो। यस अवधिमा अनलाईन कक्षा लिनेमा छात्राको तुलनामा छात्रहरूको प्रतिशत कम देखियो तर महिला घरमुली भएका परिवारको बच्चाहरूले अनलाईन कक्षा लिएको कम देखियो।

७.१.११ दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि योगदान

दिगो विकास लक्ष्यको बुँदा नं. ४ ले समावेशी तथा गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि आजीवन सिकाईका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने रहेको छ। यस अन्तर्गत शिक्षालाई आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणको संवाहकको रूपमा विकास गर्ने, रोजगारीमुखी बनाउने, विद्यालय शिक्षामा सबैको समतामूलक पहुँचको सुनिश्चित गर्ने, गुणस्तरमा सुधार गर्दै व्यवस्थापकीय क्षमता विकास गर्ने र शिक्षामा लैङ्गिक असमानताको अन्त्य गर्ने र कमजोर अवस्थामा रहेकाहरूका लागि शिक्षा र व्यावसायिक तालिमका सबै तहहरूमा समानताको सुनिश्चितता गर्ने रहेको छ।

दिगो विकासको लक्ष्य ४ - समावेशी तथा गुणात्मक शिक्षा सुनिश्चित गर्दै सबैका लागि आजीवन सिकाईका अवसरहरू प्रवर्द्धन गर्ने रहेको छ। त्यसका लागि दशवटा परिमाणात्मक लक्ष्य रहेको छ। यसका लागि विश्वव्यापी सूचकहरू ११ वटा रहेकोमा नेपालले ३५ वटा सूचकहरू थप गरेर ४६ वटा निर्धारण गरिएको छ। गण्डकी प्रदेशका लागि उपयुक्त सूचकहरू १५ वटा रहेका छन्। यसैगरी ११ वटा सूचकहरू गण्डकी प्रदेशका लागि उपयुक्त तर आधाररेखा नभएका सूचकहरू छन् भने २० वटा सूचकहरू प्रदेशको लागि कम उपयुक्त छन्। दिगो विकासको लक्ष्य ४ अन्तर्गत गण्डकी प्रदेशले ८ वटा सूचकहरूको लक्ष्य निर्धारण गरेको छ। दिगो लक्ष्य प्राप्त गर्न स्थानीय तह र प्रदेशले सङ्घीय सरकारलाई समपूरक र परिपूरकको भूमिका निर्वाह गर्दछ। गण्डकी प्रदेशले पनि दिगो विकास लक्ष्य तीन तहका सरकारका विकास एजेन्डा हुन् भनेर मानेको छ (पौडेल, २०७६)।

दिगो विकासका लक्ष्यअनुसार कसैलाई पनि पछि नछोडौं भन्ने मान्यता राखेको पाइन्छ। यसैगरी अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको समतामूलक पहुँच वृद्धि गर्नका लागि विशेष कार्यक्रम तय गरेको देखिँदैन। सोही अनुरूपको स्रोत व्यक्तिको व्यवस्थापन, भौतिक रूपमा पहुँचको सुलभता र पाठ्यसामग्रीहरूको उपलब्धता भएको पाइँदैन (अपाङ्गता महासङ्घ प्रतिनिधि, समुह केन्द्रित छलफल)।

गुणस्तरीय र जीवन पर्यन्त शिक्षाका लागि नेपालको लागि कूल ससूचक सङ्ख्या ४६ रहेकोमा गण्डकी प्रदेशका लागि उपयुक्त सूचकहरू १५ वटा छन्नौटमा रहेका छन्। यसैगरी गण्डकी प्रदेशको लागि उपयुक्त तर आधार रेखा सूचना नभएका सूचकहरू ११ वटा र गण्डकी प्रदेशको लागि कम उपयुक्त सूचकहरू २० वटा रहेका छन्।

यसरी निरन्तर सिकाइलाई समीक्षा गर्दा विश्वविद्यालय अनुदान आयोग अन्तर्गत निरन्तर सिकाइका लागि संस्थागत र जनशक्ति विकासमा काम गर्नका लागि कार्यविधि बनाइएको पाइन्छ। यसको उद्देश्य विषयगत र व्यवहारिक पक्षमा समसामयिक ज्ञान, सीप र जानकारी दिनु रहेको पाइन्छ। यसै अनुरूप हाल विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले बजारको माग र अवश्यकताअनुसार पाठ्यक्रम विकास सम्बद्ध तालिमहरू प्रतिस्पर्धी रूपमा संचालन गर्नका लागि आव्हान गरिरहेको पाइन्छ जसमा विश्वविद्यालयहरूले आफ्नो आवेदन पेस गर्न सक्ने छन्। यसै अनुरूप कृषि तथा वन विश्वविद्यालय, बागमती प्रदेशले निरन्तर सिकाइ केन्द्रको २०६९ मा स्थापना गरी विभिन्न प्रकारको तालिमहरू तीनैवटा सङ्काय कृषि, वन र पशुपालन तथा भेटनरी सम्बद्ध कर्मचारी, विद्यार्थीहरू र समुदाय स्तरमा किसानहरूलाई जनशक्ति विकासमा तीनदेखि सात दिन लामो तालिम चलाउँदै आएको पाइन्छ तथापि यसले संस्थागत विकासमा लगानी गरेको पाइदैन।

त्यसैगरी सो केन्द्रले निरन्तर सिकाइका लागि आफ्नो कार्यविधि बनाउँदै गरेको छ। यस विषयलाई संस्थागत र निरन्तर रूपमा संचालन गर्न अझै पनि बजेटको अपर्याप्तता र एकमुष्ट बजेट विनियोजनको प्रवृत्ति, कार्यविधीको आवश्यकता, माग अनुसारको तालिम दिन नसक्नु, हाल संचालनमा रहेका विषयगत तालिम केन्द्रहरूसँग र कार्यक्रमलाई संचालन गर्न विषय विशेषज्ञहरूको छनोटमा चुनौती रहेको देखिन्छ। यसै सन्दर्भमा गण्डकी प्रदेशमा निरन्तर सिकाइका लागि कुनै विशेष प्रावधान राखेको देखिँदैन। समग्रमा निरन्तर सिकाइ बाल शिक्षा देखि उच्च शिक्षासम्म उत्तिकै महत्वपूर्ण छ तथापि आवधिक योजना र सम्बद्ध नीति तथा कार्यक्रमहरूको अध्ययन गर्दा सो प्रतिको बुझाइ प्रष्ट देखिँदैन। यसैगरी समृद्धिका संवाहकहरू र सहयोगी क्षेत्रहरू, विद्यार्थीहरूको विभिन्न विषयमा भएका भर्नादर र पाठ्यक्रम विकासको बिचको अवस्था हेर्दा कुनै तालमेल देखिँदैन। यसले शिक्षालाई आधारभूत अधिकार र गण्डकी क्षेत्रले गर्व गरेको सामाजिक विविधतालाई अङ्गीकार गर्न सकेको देखिँदैन।

गण्डकी प्रदेशको सबैका लागि समावेशिता तथा गुणस्तरीय शिक्षा सुनिश्चित गर्ने सूचकहरूमा राखिएका लक्ष्यहरूको समीक्षा गर्दा गण्डकी प्रदेशको आधार तथ्याङ्क प्रतिवेदनअनुसार छात्रछात्राले निःशुल्क र गुणस्तरीय प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षा पूरा गर्न, युवा तथा वयस्कहरूमा सान्दर्भिक प्राविधिक र व्यावसायिक सिपहरू रहेको सुनिश्चित गर्ने, शिक्षामा लैङ्गिक असमानता घटाउने, सङ्कटासन्न समूहहरू (अपाङ्गता भएका बालबालिका सहित) को शिक्षा र व्यावसायिक तालिममा समान पहुँच सुनिश्चित गर्ने, आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको मानकीकरण आदि प्रदेश सरकारको जिम्मामा पर्दछन् (प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, २०७६)। समावेशी शिक्षाका लागि दृष्टीविहीन लक्षित अडियो लाईब्रेरी स्थापना र सभ्य पुस्तक उत्पादन, अपाङ्गता भएका व्यक्तिलाई सेवा प्रवाहमा सहजताका लागि सामाजिक विकास मन्त्रालयमा हेल्प डेस्क, बौद्धिक अपाङ्गता भएका बालबालिकाका लागि सुविधासम्पन्न अवसीय विद्यालय निर्माणका लागि थालनी, सांकेतिक भाषाको तालिमा र सिप

विकास र स्वरोजगार तालिमहरू संचालन र लक्षित समुदायका विद्यार्थीहरूलाई उच्च शिक्षा प्रोत्साहन छात्रवृत्ति प्रदान गरिएको पाइन्छ (शिक्षा, संस्कृति, विज्ञान प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय, २०७८)। तथापि प्रदेशमा रहेको विपन्न तथा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आवश्यकता अनुरूप लक्षित कार्यक्रमहरू प्रभावकारी हुन सकेका छैनन्।

७.१.१२ उपसंहार

समष्टीगत रूपमा शिक्षा क्षेत्रलाई संवैधानिक अधिकारको रूपमा अङ्गीकार गरेर गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनामा शिक्षालाई जनशक्ति विकास मार्फत प्रदेशको समृद्धि हासिल गर्ने एक प्रमुख संवाहक मानिएको छ। यस अन्तर्गत उल्लेखनीय प्रगतिहरूमा साक्षर गण्डकी प्रदेश घोषणा, महिला बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति सम्बन्धी ऐन कानून निर्माण, गण्डकी विश्वविद्यालय, गण्डकी प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम प्रतिष्ठान, गण्डकी प्रदेश विज्ञान तथा प्रविधि प्रतिष्ठानको स्थापना र संचालन भएको छ। तथापि हालसम्मको प्रगति विवरण र सम्बद्ध छलफलहरूबाट आवधिक योजनाले लिएको लक्ष्यहरू पूरा हुने देखिँदैन। यसमध्ये पनि शिक्षालाई अधिकारको रूपमा स्थापित गर्न आवश्यक सोच, नीतिगत व्यवस्था, आवश्यक संरचना र जनशक्तिको बजारको मागको आँकलन र परिपूर्तिका लागि आवश्यक शिक्षकको व्यवस्थापन, पूर्वाधार विकास, शिक्षक विद्यार्थीको अनुपात बढाउने, शिक्षालाई रोजगारीसँग जोड्ने र बालबालिका, अपाङ्गता भएका व्यक्ति र छोरीहरूको आवश्यकता अनुरूप लक्षित कार्यक्रमहरूको व्यवस्था भएको देखिँदैन। समग्रमा प्राविधिकभन्दा अन्य सङ्कायमा उच्च शिक्षाका लागि भर्ना भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्याले (समग्रमा विज्ञान तथा प्रविधि, इन्जिनियरिङ्ग र कृषिमा भएका विद्यार्थीको तुलनामा व्यवस्थापन सङ्कायमा बढी) हुनु, शिक्षित बेरोजगार हुनु र अन्य विषयगत मन्त्रालयहरूमा जनशक्तिको कमीलाई एउटा प्रमुख चुनौतीको रूपमा लिनु जस्ता विषयविच तालमेल मिलेको देखिँदैन।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ सम्मको गण्डकी प्रदेशको कूल ग्राहस्थय उत्पादन शिक्षा क्षेत्रको योगदान ८.७ प्रतिशत (नेपाल ८.१ प्रतिशत) हुने अनुमान गरिएको छ। तर आ.व. २०७८/७९ मा कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा शिक्षा क्षेत्रको योगदान घटेको देखिन्छ (९/८.७/८.७)।

गण्डकी प्रदेशमा शिक्षा क्षेत्रको अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त हुन नसक्नुमा विशेषत प्राविधिक जनशक्तिको व्यवस्थापन नहुनु, कम बजेट विनियोजन हुनु, शिक्षा सम्बद्ध पूर्वाधारका लागि जग्गा प्राप्तिलाई मुख्य समस्याको रूपमा चित्रित गरिएको पाइन्छ।

७.२ स्वास्थ्य

७.२.१ पृष्ठभूमि

नेपालको संविधानको धारा ३५ ले स्वास्थ्यलाई सबै नागरिकको अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ।

गण्डकी प्रदेशको स्थितिपत्र, २०७५ ले पनि स्वास्थ्य प्रणालीमार्फत प्रवर्द्धनात्मक, प्रतिकारात्मक, उपचारात्मक र पुनर्स्थापनात्मक सेवाहरू प्रदान गरेको उल्लेख गरेको छ। प्रदेशले परम्परागत र आधुनिक दुबै प्रकारको स्वास्थ्य सेवा प्रणालीलाई महत्व दिइएको पाइन्छ (प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, २०७५)। आवधिक योजनाले समेटेको विशेष क्षेत्रहरूमा जन्म, मृत्युदर, प्रजनन स्वास्थ्य, परिवार नियोजन, स्वास्थ्य सेवा माथिको पहुँच र एच.आइ.भी. एड्स जस्ता रोगहरूका बारेमा सुसूचित गराउनु रहेको छ। यसैगरी गण्डकी प्रदेश गौरवको आयोजनाअन्तर्गत मुटु, मृगौला र क्यान्सरको एकीकृत प्रदेश अस्पताल निर्माणको लक्ष्य लिएको छ।

यसरी गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनाले स्वास्थ्यको समग्र क्षेत्र विकासलाई अङ्गीकार गरेको पाइन्छ। क्षेत्रगत प्राथमिकताअन्तर्गत जिल्ला अस्पतालहरूको सुदृढीकरण, विशिष्टीकृत अस्पताल स्थापना र संचालन र कुपोषण न्यूनीकरणलाई प्राथमिकतामा राख्दै स्वास्थ्य क्षेत्रलाई प्रदेश समृद्धिका संवाहकको एक कडीको रूपमा लिइएको छ। यसरी यसरी गण्डकी प्रदेशको आवधिक योजनाले स्वास्थ्यको क्षेत्रमा गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवामा सबै नागरिकहरूको पहुँच बिस्तार गर्ने लक्ष्य लिएको छ।

७.२.२ आधारभूत स्वास्थ्य सेवा

आधारभूत सेवा अन्तर्गत जनशक्ति विकासमा विविध खालका कार्यक्रमहरू संचालित रहेका छन्। प्रवर्द्धनात्मक सेवा अन्तर्गत यो प्रदेशमा ५,९३९ महिला स्वयम् सेविका, १७७० खोपकेन्द्र, १४१६ गाउँघर क्लिनिक संचालित थिए। यसैगरी रोगसँग प्रतिरोध गर्न खोपसेवा, रोगको परीक्षण, भिटामिन/आइरन चक्री बाँड्ने र निदान सम्बद्ध सेवा दिइरहेका छन्। प्रदेशमा आ.व. २०७७/७८ सम्ममा १९ वटा सरकारी अस्पताल, २३ वटा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, १५३ वटा सामुदायिक स्वास्थ्य इकाई, ९९ वटा सहरी स्वास्थ्य केन्द्र, १६८ वटा आधारभूत स्वास्थ्य सेवा केन्द्र र ६९ वटा निजी अस्पतालहरू संचालित छन् (प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालय, २०७८)। आ.व. २०७४/७५ सम्ममा ६३५ वटा सार्वजनिक स्वास्थ्य केन्द्रहरू, १०१ निजी स्वास्थ्य केन्द्रहरू, १६ वटा अस्पतालहरू, ५३ वटा सामुदायिक स्वास्थ्य केन्द्रहरू, ५२ वटा शहरी स्वास्थ्य केन्द्रहरू र ४९१ वटा हेल्थ पोस्टहरू रहेको पाइन्छ (Lohani *et.al.*, 2021).

ग्रामीणस्तरमा स्वास्थ्य चौकीले सम्पूर्ण स्वास्थ्य सेवाका साथै थप सुरक्षित प्रसुती सेवा पनि प्रदान गर्दछ। यसका साथै सहरी स्वास्थ्य केन्द्र र सामुदायिक स्वास्थ्य इकाइले प्रतिकारात्मक र

प्रवर्द्धनात्मक सेवा उपलब्ध गराएको छ। प्राथमिक सेवा केन्द्रले स्वास्थ्य चौकीबाट प्रदान हुने सम्पूर्ण सेवासहित आकस्मिक सेवा, वन्द्याकरण, सुरक्षित गर्भपतन सुविधा दिएका छन्। अस्पतालहरूले विशेष जनशक्ति र चिकित्सकीय औजार, उपकरण, प्रविधि र सुविधा सहित उपचारात्मक सेवाका साथै प्रवर्द्धनात्मक, प्रतिकारात्मक र पुनर्स्थापनाका सेवाहरू पनि दिएका छन्।

प्रदेशका ११ जिल्ला मध्ये ७ वटामा मात्र कम्तीमा एउटा अस्पताल रहेको छ। कुल जनसङ्ख्याको ५३.७ प्रतिशत मात्र ३० मिनेटको दुरीमा स्वास्थ्य सेवाको पहुँचमा रहेका छन्।

७.२.३ विशिष्टीकृत स्वास्थ्य सेवा

गण्डकी प्रदेशमा विशिष्टीकृत सेवाका लागि हिमालयन आँखा अस्पताल, हरियो खर्क छाला रोग अस्पताल, गिरिजाप्रसाद कोइराला स्वास्थ्यप्रवास अस्पताल, मातृ शिशु अस्पताल रहेका छन्। यसैगरी पोखरा वृद्धाश्रममा जेरियाटिक वार्ड संचालन गरिएको छ। मुटु, मृगौला र क्यान्सरको एकीकृत प्रदेश अस्पतालको निर्माण कार्य सुरु मात्र भएको छ (Lohani *et.al.*, 2021).

७.२.४ अपेक्षित आयु

अपेक्षित आयु आ.व. २०७५/७६ मा ७१.४ वर्ष रहेकोमा २०८०/८१ मा ७२ वर्ष पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ। यसैगरी बालमृत्यु दर आधार वर्षमा २७ प्रति हजार रहेकोमा योजना अवधिमा २४ मा झार्ने लक्ष्य लिएको पाइन्छ। समग्रमा अपेक्षित आयुतर्फको अवस्था सुधारोन्मुख भएता पनि लक्ष्य प्राप्त हुन सक्ने देखिँदैन। गण्डकी प्रदेशको जनताको अपेक्षित आयु आ.व. २०७६/७७ को ७१.४ वर्षबाट बृद्धि भई २०७७/७८ मा ७३.३ वर्ष पुगेको अनुमान गरिएता पनि आवधिक योजना अवधिमा नागरिकको आयु ७७ वर्ष पुऱ्याउन कठिन देखिन्छ। यसैगरी बालमृत्युदर, शिशुमृत्युदर, नवजात शिशुमृत्युदरमा सामान्य मात्र सुधार भएका छन् (Lohani *et.al.*, 2021).

७.२.५ बाल मृत्यु

बालस्वास्थ्यअन्तर्गत विशेषतः राष्ट्रिय खोप कार्यक्रम, पोषण कार्यक्रम र समुदायमा आधारित एकीकृत बालरोग व्यवस्थापन कार्यक्रम रहेका छन्। आवधिक योजनाले कुपोषण न्यूनीकरण गर्न गुणस्तरीय एवम् स्वास्थ्यवर्द्धक खाद्य पदार्थको पहुँच र उपभोग बढाउँदै स्वस्थ बानी र व्यवहारलाई प्रवर्द्धन गर्ने कार्यनीति लिएको पाइन्छ। यसैगरी पालिकास्तरमा पोषण विषय हेर्ने गरी बहुक्षेत्रीय समिति गठन गर्ने व्यवस्था गरेको छ। प्रगतितर्फ हेर्दा प्रदेशलाई २०७५ मा नै पूर्ण खोप उपलब्ध प्रदेश घोषणा गरिएको भएता पनि खोपको कभरेज ४१ देखि ८० प्रतिशत रहेकोले खोपको स्थिति जिल्ला तथा स्थानीय तह अनुसार विविधता रहेको पाइन्छ। राष्ट्रिय खोप कार्यक्रमको पहुँच र उपयोगको अवस्था हेर्दा ११ वटै जिल्लामा पहुँच ९० प्रतिशत भन्दा कम समुहमा पर्दछन्। समग्रमा

प्रत्येक वर्ष पूर्ण खोप सुनिश्चितता तथा दिगोपना कायम राख्न चुनौती रहेका छन्।

यसैगरी पोषण कार्यक्रम अन्तर्गत न्यून पोषणको अवस्थालाई गण्डकी प्रदेशको एक प्रमुख समस्याको रूपमा लिइएता पनि शिशुलाई ६ महिनासम्म पूर्ण स्तनपान गराउने दर ५८.४ (२०१९) रहेकोमा २०७७/७८ मा ४४ प्रतिशतले पूर्ण स्तनपान गरेको पाइन्छ (नवलपरासी व.सु.पू. ८६ प्रतिशत) र कास्कीमा ३ प्रतिशत रहेको पाइन्छ। यसैगरी ३ वटा पोषण पुनर्स्थापना गृहको स्थापना भएर २०७७/७८ मा २५२ जना भर्ना भएकोमा २३८ जना (९४ प्रतिशत) निको भएर डिस्चार्ज भएका थिए (प्रदेश स्वास्थ्य निर्देशनालय, २०७८)।

गण्डकी प्रदेशमा शिशु मृत्युदर प्रत्येक हजारमा २७ र बालमृत्युदर प्रत्येक हजारमा २३ जना रहेको पाइन्छ (Lohani *et al.*, 2021).

समग्रतामा बाल स्वास्थ्यका बारेमा विस्तृत कार्यक्रमहरू रहेको भएता पनि गर्भवतीको पोषण अवस्था, अपाङ्गताका बारेमा, जनजाति र भेगिय विविधता र संस्कृतिको प्रभाव विशेषको विश्लेषण र लक्षित कार्यक्रमको अभाव रहेको देखियो।

७.२.६ प्रजनन स्वास्थ्य

प्रजनन स्वास्थ्य अन्तर्गत विशेषतः परिवार नियोजन, सुरक्षित मातृत्व, नर्सिङ तथा सामाजिक सुरक्षा र महिला स्वास्थ्य एवं सेविका कार्यक्रमहरू पर्दछन्। विगत तीनवर्ष देखि परिवार नियोजनका साधन नयाँ प्रयोगकर्ताहरूको दरमा वृद्धि भएको पाइँदैन (३४ प्रतिशतमा सीमित र दर १० प्रतिशत मात्र)। सुरक्षित मातृत्व अन्तर्गत ३६३ वटा बर्थिङ सेन्टर, २१ वटा BEONC सेन्टर र १३ CEONC सेन्टरमार्फत २४ घण्टे प्रसुती सेवा उपलब्ध भएको छ। गण्डकी प्रदेशमा दुई तिहाई भन्दा बढी महिलाहरूले व्यवसायिक स्वास्थ्यकर्मीहरूको पहुँचमा रहेको पाइँन्छ। त्यसैगरी एक तिहाई महिलाहरूले आधुनिक परिवार नियोजनका प्रविधिहरू प्रयोग गरेको पाइँन्छ।

समग्रमा स्वास्थ्यकर्मीहरूबाट सुत्केरी सेवा लिने आमाहरूको सङ्ख्या २०७७/७८ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा ७ प्रतिशतले वृद्धि भएको, गर्भावस्थामा परिक्षण गर्नेको सङ्ख्या ४८ देखि ५३ प्रतिशत रहेको, प्रसुती सेवा पाएका महिलाको प्रतिशत कम रहेको, नवजातशिशुको मृत्यु सङ्ख्या खासै घट्न नसकेको (२०७५/७६ मा ११० रहेकोमा २०७७/७८ मा १०५) र सुरक्षित गर्भपतन सेवा लिने महिलाहरू २० वर्ष भन्दा बढीका ९०.७ प्रतिशत रहेको छ। अझैपनि सुरक्षित मातृत्वका सूचाङ्कहरूको अवस्था कमजोर रहेको छ। यसैगरी जनशक्ति, पूर्वाधार, प्रशिक्षण र सुरक्षित मातृत्व सेवामा ढिलाई यथावत् रहेको छ।

नर्सिङ तथा सामाजिक सुरक्षा अन्तर्गत लैङ्गिक हिंसा सम्बन्धि एकद्वार सङ्कट व्यवस्थापन केन्द्र, ज्येष्ठ नागरिक स्वास्थ्य केन्द्र, सामाजिक सुरक्षा इकाइ व्यवस्थापन आदि पर्दछन्। यसैगरी लक्षित कार्यक्रम जस्तै विपद् एवं प्राकृतिक प्रकोप पीडित, सिमान्तीकृत तथा लोपन्मुख आदीवासी जनजाति

र महिला स्वास्थ्य स्वयम् सेविका सेवा आदि पर्दछन्। तथापि लक्षित कार्यक्रममा विशेष पहलहरू लिइएको देखिँदैन। समग्रमा स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू र यसले लिएका सूचकहरू तथा प्रगतिको समीक्षा विवरण तलको तालिका नं. ७.५ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

तालिका ७.५: गण्डकी प्रदेश - स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या

सूचक	एकाई	२०७५/७६ ^१	२०७६/७७ ^२	२०७७/७८ ^३	३ वर्षको औसत	आ.व. २०८०/८१ को लक्ष्य
अपेक्षित आयु (जन्म हुँदाको)	वर्ष	७१.४	७१.४	७१.०	७१	७७.०
जनघनत्व (जना प्रतिवर्ग.कि.मी.)	जना	१०९.०	१०९.०	१०९.०	१०९	१३०.०
प्रति परिवार औसत सदस्य सङ्ख्या	जना	४.२	४.२	४.२	४.२	४.०
५ वर्ष मुनिको बाल मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	दर	२७.०	२६.०	२७.०	२६	२२.०
शिशु मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	दर	२३.०	२३.०	२३.०	२३.०	१७.०
नवजात शिशु मृत्युदर (प्रतिहजार जीवित जन्ममा)	दर	१५.०	१५.०	१५.०	१५.०	१०.०
पहिलो बच्चा जन्माउने औसत उमेर (प्रजननयोग्य उमेरका महिला)	प्रतिशत	२०.६	२०.६	२०.६	२०.६	२२.६
कूल प्रजनन दर (प्रति महिला शिशु जन्म)	दर	२.०	२.०	२.०	२.०	२.१
किशोरी अवस्थाको प्रजनन (प्रजननयोग्य उमेरका महिलाका अनुपात)	प्रतिशत	१४.०	१४.०	१४.०	१४.०	५.०
परिवार नियोजनका आधुनिक साधनको प्रयोग गर्ने प्रजननयोग्य उमेरका महिला	प्रतिशत	३७.३	३७.०	३७.३	३७.२	५३.०
प्रजननयोग्य उमेरका महिलामा परिवार नियोजनका आधुनिक साधनको न्यूनता	प्रतिशत	३०.०	२८.०	३०.०	२९.३	१६.०
संस्थागत सुत्केरी सेवाका उपयोग	प्रतिशत	६८.३	६८.०	६८.३	६८.२	८८.०
दक्ष स्वास्थ्यकर्मीबाट प्रसूती सेवा लिएका महिला	प्रतिशत	६९.९	६८.०	६९.९	६९.२	८०.०
३० मिनेटसम्मको दुरीमा स्वास्थ्य सेवामा पहुँच रहेका परिवार	प्रतिशत	५३.७	५५.०	६३.०	५७.२	७७.४
एच. आई. भी. एड्स रोकथामबारे जानकारी प्राप्त प्रजननयोग्य उमेरका महिला	प्रतिशत	८३.०	८४.०	८३.०	८३.३	९८.०
ऋणात्मक जनसङ्ख्या वृद्धिदर (बसाइँ सरेर जाने उच्चदर) भएका जिल्ला	संख्या	८.०	८.०	८.०	८.०	३.०

स्रोत: ^१ प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१); प्रदेश नीति तथा योजना आयोग; ^२ मध्यकालीन

खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७७/७८-२०७९/८०; आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय र प्रदेश नीति तथा योजना आयोग; ३ मध्यकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७८/७९-२०८०/८१); अर्थ मन्त्रालय र प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

माथिको औसत उपलब्धिको तथ्याङ्कको आधारमा समग्र स्वास्थ्य क्षेत्रले लिएको लक्ष्य तोकिएको अवधि भित्र पूरा हुने सम्भावना न्यून रहेको देखिन्छ।

७.२.७ स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिला सहभागिता र समावेशिता/महिला विशेष सेवा

स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिलाको सहभागिता र समावेशितालाई सेवाग्राहीको रूपमा, सेवा प्रदायक जनशक्तिको रूपमा र विभिन्न संरचनामा रहेर निर्णय गर्ने स्थानमा रहने गरी तिनै क्षेत्रको उपस्थितिलाई मान्नु पर्ने हुन्छ। तर विभिन्न दस्तावेजहरूको अध्ययन र विभिन्न छलफलको आधारमा सेवाग्राहीको रूपमा महिला विशेष सेवाहरू जस्तै यौन तथा प्रजनन सेवा, आमा तथा बालबालिकाको पोषण सुधार, स्तनपान/पाठेघर/पाठेघरको मुखको क्यान्सर विशेष उपचार, गर्भवती महिला खोप कार्यक्रम, गर्भवती र सुत्केरी महिलालाई जटिलता व्यवस्थापनका सुविधा आदि रहेका छन्। समग्रमा प्रदेशको जनसङ्ख्या २०७८ को जनगणनाअनुसार पुरुषको सङ्ख्या १,२९०,८०८ र महिलाको सङ्ख्या १,३१२,९४९ (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८) र महिला जनशक्तिको अनुपातको तारतम्य मिलेको देखिँदैन। संरचनागत रूपमा रहेर महिलामैत्री सेवा प्रणाली सुधार गर्नका लागि विशेष व्यवस्था गरेको देखिँदैन। गण्डकी प्रदेश स्वास्थ्य नीति, २०७८ ले सुशासन, पारदर्शी, जनमैत्री, जवाफदेही स्वास्थ्य प्रणालीको विकास गर्ने भनेको छ तापनि ७२६ स्वीकृत दरबन्दीमध्ये २१५ रिक्त रहेको देखिन्छ। यसमध्ये पनि महिलाको सङ्ख्या छुट्याएको पाइँदैन।

लक्षित कार्यक्रमअन्तर्गत हेर्ने हो भने स्वास्थ्य स्वयम् सेविका भन्नाको व्यवस्था गरिएको छ। तर समग्रमा हेर्ने हो भने स्वास्थ्य प्रणाली महिलामैत्री हुन सकेको छैन।

७.२.८ रुपान्तरणकारी प्रदेश गौरवको आयोजना

गण्डकी प्रदेशअन्तर्गत मुटु, मृगौला र क्यान्सरको एकीकृत प्रदेश अस्पताल निर्माण गरी जनतालाई स्वास्थ्य सेवा सहज रूपमा उपलब्ध गराउने लक्ष्य लिएको थियो। तर मुटु, मृगौला र क्यान्सरको एकीकृत प्रदेश अस्पतालको निर्माण कार्य सुरु मात्र भएको छ (Lohani *et al.*, 2021).

७.२.९ कोरोनाको प्रभाव

कोरोनाको समयमा विशेषतः स्वास्थ्य क्षेत्रमा आकस्मिकबाहेक धेरै सेवा अवरूद्ध भयो। यो समयमा खोप जस्तो अत्यावश्यक सेवासमेत बन्द हुन पुग्यो। त्यसैगरी प्रसुती सेवा पनि असहज हुन पुग्यो। समग्रमा प्राथमिक उपचारका औषधीहरूको आपूर्ति र बालबालिकाको पोषण सेवासमेत

प्रभावित हुन पुग्यो। समग्रमा स्वास्थ्य क्षेत्रको संरचना, जनशक्तिको कमी र समग्रमा सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा प्रणाली कमजोर रहेको पाइयो।

कोभिड महामारीको समयमा कोभिड कोष खडा गरी ३५.४ करोड जम्मा गरिएकोमा २८.७ करोड मात्र खर्च भई ७.६ करोड अझै उपयोगमा आएको देखिँदैन। तथापि कोभिड महामारीको बेला सङ्क्रमित उपचारार्थ, बेडहरूको अभाव, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको लागि विशेष सुविधा दिन नसक्नु चुनौतीका रूपमा रह्यो। यसैगरी कोभिडको समयमा धेरै जनसङ्ख्याले रोजगारी गुमाउनु परेको र खाद्य आपूर्तिमा समस्या देखिएको थियो। त्यसैले कोषमा रकम हुँदा हुँदै पनि तत्कालीन आवश्यकताहरूको क्षेत्रमा सो रकमको व्यवस्थापन गरेको देखिएन।

कूल प्रदेशबासी मध्ये कम्तीमा एक डोज खोप पाउने नागरिक १०.६ प्रतिशत रहेको र करिब ८९ प्रतिशत नागरिकले खोप पाउन सकेका थिएनन् (प्रदेश अर्थ मन्त्रालय, २०७८)।

सर्भेवाट प्राप्त जानकारी अनुसार ग्रामीण भेगमा दीर्घरोगीहरू ३४ प्रतिशत र सहरी क्षेत्रमा ४० प्रतिशत रहेको छ। कोरोनाको समयमा त्यसमध्ये २९ प्रतिशत ग्रामिण र ३६ प्रतिशत सहरमा बसोबास गर्ने दीर्घरोगीहरूले स्वास्थ्य लिने प्रकृत्यामा असर परेको पाइयो। यसैगरी लैङ्गिक हिसाबले कोरोना पिडितको विश्लेषण गर्दा ३,४२२ नमुनामध्ये जम्मा १८१ जनालाई सङ्क्रमण भएकोमा पुरुष र महिलाको समान अनुपातमा देखियो। यसरी नै उमेरअनुसार पनि १५ देखि ६० वर्षको समुह बढी देखियो। यसरी कोरोना सङ्क्रमित मध्ये अस्पतालमा गएर उपचार गर्नेमा पुरुष बढी र घरमै रहेर उपचार गर्नेमा महिला बढी देखियो। उमेरअनुसार भने सबै समुहका उमेरका सङ्क्रमितहरू घरमै बसेर उपचार गर्नेको सङ्ख्या बढी देखियो। खर्चको हिसाबले हेर्ने हो भने औसत खर्च रु. ४,७५० (१५ वर्ष मुनिका) देखि रु. १,५६,३४६ साठी वर्ष माथिका पुरुषको उपचारमा लागेको देखियो। कोभिड उपचारमा लागेको खर्चको हिसाबले हेर्दा ग्रामीण र सहरी क्षेत्र दुबैमा परिवार आफैले व्यहोर्नेमा (ग्रामीण ६१ प्रतिशत र सहरी ७० प्रतिशत) रहेको र सरकारले व्यहोर्नेमा (ग्रामीण ९ प्रतिशत र सहरी १ प्रतिशत मात्र) र बिमा मार्फत सेवा खर्च पाउनेमा (ग्रामीण ७ प्रतिशत र सहरी ५ प्रतिशत) पाइयो। यसैगरी सङ्क्रमित मध्ये अधिकांश (२५ प्रतिशत) ६० वर्ष भन्दा माथिका पुरुषको मृत्यु भएको पाइयो (भण्डारी, २०७९)।

खोपको अवस्था हेर्ने हो भने पहिलो डोज मात्र लिने ७६ प्रतिशत, दोस्रो डोज लिने ६५ प्रतिशत र तेस्रो डोज लिनेमा ३७ प्रतिशत रहेकोमा ग्रामीण भेगका महिलाको सङ्ख्या बढी रहेको पाइयो। कोरोनाको समयमा गर्भवती भएका महिला (सहरमा ९ प्रतिशत र ग्रामीण भेगमा ५ प्रतिशत मात्र) रहेको पाइयो।

कोरोना लाग्ने नलाग्नेको चेकअप गर्नेको सङ्ख्या भने औसतमा ८७ प्रतिशत (ग्रामीण भेगमा ९० प्रतिशत) भएको पाइयो।

कोरोना समयमा सुत्केरी हुनेहरूमध्ये ८७ प्रतिशतले सरकारी र ११ प्रतिशतले निजी अस्पतालको

सेवा लिएको पाइयो। परिवार नियोजनको अस्थायी साधनको प्रयोगलाई हेर्दा ८३ प्रतिशतको पहुँच रहेको र सो साधन ग्रामीण क्षेत्रमा (६४ प्रतिशत) सरकारी स्वास्थ्य केन्द्रबाट र निजीबाट लिनेमा सहरी क्षेत्रमा मात्र देखियो।

गण्डकी प्रदेशमा ४९ प्रतिशत पूर्ण खोप र ७९ प्रतिशत पहिलो मात्राको कोरोना विरुद्धको खोप लगाएका र ९,०६१ आयुर्वेद केन्द्रबाट परामर्श र औषधी सेवा लिएको पाइन्छ।

कोभिड-१९ को रोकथाम र व्यवस्थापनका लागि ३५० जना अस्थायी दरबन्दी स्वीकृत गरी जनशक्ति व्यवस्थापन गरिएको थियो र साबिकको २०० लाई बढाई २,२१८ थप अक्सिजन सिलिण्डरको व्यवस्थापन गरिएको छ।

प्रदेश सरकारले स्वास्थ्य बिमालाई प्राथमिकतामा राखेको भनिँएता पनि आ.व. २०७५/७६ मा ७ प्रतिशत मात्र जनसङ्ख्या आबद्ध रहेको र हाल पनि त्यही अवस्था कायम रहेकोले आवधिक योजनाको अन्त्यसम्म स्वास्थ्य बिमामा आबद्ध जनसङ्ख्या ६४ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य प्राप्त हुने सम्भावना देखिँदैँन (Lohani *et.al.*, 2021).

विषय केन्द्रित छलफलबाट सरोकारवालाहरूका अनुसार समग्रतामा सेवा क्षेत्र प्रभावित भएको र त्यसमाथि पनि दुर्गम क्षेत्र, विपन्न परिवार र अझ अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू नराम्ररी प्रभावित हुन पुग्यो। त्यसमाथि पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई छुनै नहुने प्रवृत्ति र मानसिकताका कारण उनीहरूले पाउनुपर्ने न्यूनतम सहयोग पनि पाएनन्। त्यसैगरी न्यूनतम सेवा र सहायतामा पहुँच नपाएको अवस्थामा स्वास्थ्य क्षेत्रमा पुगेर सेवा लिन सक्ने वातावरण नै रहेन।

गण्डकी प्रदेशले प्रकोप व्यवस्थापनको स्थापना गरी २०७८ असार मसान्तसम्म रु. ७२ करोड ४९ लाख मध्ये राहत वितरण, क्वारेन्टाईन तथा आइसोलेन निर्माण, जोखिम भत्ता, औषधी खरिद, मेसिनरी उपकरण र अन्य खर्चमा रु. ३८ करोड ६५ लाख २२ हजार खर्च गरी रु. ३३ करोड ८४ लाख ३७ हजार मौज्दात रहेकोमा आर्थिक वर्षको अन्तमा रु. ५ करोड ४५ लाख १ हजार मौज्दात रहेको छ (महालेखा परिक्षकको कार्यालय, २०७९)।

७.२.१० दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नका लागि योगदान

दिगो विकास लक्ष्य ३ ले सबै उमेर समूहका व्यक्तिका लागि स्वस्थ जीवनको सुनिश्चितता गर्दै समृद्ध जीवन स्तर प्रवर्द्धन गर्ने भनेको छ। यसैगरी गण्डकी प्रदेशले तय गरेको दिगो विकास लक्ष्य विशेष दस्तावेजले प्रदेश सरकार जनताको स्वास्थ्य र समृद्धिका लागि कार्यरत रहेको उल्लेख गरेको छ। यसका लागि प्रदेश सरकार आफैँले प्रत्यक्ष गर्ने कार्यक्षेत्रमा नीतिहरूको व्यवस्थापन गरी मातृ मृत्युदर, नवजात र बालमृत्युदर, पानीजन्य सरुवा र नसर्ने रोग, लागु पदार्थ दुरुपयोगलाई न्यून गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ। यसका साथै अन्य कार्यहरू जस्तै सेवाको स्थानीयकरण, प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सहजीकरण गर्ने भुमिका पनि रहेको छ। यसैगरी जनचेतना अभिवृद्धि र प्रभावित

समुदायलाई सहयोग गर्न प्रदेश सरकारको भूमिकालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेको छ।

दिगो विकास लक्ष्य अन्तर्गत लक्ष्य २ (पोषण सुरक्षा) लक्ष्य ३ (स्वास्थ्य जीवन र सम्पन्नताको स्तर सुधार) र लक्ष्य ६ (पानी तथा सरसफाई) विशेष रूपले आकर्षित रहेका छन्। यस सन्दर्भमा गण्डकी प्रदेशको स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालयद्वारा जारी गरिएको स्वास्थ्य श्वेतपत्र २०२१ अनुसार दिगो विकास लक्ष्यअन्तर्गत प्रगति निम्न प्रकारको रहेको पाइएको छ।

- (क) **स्वस्थ खानेपानी माथिको पहुँचको अभाव:** समग्रमा ९.९ प्रतिशत जनसङ्ख्याले अझैपनि आधारभूत खानेपानी सेवा पाएका छैनन्। त्यसैगरी २० प्रतिशत जनसङ्ख्याले मात्र मध्यम तथा उच्च गुणस्तरको खानेपानी सुविधा प्राप्त गरेका छन्।
- (ख) **खाद्य असुरक्षा तथा प्राकृतिक विपद्का कारण स्वास्थ्यमा आउने समस्याहरू:** कूल जनसङ्ख्याको ५६ प्रतिशतले मात्र आरभूत खाद्य सुरक्षामा पहुँच पाएका छन्। त्यसैगरी खाद्य बैंक विपद्का लागि भण्डारणको व्यवस्था नहुँदा खाद्य असुरक्षाका कारण स्वास्थ्यमा समस्या आएको देखिन्छ।
- (ग) **पोषण सम्बद्ध महिला र बालबालिका विशेष समस्याहरू:** आ.व. २०७६/७७ को तथ्याङ्कअनुसार ४६.७ प्रतिशत जनसङ्ख्यामा कुपोषण देखिएको पाइन्छ। यसका कारण प्रजनन उमेरमा पोषण सम्बन्धि समस्या, बालबच्चाहरूमा रोगप्रतिको जोखिम बढेको देखिन्छ। यसैगरी ५ वर्ष मुनीका बच्चाहरूको मृत्युदर २७/१००० हुनु र उच्च मातृमृत्युदर हुनुमा कुपोषण एक प्रमुख कारकको रूपमा देखिएको छ।

यो अवस्थाले के इङ्कित गर्दछ भने मानव स्वास्थ्यका प्रमुख सवालहरूका अधिकांश पक्ष रोकथाम सम्बद्ध र स्वास्थ्य क्षेत्रका कार्यक्रमभन्दा अन्य धेरै क्षेत्रहरूसँग अन्तर सम्बन्धित रहेको देखिन्छ। तर माथि उल्लिखित तथ्यहरूको आधारमा हेर्ने हो भने दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्न लिइएका लक्ष्य पूरा गर्न अझै चुनौतीपूर्ण रहेको देखिन्छ। प्राविधिक पक्षका अवस्था विश्लेषण गर्दा निम्न प्रकारका समस्याहरू/चुनौतीहरू बिद्यमान रहेको देखिन्छ।

- समुदायको आवश्यकता र माग अनुरूपको दक्ष स्वास्थ्यकर्मी पुऱ्याउन सकेको देखिँदैन।
- भइरहेका स्वास्थ्य केन्द्र/अस्पतालहरूमा आधुनिक प्रविधि, उपकरण तथा विशेषज्ञहरूको ब्यवस्था भएको पाइँदैन।
- प्राय ग्रामीण भेगमा स्वास्थ्यकर्मीको सल्लाहबिना एन्टीबायोटिक खाने चलनले गर्दा स्वास्थ्यमा थप समस्याहरू परेको देखिन्छ।
- सरकारी अस्पतालको तुलनामा निजी अस्पतालहरू बढ्दै जानु र एकछत्र आधिपत्य जमाउँदै जानु स्वास्थ्य सेवा शुल्क महँगो हुनु आदिले गर्दा स्वास्थ्य सेवा विपन्नको पहुँच भन्दा बाहिर जाँदै गरेको देखिन्छ।
- विशेषत युवाहरू धुम्रपान, मधपान तथा लागु औषध जस्ता दुर्व्यसनतर्फ लागेको पनि पाइन्छ जसले गर्दा नसर्ने खालका रोगहरूको प्रकोप अत्याधिक रूपमा बढ्दै गएको पाइन्छ।

समग्रमा यो अवस्थाले के चित्रण गर्दछ भने जनताको संवैधानिक स्वास्थ्य अधिकार गण्डकी प्रदेशको राज्य तथा सरकारले सुनिश्चित गर्न सकेको देखिँदैन।

७.२.११ उपसंहार

नेपालको संविधानको धारा ३५ ले स्वास्थ्यलाई सबै नागरिकको अधिकारको रूपमा स्थापित गरेको छ। जसअन्तर्गत प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत स्वास्थ्य सेवा निःशुल्क प्राप्त गर्ने र आकस्मिक स्वास्थ्य सेवाबाट बन्चित गरिने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ।

राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति, २०१९ का उद्देश्यहरू सबै जनताको स्वास्थ्य सम्बन्धी संवैधानिक अधिकार उपलब्ध गराउने, स्वास्थ्य सेवा प्रणालीलाई विस्तार तथा सुधार गर्ने, स्वास्थ्य सेवाको गुणस्तर सुधार गर्ने, सामाजिक स्वास्थ्य सुरक्षा प्रणालीलाई सुधार गर्ने र बहुक्षेत्रीय साझेदारी गर्नु रहेको छ।

यस अन्तर्गत ३ प्रकारका कार्यक्रमहरू गण्डकी प्रदेशमा संचालन भएको देखिन्छ। (क) बृहत् र महत्वकाङ्क्षी कार्यक्रमहरू जस्तै: ज्येष्ठ नागरिक तथा अपाङ्गता भएका व्यक्ति मैत्री स्वास्थ्य प्रणाली, स्वास्थ्य क्षेत्रमा जनशक्ति व्यवस्थापनको गुरुयोजना, (ख) प्राप्त गर्न सकिने खालका कार्यक्रमहरू जस्तै: सार्वजनिक स्वास्थ्य सेवा सम्बद्ध प्रोफाईल, १ वडा १ स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य बिमा, विशिष्टीकृत अस्पताल आदि (ग) केही नवीनतम कार्यक्रमहरू जस्तै: पारिवारिक स्वास्थ्यको विद्युतीय प्रोफाइल, लोकमार्गमा घुम्ती अस्पताल, मनोवैज्ञानिक परामर्श, औषधीय गुण भएका वनस्पतिहरूको पहिचान गर्नु रहेका छन्। यति हुँदाहुँदै पनि स्वास्थ्यलाई सबैको संवैधानिक अधिकारको रूपमा स्थापित भएता पनि अधिकारलाई सुनिश्चित गर्ने खालका नीतिगत प्रावधान, स्वास्थ्य संरचना, आर्थिक श्रोत र क्षमतायुक्त आवश्यक जनशक्तिको प्रावधान गरेको पाइँदैन। त्यसैगरी स्वास्थ्यलाई प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा असर पार्ने खालका सामाजिक र सांस्कृतिक मूल्य मान्यता र व्यवहारगत पक्ष र स्वास्थ्य समस्या रोकथामका लागि आवश्यक अन्तर विषयगत कार्यक्रमहरू जस्तै: पोषण सुरक्षा कार्यक्रम, आचार व्यवहार व्यवस्थापन, शैक्षिक पाठ्यक्रम सुधार जस्ता कुरामा, कुनै नीतिगत सोच रहेको पाइँदैन।

यसैगरी आ.व. २०७५/७६ र २०७६/७७ मा ३८ प्रतिशत बजेट विनियोजन भएकोमा २०७७/७८ मा आएर ३२ प्रतिशतमा सीमित भएको पाइँन्छ। यसरी संविधान प्रदत्त अधिकार मानिएको स्वास्थ्य क्षेत्रमा लगानी घट्दै जानुले आवधिक योजनाले लिएको लक्ष्य पूरा हुने सम्भावना देखिँदैन।

७.३ खानेपानी तथा सरसफाइ

७.३.१ पृष्ठभूमि

खानेपानी प्रत्येक नागरिकको मौलिक अधिकारको रूपमा संविधानले नै सुनिश्चित गरेको छ। गण्डकी प्रदेश सरकारको आवधिक योजना तयार गर्दाको अवस्थामा प्रदेशको कुल जनसङ्ख्याको ९१.७ प्रतिशत खानेपानीको सुविधाबाट लाभान्वित रहेका थिए। यसैगरी मध्यम तथा उच्च स्तरको खानेपानीबाट ३० प्रतिशत मात्र लाभान्वित रहेका थिए। यस प्रदेशका सबै जिल्लाहरू वि.सं.२०७४ मा खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र घोषित भइसकेका थिए। यसरी प्रदेश सरकारले आवधिक योजनामार्फत गुणस्तरीय खानेपानी र सरसफाइको सुविधाको व्यवस्था गरी स्वस्थ नागरिक उत्पादन गर्ने हुनाले यस क्षेत्रलाई आफ्नो प्राथमिकतामा राखेको थियो।

आवधिक योजनाको लक्ष्य “भरपर्दो, गुणस्तरीय र सर्वसुलभ खानेपानी तथा सरसफाइ सेवा विस्तार गर्ने” पुरा गर्न आधारभूत खानेपानी सुविधा शतप्रतिशत र मध्यम तथा उच्च गुणस्तरको सरसफाइ सुविधा ५० प्रतिशत घरपरिवारमा पुऱ्याउने र आधारभूत सरसफाइ सुविधा शतप्रतिशत र मध्यमदेखि उच्च गुणस्तरको सरसफाइ सुविधा ३० प्रतिशत पुऱ्याउने उद्देश्य लिएको थियो। नीतिगत सुधारतर्फ खानेपानी ऐन २०७९ र खानेपानी तथा सरसफाइ मापदण्ड प्रदेश सभाबाट पारित भइसकेको छ।

७.३.२ आधारभूत खानेपानी

आधारभूत खानेपानी सबैको अधिकार भएको हुँदा सरकारले खानेपानीलाई प्राथमिकतामा राखेको छ। यसमध्ये पनि खानेपानी सुविधाबाट बञ्चित भएका क्षेत्रलाई उच्च प्राथमिकतामा राख्ने, खानेपानी सेवाको विस्तार गर्ने तथा आयोजना निर्माण, मर्मत सम्भार र व्यवस्थापनमा ध्यान दिने रणनीति लिएको छ।

यसै अनुरूप आधारभूत खानेपानी नपुगेका शतप्रतिशत घरमा खानेपानी पुऱ्याउने, मध्यम तथा उच्चस्तरको खानेपानी सुविधा १५ बाट २७ प्रतिशत पुऱ्याउने र समग्रमा जिल्ला सदरमुकामहरूमा खानेपानी वितरण प्रणाली सुदृढीकरण गर्ने कार्यक्रम तय गरेको छ।

हालसम्मको कार्य प्रगति हेर्दा आ.व. २०७५/७६ मा १७१४८ निजी धारा जडान भएकोमा आ.व. २०७७/७८ सम्ममा ४,००,०७३ धारा जडान भएको पाइन्छ (ऊर्जा, जलस्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय, २०७८)। यसैगरी १०१७ वटा योजना छनौट भएकोमा ४२२ वटा मात्र सम्पन्न भएका छन्। एक घर एक धारा खानेपानी उपलब्ध गराउने कार्यक्रम अन्तर्गत ९३,८९८ घरधुरीमा निजी धारा जडान भई ४,७१,६८२ जनसङ्ख्या लाभान्वित भएका छन्। समग्रमा ९३.४७ प्रतिशत नागरिकले आधारभूत खानेपानी प्रयोग गर्न सफल भएका छन् (सुवेदी, २०७९)। यसरी आधारभूत खानेपानी पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ९३.७५% पुगेको छ (श्रेष्ठ, २०७८)। यति हुँदाहुँदै

पनि आधारभूत खानेपानीको लागि आवश्यक आर्थिक स्रोत र जनशक्तिको कमी रहेको पक्ष उजागर भएको छ। त्यसैले आधारभूत खानेपानी सबैको पहुँचमा पुऱ्याउन सकिएको छैन। आवधिक योजनाको दुई वर्ष अवधिमा पूरा गर्ने भनेको लक्ष्यको हालसम्म ७.७४ प्रतिशत मात्र काम सम्पन्न भएको छ।

७.३.३ गुणस्तरीय खानेपानी

आवधिक योजनाले मध्यदेखि उच्च खानेपानी सुविधा ५० प्रतिशत घरपरिवारमा पुऱ्याउने र सरसफाई सुविधा ३० प्रतिशत पुऱ्याउने उद्देश्य लिएको छ। यसै अनुरूप प्रदेश सरकारले तय गरेका रणनीतिमा सहर तथा सहरोन्मुख तथा बजार क्षेत्रमा खानेपानीको सेवाको स्तरवृद्धि गर्ने कामलाई पनि प्रमुख मानेको छ। यस रणनीतिअन्तर्गत पोखराको खानेपानी सुविधालाई स्तरवृद्धि गरी कम्तिमा मध्यम स्तरमा स्तरोन्नति गर्न र नगरपालिका तथा मुख्य बजार क्षेत्रका खानेपानी सुविधालाई मध्यमदेखि उच्चस्तरमा स्तरोन्नति गर्न सम्भाव्यता अध्ययन र क्रमवद्ध निर्माणको कार्यनीति लिएको छ। तथापि समग्रमा गण्डकी प्रदेशमा हालसम्म १६,७४२ घरमा धारा जडान भएर ५५,९३३ जनाले खानेपानी सुविधा पाएको बताएको छ (सुवेदी, २०७९)। हाल गण्डकी प्रदेशमा १८१ वटा खानेपानी आयोजना संचालित रहेका छन् र अघिल्लो वर्ष ११४ आयोजना सम्पन्न भएका थिए। मध्यमदेखि उच्चस्तरको खानेपानी पुगेको परिवार २१ प्रतिशतमा रहेको छ (ऊर्जा, जलस्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय, २०७८)। यी तथ्याङ्कहरूले आवधिक योजनाले खानेपानीलाई मौलिक अधिकारको दायरामा राखेर प्राथमिकतामा परेको देखिँदैन र योजना अवधिभित्र लक्ष्य प्राप्त हुन सक्ने अवस्था पनि छैन। यसरी लक्ष्य पूरा हुन नसक्नुमा विशेषत दुईवटा प्रमुख कारणहरूमा (१) योजना सङ्ख्या अनुरूपको जनशक्ति नहुनु र (२) सोही अनुरूप बजेट विनियोजन हुन नसकेका पक्षहरूलाई आत्मसात गरेको रहेका छन्।

गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लाहरूमा अहिले पनि खानेपानीको धारा बाहेक अन्य स्रोतहरू जस्तै: ट्युबवेल र ह्यान्डपम्पबाट (३०,६५८), ढाकिएको इनार, कुवाबाट (१३,९८८), खुल्ला कुवाबाट (२५,७३२), मौसमी पानीको स्रोतबाट (४३,५४९), खोला नदीबाट (४,३३८), अन्य स्रोतबाट (३,०१६) र उल्लेख नगरिएका स्रोतहरूबाट पानी खाने घरपरिवारको सङ्ख्या २,२३४ रहेको पाइन्छ (गण्डकी प्रदेश अर्थ मन्त्रालय, २०७९)।

हालसम्म आधारभूत तथा गुणस्तरीय खानेपानी सेवा तथा सरसफाइका प्राथमिकताका क्षेत्रहरू र यसले लिएका सूचकहरू तथा प्रगतिको समीक्षा विवरण तलको तालिका नं. ७.६ मा प्रस्तुत गरिएको छ।

सूचक	इकाइ	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	तीन वर्षको औसत	२०८०/८१ (योजनाको लक्ष्य)
आधारभूत खानेपानी सुविधाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या	प्रतिशत	९९.६	९९.६	९६.५	९३	८४
उच्च मध्यम स्तरिय खानेपानी सुविधाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या	प्रतिशत	९०	९०	९५	९१.६	४०
आधारभूत सरसफाइ सुविधामा पहुँच पुगेको घर परिवार	प्रतिशत	८९.४	९००	९००	९३.८	९२

तालिका ७.६: गण्डकी प्रदेश

स्रोत: १. मध्यकालीन खर्च संरचना २०७६/७७- २०८०/८१; २. प्रथम पञ्चवर्षीय योजना २०७६/७७- २०८०/८१

माथिको तालिकामा उल्लेख गरेअनुसार आधारभूत खानेपानी सुविधाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या र आधारभूत सरसफाइ सुविधामा पहुँच पुगेको घरपरिवारको लक्ष्यमा उल्लेख्य प्रगति भएको देखिएता पनि आवधिक योजनाको अन्त्यसम्ममा शतप्रतिशत परिवारमा खानेपानी सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य पूरा हुने देखिँदैन। त्यसैगरी उच्च मध्यम स्तरीय खानेपानी सुविधाबाट लाभान्वित जनसङ्ख्या सम्बद्ध सूचकमा चाँहि उल्लेख्य प्रगति हुन सकेको पाइँदैन। प्रदेशमा सुधारिएको सरसफाइका क्षेत्रमा केही कामहरू अगाडि बढेको भएता पनि शौचालय सुविधा प्रयोग गर्ने परिवारको लक्ष्य भने हालसम्म पूरा हुने देखिँदैन।

७.३.४ मुहान संरक्षण

समग्रमा ३० प्रतिशत मात्र जनसङ्ख्याले मध्यम तथा उच्च स्तरको खानेपानी सुविधा पाएको तथ्यलाई स्वीकार गरेर गण्डकी प्रदेशले खानेपानी नपुगेका शतप्रतिशत घरहरूमा आधारभूत खानेपानी व्यवस्था गर्ने कार्यनीति अवलम्बन गरेको थियो। यसरी शतप्रतिशत जनसङ्ख्यालाई आधारभूत खानेपानी र ५० प्रतिशत घरपरिवारमा मध्यमदेखि उच्च गुणस्तरको खानेपानी सुविधा उपलब्ध गराउन मुहान संरक्षणको अहम् महत्त्व रहन्छ। यसै अनुरूप ग्रामीण तथा सहरी खानेपानी आयोजनाहरूको जलाधर क्षेत्र तथा मुहान संरक्षण गर्ने रणनीति रहेको देखिन्छ, तथापि प्रतिवेदनहरूले मुहान संरक्षण र यसको प्रभावबारे स्पष्ट उल्लेख गरेको पाइँदैन।

७.३.५ घरेलु तथा सार्वजनिक शौचालय

२०७४ मा गण्डकी प्रदेशका ११ वटै जिल्लाहरू खुल्ला दिसामुक्त क्षेत्र घोषित भैसकेका छन्। यसले घरेलु तथा सार्वजनिक शौचालयको व्यवस्थापनमा सुधार भएको छ भन्ने बुझ्न सकिन्छ। यसैगरी आवधिक योजनाले पनि सरसफाई सेवा विस्तार गरेर आधारभूत सरसफाई सुविधा शतप्रतिशत र मध्यमदेखि उच्च गुणस्तरको सरसफाई सुविधा ३० प्रतिशत पुऱ्याउने उद्देश्य राखेको छ। यसका लागि सबै सामुदायिक, सार्वजनिक, विद्यालय तथा व्यक्तिगत घरहरूमा आधारभूत शौचालयको व्यवस्था गर्ने कार्यनीति लिएको छ। यसरी योजना अवधि भरमा १०० प्रतिशतलाई सो सुविधा पुऱ्याउने भनिएको छ। तथापि कार्यनीति र प्रक्षेपित कार्यक्रमहरूले सहरी क्षेत्रमा शौचालय बनाउनेतर्फ केही सोच राखेपनि ग्रामीण भेगतर्फ कुनै ठोस कार्यक्रम उल्लेख गरिएको छैन।

७.३.६ फोहोर व्यवस्थापन

फोहोर व्यवस्थापनका लागि घरहरूबाट निस्कने फोहोर पानीलाई प्रशोधन गरेपछि मात्र नदी, खोला तथा खोल्सीमा प्रवाह गर्न मापदण्ड बनाउने, प्रत्येक स्थानीय तहको फोहोर तथा ढल व्यवस्थापन गुरुयोजना निर्माण गरी व्यवस्थापन गर्ने, फोहोरहरू जम्मा गर्ने, प्रशोधन गर्ने र डिस्पोज गर्ने पूर्वाधारहरू विस्तार गर्ने, सहरको फोहोरमैला डम्पिङ साईटको दिगो व्यवस्थापनको उपाय पहिचान र व्यवस्थापन गर्ने, अपाङ्गमैत्री, महिलामैत्री र बालमैत्री शौचालयको निर्माण, मर्मत तथा व्यवस्थापन, निजी क्षेत्रसँगको सहकार्य र सह-लगानीमा बायोग्याँस, प्राङ्गारिक मल तथा पेट्रोलियम प्रदार्थ निकाल्न सम्भावित क्षेत्रहरूको पहिचान र विद्यालय तथा समुदाय लक्षित सरसफाई सम्बन्धी तालिमहरू संचालन गर्ने भनिएको छ। फोहोर व्यवस्थापनअन्तर्गत आधारभूत शौचालय प्रयोग गर्ने घर परिवारको अनुपात ८१.४ बाट ९२ प्रतिशत पुऱ्याउने (आधुनिक र सुविधा सम्पन्न शौचालय प्रयोग गर्ने घरपरिवारको अनुपात ७२.६ प्रतिशतबाट ८५ प्रतिशत पुऱ्याउने) आधारभूत शौचालय प्रयोग गर्ने घरपरिवारको अनुपात १०० प्रतिशत पुऱ्याउने, फोहोर सङ्कलनलाई प्रयोग गर्ने बिनको प्रयोग गर्ने घरपरिवारको सङ्ख्या ६९३ हजार पुऱ्याउने, फोहोर प्रशोधन र डिस्पोज गर्ने पूर्वाधारहरू बनाउने पालिका २७ बाट ८५ पुऱ्याउने, फोहोरमैला सम्बद्ध आयोजना २ रहेकोमा ७ पुऱ्याउने भनिएको छ। यसैगरी फोहोर व्यवस्थापन गुरुयोजना निर्माणको योजना रहेको छ।

७.३.७ फोहोर व्यवस्थापनमा लैङ्गिक सहभागिता

फोहोर व्यवस्थापनमा लैङ्गिक सहभागिता सम्बन्धमा पूर्ण सरसफाई कार्यक्रम अन्तर्गत महिलामैत्री शौचालयको निर्माण, मर्मत र व्यवस्थापन गरिने उल्लेख छ तथापि कार्यक्रम तथा प्रतिवेदनमा केही उल्लेख गरेको पाइदैन।

७.३.८ शौचालय सुविधामा समावेशी पहुँच

समावेशी पहुँचअन्तर्गत शौचालयको निर्माण, मर्मत तथा व्यवस्थापनलाई अपाङ्गमैत्री, महिलामैत्री र बालमैत्री बनाइने उल्लेख छ। योजना अवधि भरमा ३० प्रतिशत शौचालयहरू अपाङ्गमैत्री र बालमैत्री बनाउने लक्ष्य रहेको छ। तथापि यस विषयमा प्रतिवेदनहरूले केही उल्लेख गरेको पाइँदैन।

७.३.९ कोरोनाको प्रभाव

सन् २०२० मा युएसएआइडीको एक अध्ययनका अनुसार कोभिडको कारण खानेपानीको क्षेत्रमा नकारात्मक असर पारेको पाइन्छ। विशेषतः खानेपानी र स्वास्थ्यको सीधा सम्बन्ध हुने भएकोले खानेपानी माथिको सहज पहुँच अझ चुनौतीपूर्ण देखियो। सहरी क्षेत्रमा खानेपानी आपूर्तिकर्ताहरूले पनि पानी आपूर्ति गर्ने समयमा हेरफेर गरेको र मात्रात्मक हिसाबले पनि कम आपूर्ति भएको देखिन्छ। कोभिडको अवधिमा खानेपानी तथा सरसफाइका प्राविधिक सेवा पनि कम उपलब्ध भएको पाइयो। विशेषतः वर्षामा पानीको मुहान र प्रणालीमा सफा तथा मर्मत गर्ने प्राविधिकलाई हिँडुलमा प्रतिबन्ध वा सीमितता रहेकोले खानेपानी आपूर्तिमा अझ समस्या भएको देखियो। अर्कोतर्फ स्वास्थ्य सङ्क्रमण र जनताको व्यवहारमा सुधार आएकोले सरसफाइमा पानीको उपयोग बढी गर्ने बानीले माग भने बढेको पाइयो (USAID, 2000)। तथापि गण्डकी प्रदेश विशेष अध्ययन भने भएको पाइँदैन।

७.३.१० दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नको लागि योगदान

दिगो विकास लक्ष्यअन्तर्गत लक्ष्य ६ ले सबैको निम्ति खानेपानीको तथा सरसफाइको उपलब्धताका साथै यसको दिगो व्यवस्थापन सुनिश्चित गर्ने भनिएको छ। सफा पानी तथा सरसफाई सम्बद्ध ८ वटा परिमाणात्मक लक्ष्यहरू भएकोमा नेपालले १४ वटा सूचकहरू थप गरेको छ। यसको नेपालका लागि २५ वटा कूल सूचकहरू रहेकोमा गण्डकी प्रदेशका लागि उपयुक्त सूचकहरू १३ वटा उपयुक्त तर आधार रेखा सूचना नभएका सूचकहरू ६ वटा र गण्डकी प्रदेशका लागि कम उपयुक्त सूचकहरू ६ वटा रहेका छन् (पौडेल, २०७६)।

यसरी निश्चित सूचकहरूमा पाइपबाट वितरण गरिएको पानीमा पहुँच भएका परिवारका प्रतिशत ५०.४३ बाट ९० प्रतिशत, आधारभूत खानेपानी सेवामा पहुँच पुगेको जनसङ्ख्या ९१.१ बाट १०० प्रतिशत, शौचालय प्रयोग गर्ने जनसङ्ख्याको अनुपात ८१.४ वटा ९९ प्रतिशत र अरुसँग साझेदारी नगरी आफ्नै शौचालय प्रयोग गर्ने घरपरिवार ७३.६७ बाट ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने रहेको छ। समग्रमा आधारभूत खानेपानी सेवा, मध्यम तथा उच्च स्तरको खानेपानीको सुविधा, सरसफाइ सम्बन्धी सेवा र विपन्न परिवारका लागि खानेपानीको सुविधा विशेष लक्षित कार्यक्रमहरूको अवस्थालाई मुल्याङ्कन गर्दा दिगो विकास लक्ष्य अन्तर्गत राखिएका सूचकहरू पूर्णरूपमा सान्दर्भिक र पूरा हुने खालका देखिँदैनन्। यसले गर्दा दिगो विकासको लक्ष्य ६ “सबैको निम्ति खानेपानी तथा सरसफाइको उपलब्धता र यसको व्यवस्थापन” तर्फ पूर्ण रूपमा प्रतिबद्ध रहेको देखिँदैन।

७.३.११ उपसंहार

समग्रमा खानेपानी तथा सरसफाइको क्षेत्रमा आवधिक योजनाले लिएको लक्ष्य पुरा हुने देखिँदैन। खानेपानीलाई संवैधानिक अधिकारको रूपमा अङ्गीकार गरेको र प्रदेशको आवधिक योजनाले पनि प्राथमिकताको क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गरेता पनि जनताको खानेपानी माथिको पहुँच र गुणस्तर सुनिश्चित हुन सकेको छैन। यसरी कूल जनसङ्ख्याको अधिकांश हिस्सा अझै पनि गुणस्तरीय खानेपानी र सरसफाइको अभावमा रहेका कारण समग्र स्वास्थ्य, वातावरण र जनशक्तिको कार्यक्षेत्रमा परेको असरको आङ्कलन नै गरिएको छैन। यसभित्र पनि विपन्न, महिला घरमुली, अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहुँचका लागि लक्षित कार्यक्रमको तय गरिएको छैन।

परिच्छेद ८

भौतिक पूर्वाधार

८.१ पृष्ठभूमि

भौतिक पूर्वाधार विकासको आधारशिला हो। यसको क्षेत्र व्यापक छ। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाअन्तर्गत पूर्वाधार विकास गुरु योजना बनेको छ र भौतिक योजनाहरूको गुणस्तर कायम गर्न निर्माण परिक्षण प्रयोगशाला पनि स्थापना गरिएको छ। यस योजनामा समृद्धि र सुखका सूचकका रूपमा भौतिक पूर्वाधारको क्षेत्रबाट प्रादेशिक लोकमार्ग, स्थानीय सडक, विद्युतमा पहुँच प्राप्त परिवार, जलविद्युत् उत्पादन, प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष विद्युत् उपभोग र इन्टरनेट प्रयोगकर्तालाई समावेश गरिएको छ। यस परिच्छेदमा यीनै सूचकहरूको मूल्याङ्कनको आधारमा भौतिक पूर्वाधार क्षेत्रको समीक्षा गरिएको छ।

८.२ प्रादेशिक लोकमार्ग

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले आधार वर्ष (२०७५/७६) मा ९३७ कि.मी. रहेको राष्ट्रिय र प्रादेशिक कालोपत्रे लोकमार्गलाई योजनाको अन्त्य अर्थात् आ.व. २०८०/८१ मा ३४५० कि.मी. पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको छ। सडक सम्बन्धी पूर्ण रूपले तुलनायोग्य तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। विभिन्न दस्तावेजहरूमा सडकको वर्गीकरण भिन्न भिन्न तरिकाले गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को प्रदेश सरकारको आर्थिक सर्वेक्षणअनुसार प्रदेश भित्रका ११ जिल्लाहरूमा कालोपत्रे सडक १४१७ कि.मी. बनिसकेको देखिन्छ। योजनाको लक्ष्यलाई यो उपलब्धीसँग तुलना गर्ने हो भने योजनाले सडक निर्माणको लक्ष्यलाई भेटाउने देखिँदैन। योजना अवधि भरमा २४१३ कि.मि. कालोपत्रे सडक बन्नु पर्नेमा योजनाको प्रथम दुई वर्षमा ४८० कि.मी मात्र सडक बनेको देखिन्छ। यसरी लक्ष्य हासिल हुन नसक्नुमा एउटा मूल कारण निर्माण कार्यमा कोरोनाबाट सिर्जित अवरोध हुन् भने ठेकेदारहरूको कार्यसुस्तता पनि जिम्मेवार देखिन्छ। पटक-पटक सार्वजनिक खरिद ऐनको संशोधन भएतापनि निर्माणका कार्यमा तीव्रता आउन सकेको छैन। अर्कोतिर सरकारी पक्षले गर्नु पर्ने बस्ती उठान, वन फडान, विद्युतका खम्बाहरूको स्थानान्तरण गर्ने जस्ता कार्यहरू समयमै नभई दिँदा समयमै कार्य सम्पन्न हुन नसक्ने गरेको गुनासो निर्माण व्यवसायीहरूको रहेको छ। वास्तवमा निर्माण व्यवसायी र सम्बन्धीत सरकारी पक्ष दुवै आ-आफ्नो दायित्वप्रति जिम्मेवार हुनु पर्ने हो। विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन र वातावरणीय परियोजना मूल्याङ्कन (EPI) भैसकेपछि मात्र निर्माण ठेक्का सम्झौता गर्ने गरिएमा समयमा निर्माण सम्पन्न हुन सहयोग पुग्ने धारणा निर्माण व्यवसायीहरूको रहेको छ।

८.३ स्थानीय सडक

प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले स्थानीय सडकलाई पनि समृद्धि र सुखका सूचक मानी लक्ष्य किटान गरिएको छ। तर यस सम्बन्धी योजनाको दस्तावेजमा दिइएको तथ्याङ्क स्पष्ट र भरपर्दो देखिँदैन। आधार वर्षमा ९९८४ कि.मी. रहेको स्थानीय सडकलाई योजनाको अन्तमा सोभन्दा पनि कम ९९५३ कि.मी. कायम गर्ने लक्ष्य राखिएको छ। प्रदेश सरकारको आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९ का अनुसार आ.व. २०७८/७९ सम्ममा स्थानीय सडकको कूल लम्बाई ११५०० कि.मी. पुगेको देखिन्छ। जुन आधार वर्षको तथ्याङ्कको तुलनामा १५८६ कि.मि. बढी देखिन्छ। तर अझै गण्डकी प्रदेशको दुई स्थानीय तहको केन्द्रसम्म सडकको पहुँच पुगेको छैन।

८.४ जलविद्युत्

गण्डकी प्रदेश जलस्रोतका दृष्टिले सम्पन्न प्रदेश हो। नेपालमा राष्ट्रिय प्रसारण लाईनमा जडित जलविद्युतमध्ये ४१.७५ प्रतिशत योगदान गण्डकी प्रदेशको छ। जलविद्युतले एकातिर विकास निर्माणको कार्यमा आधारभूत टेवा उपलब्ध गराई समृद्धिको संवाहकको रूपमा काम गर्दछ भने अर्कोतिर विद्युत् सेवाको उपयोगबाट मानवीय जीवनलाई सरल, सहज र सुखमय बनाउँछ। तसर्थ गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले जलविद्युत् सम्बन्धी केही लक्ष्यहरूलाई समृद्धि र सुखको ससूचकको रूपमा समावेश गरेको छ।

योजनाले आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा ४४९ मेगावाट भएको जडित क्षमतालाई आर्थिक वर्ष २०८०/८१ मा १५०० मेगावाट पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। तर आर्थिक वर्ष २०७७/७८ सम्मको जडित उत्पादन ५२९ मेगावाट मात्र छ। तसर्थ बाँकी तीन वर्षमा १५०० मेगावाट पुऱ्याउन सजिलो देखिँदैन। प्रदेशमा र जिल्लाहरूमा सानाठुला गरी ४० वटा जलविद्युत् आयोजनाहरू निर्माणधीन छन् र तिनीहरूको कूल जडित क्षमता ८६९ मेगावाट छ। योजना अवधिभित्रै यी सबै आयोजनाहरू सम्पन्न भए पनि योजनाले तोकेको लक्ष्य हासिल हुँदैन।

उज्यालो गण्डकी प्रदेश कार्यक्रमअन्तर्गत प्रदेशका सम्पूर्ण घरपरिवारलाई विद्युतमा पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य प्रदेश योजनाले राखेको छ। योजनाको आधार वर्षमै विद्युतमा पहुँच प्राप्त परिवारको प्रतिशत ८२.५ प्रतिशत रहेकोमा आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा ९९.५ प्रतिशत पुगेको छ। यो प्रवृत्तिलाई हेर्दा योजनाको अन्तसम्ममा सतप्रतिशत परिवारलाई विद्युतको पहुँच पुऱ्याउन कुनै कठिनाइ हुने देखिँदैन।

विद्युत विकासको निमित्त विद्युत उत्पादनको साथै खपतलाई पनि सन्तुलित रूपमा बढाउनु पर्ने हुन्छ। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष विद्युत् उपभोगलाई १९० किलोवाट घण्टाबाट बढाई योजनाको अन्त्य सम्ममा ७५० किलोवाट घण्टा पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। विद्युत् खपत बढाउन विद्युतीय सवारी साधनलाई प्रोत्साहित गर्न तनहुँ, कास्की र पर्वतमा गरी ३

वटा चार्जिङ्ग स्टेसन निर्माण गरिएको छ। तापनि प्रतिव्यक्ति प्रति वर्ष उपभोगको स्तरलाई योजनाको अन्त्यसम्ममा ७५० किलोवाट घण्टा पुऱ्याउन भने सहज देखिँदैन। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष विद्युत् उपभोग २१६ किलोवाट घण्टा मात्र रहेको छ।

८.५ इन्टरनेटको प्रयोग

संचार जगतमा इन्टरनेटले चमत्कारिक प्रगति गरेको छ। आज विश्वमा इन्टरनेट मानव जीवनको अभिन्न अङ्ग बनिसकेको छ। यो विकासको संवाहक पनि हो। सुखको सुचक पनि हो। उत्पादन, वितरण, उपभोग सबैतिर यसको अहम् भूमिका देखिएको छ। तसर्थ इन्टरनेटको प्रयोग नै पनि विकासको एउटा सूचक हो। गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले कूल जनसङ्ख्याको ८० प्रतिशतलाई योजनाको अन्त्य सम्ममा इन्टरनेट प्रयोगकर्ता बनाउने लक्ष्य राखेको छ। योजनाको आधार वर्षमा इन्टरनेट प्रयोगकर्ताको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको ४८ प्रतिशत थियो, आ.व. २०७६/७७ मा यो अनुपात ६६.४ प्रतिशत पुग्यो। एकै वर्षमा १८.४ प्रतिशत बिन्दुको यो तीव्र वृद्धिलाई दृष्टिगत गर्दा योजनाको अन्त्य सम्ममा ८० प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य पूरा हुने देखिन्छ।

तालिका ८.१: गण्डकी प्रदेश - भौतिक पूर्वाधार

सूचक	२०७५/७६ आधार वर्ष	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	२०८०/८१	योजनाको लक्ष्य
१. प्रादेशिक लोकमार्ग (कि.मी.)	९३७ ^१	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	३४५० ^१
२. स्थानीय सडक (कि.मि.)	९९८४ ^३	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	९९५३ ^१
३. विद्युतमा पहुँच प्राप्त परिवार (प्रतिशत)	८२.५ ^१	९८.९ ^२	९९.५ ^४	१०० ^३	१०० ^३	१०० ^३	१०० ^१
४. जलविद्युत उत्पादन (जडित क्षमता मेगावाट)	४४९ ^१	५११ ^४	५२९ ^४	६८७ ^३	१०८४ ^३	१५०० ^३	१५०० ^१
५. प्रतिव्यक्ति प्रतिवर्ष विद्युत उपभोग (किलोवाट घण्टा)	१९० ^१	२१६ ^२	२०७ ^३	३०० ^३	४५० ^३	७०० ^३	७५० ^१
६. इन्टरनेट प्रयोगकर्ता (कूल जनसङ्ख्याको प्रतिशत)	४८.० ^१	६६.४ ^२	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	अप्राप्य	८० ^१

स्रोत: (१) प्रथम पञ्चवर्षीय योजना, गण्डकी प्रदेश, (२) प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन २०७६/७७, गण्डकी प्रदेश, (३) मध्यकालीन खर्च संरचना २०७८/७९, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग, (४) गण्डकी प्रदेश आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/८९

८.६ रूपान्तरणकारी आयोजना

यस खण्डमा पूर्वाधार क्षेत्र अन्तर्गतका रूपान्तरणकारी आयोजनाहरूको समीक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

(क) पोखरा-डेडगाउँ-दुम्कीबास-त्रिवेणी सडक आयोजना

गण्डकी प्रदेश, बागमती प्रदेश र लुम्बिनी प्रदेश तथा भारत र चिनसँगको यातायात पहुचलाई सुधार गरी व्यापार विस्तार गर्न सघाउने यो सडकले गण्डकी प्रदेशको विकासमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ। नेपाल सरकारसमेतको लगानीमा प्रदेश सरकारले कार्यान्वयन गर्ने यो आयोजनाको कूल लागत रु. ४ अर्ब ४० करोड अनुमान गरिएको छ। आयोजनाको प्रमुख क्रियाकलापमा पोखरा दुम्कीबास खण्डको ८० कि.मी. सडक २ लेनमा स्तरोन्नति गर्ने रहेका छ। यो आयोजना आ.व. २०७७/७८ मा सुरु भइ आ.व. २०८०/८१ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेको छ। योजनाको कार्यक्रममा उल्लेख भएअनुसार आर्थिक वर्ष २०७७/७८ सम्ममा ४० कि.मी.सडक निर्माण भइसक्नु पर्दथ्यो। तर आयोजनाको केही खण्डमा काम भैरहेता पनि डेडगाउँ-दुम्कीबास-त्रिवेणी खण्डमा वन क्षेत्र र आरक्षण क्षेत्र पनि पर्ने हुँदा वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गर्न सडक विभागले प्रक्रिया अगाडि बढाएको अवस्था मात्र रहेको कुरा प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको आ.व. २०७७/७८ को वार्षिक प्रतिवेदनमा उल्लेख छ। यसरी यो आयोजनाको कार्य प्रगति निर्धारित समय भन्दा पछाडि परेको देखिन्छ।

(ख) उत्तरगङ्गा जलाशययुक्त जलविद्युत् आयोजना

८२८ मेगावाट क्षमताको यो जलाशययुक्त जलविद्युत आयोजना प्रदेशको विकासमा मात्र होइन राष्ट्रिय ऊर्जा सुरक्षामा समेत उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउन सक्ने एउटा महत्त्वपूर्ण आयोजना हो। नेपाल विद्युत् प्राधिकरण, नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र समुदायको समेत लगानीमा संचालन गर्ने परिकल्पना गरिएको यो आयोजनाको कुल लागत रु. १.३ खर्ब हुने प्रारम्भिक अनुमान छ। आ.व. २०७७/७८ मा सुरु भई आ.व. २०८२/८३ मा सम्पन्न गर्ने लक्ष्य रहेको यो आयोजना सम्बन्धी कुनै कार्यक्रम योजनाको दस्तावेजमा देखिँदैन। तर प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको आ.व. २०७७/७८ को वार्षिक प्रतिवेदनमा भने राष्ट्रिय योजना आयोग र नेपाल विद्युत् प्राधिकरणको समन्वयमा आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन भैरहेको कुरा उल्लेख छ। यसरी यो आयोजना पनि सुस्तगतिमा मात्र अघि बढिरहेको देखिन्छ।

८.७ प्रदेश गौरवको आयोजना

यो खण्डमा पूर्वाधार क्षेत्रअन्तर्गतको प्रदेश गौरव आयोजनाहरूको समीक्षा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

(क) पोखरा देखि स्थानीय तह केन्द्र जोड्ने सडक निर्माण आयोजना

गण्डकी प्रदेशको केन्द्र पोखरादेखि प्रदेशअन्तर्गतका सबै स्थानीय तहका केन्द्रसम्म सडक

पुन्याउने प्रदेश सरकारको लक्ष्यअनुसार आ.व. २०७४/७५ देखि नै यो आयोजना संचालन गरिएको हो। आ.व.२०७६/७७ देखि लागु भएको गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा पनि यसले प्रदेश गौरवको आयोजनाको रूपमा निरन्तरता पाएको छ। यसअन्तर्गत कूल ९७ कि.मी. को ११ वटा सडक आयोजनाहरू परेका छन्। कूल ४ अर्व ८७ लाखको लागत अनुमान भएको यो आयोजनाको रु. २ अर्व ४२ करोडको ठेक्का सम्झौता भई कार्य अघि बढिरहेको छ। तर यसको भौतिक प्रगतिको तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। २०७८ असार मसान्त सम्मको खर्चलाई हेर्दा वित्तीय प्रगति पनि ३५.२ प्रतिशत मात्र भएको देखिन्छ। ११ वटा सडक आयोजनाहरू मध्ये सबै भन्दा कम वित्तीय प्रगति स्याङ्जा जिल्लाको हेलु-अर्जुनचौपारी सडकको १५.०३ प्रतिशत देखिएको छ। सबैभन्दा बढी वित्तीय प्रगति कास्की जिल्लाको कसेरी-भैसे याङ्जाकोट सडकमा ५४.८४ प्रतिशत देखिएको छ। वित्तीय प्रगतिलाई मापक मानी विश्लेषण गर्दा यो आयोजनाको गति सुस्त देखिन्छ।

(ख) सूचना प्रविधि पार्क निर्माण आयोजना

गण्डकी प्रदेशलाई डिजिटल प्रदेश बनाउने उद्देश्यले गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा प्रदेश गौरवको आयोजनाका रूपमा सूचना प्रविधि पार्क निर्माण आयोजनालाई समावेश गरिएको छ। सूचना प्रविधि सम्बन्धी नयाँ खोज तथा अनुसन्धान कार्य गर्न र सूचना प्रविधि सम्बन्धी उद्योगहरूलाई सुविधायुक्त एकै थलोमा संचालन गर्ने अवसर जुटाई व्यावसायिकताको विकास गर्न प्रदेश केन्द्र पोखरामा सूचना प्रविधि पार्क निर्माण गर्ने आयोजना तर्जुमा गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा सूचना प्रविधि पार्क निर्माणका लागि विस्तृत सम्भाव्यता अध्ययन गर्ने र आ.व. २०७७/७८ देखि क्रमिक रूपमा भौतिक संरचनाको निर्माण गर्दै आ.व. २०८०/८१ सम्पन्न गर्ने कार्यक्रम योजनामा रहेको छ। तर कार्यान्वयन अवस्थालाई हेर्दा आ.व. २०७८/७९ मा मात्र डिपीआर निर्माणका लागि तयारी गरिएको देखिन्छ (प्रदेश नीति तथा योजना आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन आ.व. २०७७/७८)।

८.८ भौतिक पूर्वाधारको विकासमा महिला सहभागिता र समावेशिता

भौतिक पूर्वाधारको विकासमा महिलाको सहभागिता बढाउने कुनै विशेष नीति तथा कार्यक्रम योजनामा छैन। तर उपभोक्ताको रूपमा प्रकारान्तरले महिलाहरू लाभान्वित हुने कार्यक्रमहरू छन्। यस अन्तर्गत सत प्रतिशत परिवारलाई विद्युतमा पहुँच पुन्याउने लक्ष्यलाई लिन सकिन्छ। यो लक्ष्य योजना अवधिमा हासिल हुने पनि देखिन्छ। योजना अवधि भरमा १२५००० परिवारलाई विद्युतीय चुलो उपलब्ध गराउने लक्ष्य पनि रहेको छ।

योजना पूर्वको अवस्थामा प्रदेशका ८७.८ प्रतिशत जनसङ्ख्याले बत्ती बाल्नको निमित्त र ३०.२ प्रतिशत जनसङ्ख्याले खाना पकाउनको निमित्त आधुनिक ऊर्जा प्रयोग गर्ने गरेको कुरा योजनाको दस्तावेजमा उल्लेख छ। बाँकी ६९.८ प्रतिशतले खाना पकाउनको निमित्त ठोस इन्धन प्रयोग गर्छन, जसले स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्दछ।

खाना पकाउने काम धेरै जसो महिलाहरूले नै गर्दछन्। तसर्थ विद्युतको पहुँच वृद्धिबाट खाना पकाउने ठोस ऊर्जा (दाउरा र अन्य) विद्युतीय ऊर्जाबाट विस्थापित हुन गई महिलाको स्वास्थ्यमा सकारात्मक असर पर्ने र जीवन सहज तथा सरल हुने देखिन्छ।

पूर्वाधार विकासको काममा महिला सहभागिता सम्बन्धी यकिन तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। तर यस अध्ययनको क्रममा गण्डकी प्रदेशमा गरिएको एउटा सर्वेक्षण अनुसार ३१ प्रतिशत निर्माण व्यवसायको नेतृत्वमा महिला छन्। केन्द्रित समूह छलफलबाट पनि सबै तहका निर्माण कार्यमा महिलाको सहभागिता उल्लेख्य रहेको बुझिएको छ। तर महिला र पुरुष कामदार बिचको ज्यालामा अझै उल्लेख्य फरक रहेको र कम ज्याला दिई महिलालाई विभेद गर्ने गरिएको बुझिन्छ।

८.९ पूर्वाधारको काममा कोरोनाको प्रभाव

पूर्वाधार विकासको काममा पनि कोरोनाले धेरै असर पारेको देखिन्छ। कामदार र निर्माण सामग्रीको अभावमा कतिपय आयोजनाहरूको निर्माण कार्य रोकनुपर्यो। विदेशी ठेकेदार र प्राविधिकहरूबाट निर्माणधीन ठुला परियोजनाहरूका ठेकेदार र प्राविधिकहरू कोरोनाको त्रासले आ-आफ्नो मुलुकमा फर्केकोमा लामो समयसम्म परियोजना स्थलमा पुन उपस्थित हुन नसक्नाले परियोजनाको कार्य संचालन नै ठप्प भए। ठेक्का लागेर निर्माण सुरु भएका एक निर्वाचन क्षेत्र एक सडक कार्यक्रम अन्तर्गतका ३२ वटा सडक कालोपत्रे गर्ने आयोजना, १०० किलोमिटर कालोपत्रे गर्ने विभिन्न सडक आयोजना १२० किलोमिटर ग्राभेल गर्ने विभिन्न सडक आयोजना, ३० वटा मोटरेबल पुल, ५० वटा झोलुङ्गे पुल र केहि सिंचाई आयोजना प्रभावित भएको कुरा योजनाको दस्तावेजमा उल्लेख छ।

यस अध्ययनको क्रममा कोरोनाको प्रभाव सम्बन्धी गरिएको व्यवसाय सर्वेक्षणमा निर्माण व्यवसायलाई 'अन्य' समूहमा राखिएको छ, जुन समूहको ८१ प्रतिशत व्यवसायलाई कोरोनाले प्रभाव पारेको छ। समग्र व्यवसायलाई हेर्दा ९४ प्रतिशतलाई प्रभाव पारेको देखिन्छ। यसरी हेर्दा अन्य व्यवसायको तुलनामा केही कम भएतापनि निर्माण व्यवसायलाई पनि कोरोनाले धेरै नै असर पारेको देखिन्छ। केन्द्रित समूह छलफलबाट पनि यही निष्कर्ष निकाल्न सकिन्छ।

८.१० दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा योगदान

दिगो विकास लक्ष्य ७ मा तोकिएको जलविद्युतको जडित क्षमता १५००० मेगावाट पुऱ्याउने र लक्ष्य ९ मा तोकिएको सडक घनत्वलाई १.३ कि.मी./वर्ग कि.मी. तथा पक्की सडक घनत्वलाई ०.२५ कि.मी./वर्ग. कि.मी. पुऱ्याउने लक्ष्यहरू प्रदेशको पूर्वाधार विकाससँग सम्बन्धित छन्।

योजनाको मध्यावधि समीक्षाबाट जलविद्युतको क्षमतालाई योजना अवधिमा १०५१ मेगावाट बढाएर १५०० मेगावाट पुऱ्याउने लक्ष्य हासिल हुन सजिलो देखिँदैन।

सडक घनत्वका सम्बन्धमा प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले समग्र सडकको घनत्व ०.४९

कि.मि./व.कि.मी. बाट ०.६१ कि.मि./व.कि.मी. र पक्की कालोपत्रे सडकको घनत्व ०.०४ कि.मि./व.कि.मी. बाट ०.१५ कि.मि./व.कि.मी. पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको देखिन्छ। समीक्षाको लागि सडक सम्बन्धी पूर्णरूपले तुलनायोग्य तथ्याङ्क उपलब्ध छैन। कालोपत्रे सडक निर्माणको स्थितिलाई हेर्ने हो भने यी लक्ष्यहरू हासिल हुने देखिँदैन। योजना अवधि भरमा २४१३ कि.मी. कालोपत्रे सडक बन्नुपर्नेमा योजनाको प्रथम दुई वर्षमा ४८० कि.मी. मात्र बनेको छ। यसरी सडक निर्माण सम्बन्धी योजनाको लक्ष्य र त्यसको नतिजाको रूपमा देखिने सडक घनत्व लक्ष्य पनि हासिल हुने देखिँदैन। यसरी प्रदेशको पूर्वाधार विकासबाट दिगो विकास लक्ष्य हासिल गर्नमा सन्तोषजनक योगदान पुग्ने देखिँदैन।

८.११ उपसंहार

भौतिक पूर्वाधारतर्फ विद्युत सेवा र इन्टरनेट सेवामा घर परिवारको पहुँच बढाउने योजनाको लक्ष्य पूरा हुने देखिन्छ। यसलाई उल्लेखनीय उपलब्धिको रूपमा लिन सकिन्छ। सडक निर्माण र जलविद्युत् उत्पादनको लक्ष्य भने समयमै हासिल हुने देखिँदैन। रूपान्तरणकारी र प्रदेश गौरवका सडक जलविद्युत् आयोजनाहरूको प्रगतिमा समेत सुस्तता देखिन्छ। मूलतः कोरोनाको कारण र निर्माण कार्यमा ढिलाईको कारणले यस्तो भएको देखिन्छ। बसोबासको उठान, वन फडान, विद्युतका खम्बाहरू स्थानान्तरणजस्ता कार्यहरू समयमै हुन नसक्दा पनि पूर्वाधार निर्माणको कार्यमा ढिलाई हुने गरेको बुझिन्छ।

परिच्छेद ९

सुझावहरू

यस परिच्छेदमा समष्टिगत र क्षेत्रगत सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ। आवधिक योजना अन्तर्गत वार्षिक कार्यक्रम बनाउँदा, आवधिक योजनालाई परिमार्जन गर्दा र आगामी आवधिक योजना तर्जुमा गर्दा यी सुझावहरूमा ध्यान दिनु वाञ्छनीय हुने देखिन्छ।

(क) समष्टिगत तहमा अपनाउन उपयुक्त हुने केही मूलभूत सुझावहरू

१. कोरोना लगायतका कारणहरूले गर्दा प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लक्ष्य गरे अनुसार वार्षिक औषत १०.२ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हाँसिल हुने गुञ्जायस छैन। योजनाको बाँकी २ वर्षमा योजनाले लक्ष्य गरे अनुसार क्रमशः १०.२ र ११.२ को उच्च वार्षिक वृद्धिदर हाँसिल भए पनि योजना अवधिको वार्षिक औषत आर्थिक वृद्धिदर ६.१ प्रतिशत मात्र हुनेछ। प्रदेश अर्थतन्त्र कोरोनाको पूर्वलयमा अझै पूर्णरूपले आइनसकेको हुँदा १०/११ प्रतिशतको उच्च वृद्धिदर हाँसिल गर्न पनि सजिलो छैन। तसर्थ योजनालाई यथार्थ परक बनाउन “समृद्ध प्रदेश र सुखी नागरिक”को दीर्घकालीन सोचलाई यथावत राखेतापनि योजनाको आर्थिक वृद्धिदरको लक्ष्यलाई वार्षिक औषत ६ प्रतिशतमा घटाएर समायोजन गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।
२. योजनाको आकारलाई घटाउने क्रममा हाल कार्यरम्भ नै नभएका परियोजनाहरूलाई औचित्यता र आवश्यकताको आधारमा हटाउने वा पर सार्ने (अर्को योजना सम्मको लागि स्थगित गर्ने) गर्नु उपयुक्त हुनेछ।
३. योजनाको समायोजनको क्रममा परियोजनाहरूको छनोट गर्नुपर्दा स्रोत निश्चित भएको र प्रदेश स्रोतबाट संचालन हुने परियोजनाहरूलाई प्राथमिकतामा राख्नु उपयुक्त हुनेछ।
४. प्रदेश लेखा लगायत प्रदेश स्तरीय तथ्याङ्कहरू प्रदेशमै उपलब्ध हुने तथ्याङ्क प्रणालीको विकास र कार्यान्वयन तदारुकताका साथ हुन आवश्यक देखिन्छ। साथै प्रदेशको आर्थिक सर्वेक्षण, वार्षिक प्रतिवेदन र बजेट वक्तव्यमा प्रयोग गरिने तथ्याङ्कमा एकरूपता ल्याउनु पनि आवश्यक छ।
५. मन्त्रालयहरू फुट्ने र जोडिने अवस्थाले गर्दा अमुक मन्त्रालयको बजेट विनियोजन र कार्यान्वयनमा ठुलो फरक आउने गर्नाले तथ्याङ्कहरूको तुलनामा समस्या परेको छ। यसतर्फ पनि ध्यान जानु आवश्यक छ।
६. प्रथम पञ्चवर्षीय योजनामा प्रस्ताव गरेका कार्यक्रमका उपलब्धि वार्षिक प्रतिवेदनमा प्रस्तुत भएको पाइएन। योजनामा प्रस्ताव गरेका कार्यक्रमहरूको उपलब्धि वार्षिक प्रतिवेदनमा

प्रस्तुत गरिनु पर्दछ।

७. योजनामा समावेश गरिएका कार्यक्रमहरूको मात्र होइन, नीतिहरूको समेत लागत आँकलन गर्ने अभ्यास गरिनु आवश्यक छ।
८. योजना तर्जुमा गर्ने क्रममा सरोकारवालाहरू सँगको परामर्शलाई अझै बढाउनुपर्ने देखिन्छ।
९. आयातमा निर्भर प्रदेश अर्थतन्त्रलाई आयात प्रतिस्थापनको माध्यमबाट आत्मनिर्भर अर्थतन्त्रमा रूपान्तरण गर्न स्वदेशी वस्तुहरूलाई कम्तीमा प्रतिस्पर्धी मुलुकहरूमा दिइए सरह प्रोत्साहन वा अनुदान दिने व्यवस्था गर्नु आवश्यक हुन्छ।
१०. कोरोनाबाट थालिएका व्यवसायहरूको पुनरुत्थानका निमित्त राहतको व्यवस्थालाई अझै केही समयसम्म निरन्तरता दिनुपर्ने देखिन्छ।
११. बैङ्क तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रदान गरिने भनिएको राहतको प्रभावकारिता देखिएन। बैङ्कहरूको नियमन प्रदेश सरकारको कार्यक्षेत्रभित्र पनि पर्दैन। तसर्थ आर्थिक विकासको तीन खम्बा मध्ये एक मानिएको सहकारी क्षेत्रलाई परिचालन गर्नेतर्फ ध्यान जानु आवश्यक छ। सहकारीको नियमन प्रदेश सरकार मातहत हुने भएकोले यसलाई वास्तविक रूपमै विकासको खम्बा हुने गरी परिचालन गर्नेतर्फ प्रयास गरिनु वान्छनीय छ।
१२. काममा दोहोरोपनाबाट हुने स्रोत साधनको नोक्सानी, जवाफदेहिताको अस्पष्टताले गर्दा काममा हुने ढिलाई आदि कमजोरीहरू हुन नदिन योजना तर्जुमामा संघ, प्रदेश र स्थानीय तहबिच स्पष्ट र मजबुत समन्वय हुनुपर्दछ। आवश्यकताअनुसार अन्तर प्रदेश समन्वय पनि हुनु जरुरी छ।
१३. योजना कार्यन्वयनको निमित्त आवश्यक लगानी प्रवर्द्धन गर्न लगानीमैत्री व्यावसायिक वातवरणको विकास गर्नुपर्दछ।
१४. प्रदेश स्तरमा वचत अभिवृद्धि गर्न ठोस नीति र कार्यक्रमको तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ।
१५. उत्पादनका साधनहरूमा समावेशी पहुँच विस्तार गर्ने र लोककल्याणकारी अवधारणालाई योजनाको उद्देश्यमा समेटिनु पर्दछ।
१६. पर्यटन व्यवसायसँग सम्बन्धित सूचकहरूलाईसमेत समेटेर समृद्धि र सुखका सूचकहरूलाई परिमार्जन गरिनु वाञ्छनीय छ।

(ख) सार्वजनिक वित्त

१. प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले लिएको राजस्व सङ्कलनको लक्ष्य प्राप्त हुन सक्ने सम्भावना नदेखिएकाले लक्ष्यमा पुनर्विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ।
२. राजस्वको क्षेत्र विस्तार गर्दै अन्तरिक स्रोत परिचालन वृद्धि गर्नु पर्दछ। राजस्वमा वृद्धि गर्न राजस्वको नयाँनयाँ क्षेत्रहरूको पहिचान गर्ने, विद्यमान स्रोतको दायरा विस्तार गर्ने

- र कर प्रशासनलाई समयसापेक्ष सुधार गरी चुस्त र सक्रिय बनाउनु पर्दछ।
३. प्रत्येक आ.व मा राजस्व असुलीको वार्षिक लक्ष्य निर्धारण भएपछि त्यसलाई मासिकरूपमा विभाजन गरी असुलीतर्फ परिचालन गर्ने र प्रत्येक महिना राजस्व असुलीको समीक्षा गरी लक्ष्यभन्दा बढी राजस्व प्राप्त गर्ने गरी आवश्यक कार्ययोजना बनाई सम्बन्धित निकाय र पदाधिकारीलाई जिम्मेवारी दिई जिम्मेवार गराउनुपर्दछ। राजस्व सङ्कलनमा खटिने कर्मचारीको मूल्याङ्कन निजले सम्पादन गरेको प्रगतिको आधारमा गर्नुपर्दछ। उत्कृष्ट कर्मचारीको कामलाई प्रोत्साहित गरी अन्य कर्मचारीलाई पनि काममा लगनशील हुन र मेहेनत गर्न आकर्षित गर्नुपर्दछ।
 ४. वार्षिक बजेटमा राजस्वको अंश न्यूनतम र उच्चतमको सीमा कति रहने तय गर्नुपर्दछ।
 ५. राजस्व प्रक्षेपण गर्दा सङ्घीय अर्थ मन्त्रालयले तयार गरेको दिग्दर्शनलाई मूल आधारको रूपमा लिई त्यसको कुनै परिमार्जन गर्न आवश्यक देखिए परिमार्जन गरी दिग्दर्शन कार्यान्वयनमा ल्याउनु उपयुक्त हुन्छ। राजस्व परिचालनमा खटिने कर्मचारी वा नयाँ नियुक्ति भई आउने कर्मचारीलाई राजस्व सम्बन्धी आधारभूत तालिम र कार्यरत कर्मचारीलाई पुनर्ताजगी तालिम दिई अझ ऊर्जाशील र जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ।
 ६. सरकारी खर्च व्यवस्थापन र परिचालनको सन्दर्भमा कुल ग्राहस्थ उत्पादन र वार्षिक बजेट बिचको अनुपात १४.२ प्रतिशत नपुग्ने भएकाले लक्ष्य पुनर्विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ।
 ७. वार्षिक विनियोजन बजेटमा कूल खर्चको अंश कम रहेको र पुँजीगत खर्च पनि सन्तोषजनक नभएकाले खर्च व्यवस्थापन र परिचालनसँग सम्बन्धित पदाधिकारीलाई नतिजा प्राप्त गर्न जिम्मेवार बनाउनु पर्दछ। पुँजीगत खर्च उच्च गतिमा लैजान सबै मन्त्रालयले ध्यान दिनुपर्दछ।
 ८. खर्च व्यवस्थापन र परिचालनसँग सम्बन्धित पदाधिकारीहरूले सम्पादन गरेको कार्यलाई प्राप्त गर्नुपर्ने नातिजासँग तुलना गरी निजहरूको कार्यसम्पादन मूल्याङ्कन गर्ने प्रणाली बसाल्नु पर्दछ। राम्रो कार्य सम्पादन गर्ने कर्मचारीलाई पुरस्कृत र राम्रो कार्य सम्पादन नगर्ने कर्मचारीलाई दण्डित गर्नुपर्दछ।
 ९. दरबन्दी अनुसार कर्मचारीको समयमै पदपूर्ति नहुँदा सेवा प्रवाह र विकास निर्माणका काममा असर पर्ने भएकाले समयमै पदपूर्ति हुनु आवश्यक देखिन्छ।
 १०. अबन्डा बजेट विनियोजन गर्नु सुशासनको दृष्टिले त्यति राम्रो नमानिने भएकाले यसलाई निश्चित सीमाभित्र राख्नु पर्दछ।
 ११. बजेट तर्जुमा गर्दा पुँजीगत बजेट र चालु बजेट बिचको अनुपात निश्चित सीमाभित्र रहने गरी नीति निर्माण हुनु पर्दछ।
 १२. आयोजना सफल रूपमा कार्यान्वयन गर्नका लागि विस्तृत सर्वेक्षण, ड्रोइङ्ग डिजाइन,

लागत अनुमान र सोअनुसार वार्षिक कार्यक्रम निश्चित गरी बजेट तर्जुमा गर्नुपर्दछ। आयोजना तर्जुमा, स्वीकृति र कार्यान्वयन, अनुगमन र मूल्याङ्कन कार्यतालिका बनाई कार्यान्वयनमा ल्याउनु पर्दछ।

१३. मध्यमकालीन खर्च संरचनामा प्रस्तावित योजना वा कार्यक्रमको क्रियाकलापगत विश्लेषण, प्रत्येक क्रियाकलापको प्रति इकाई लागत, संचालनमा लाग्ने अनुमानित समय र सोबाट प्राप्त हुन सक्ने प्रतिफल समेत खुलाई प्रत्येक योजना र कार्यक्रमको प्राथमिकीकरण गर्नुपर्दछ। आयोजनाको प्राथमिकीकरण यथार्थ परक बनाउनु पर्छ।
१४. आयोजना कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता हासिल गर्न आर्थिक कार्यविधि तथा वित्तीय उत्तरदायित्व ऐन २०७६ को दफाको उपदफा २ मा उल्लेख भए अनुसारको आयोजना बैंक तयार गर्नुपर्दछ। आयोजना बैंकमा रहेका आयोजनाहरूलाई प्राथमिकताको क्रमअनुसार कार्यान्वयनमा लैजानु पर्दछ।
१५. रकमान्तर गर्ने विषयमा ऐन कानूनमा भएको व्यवस्था पालन गर्नु पर्दछ। आर्थिक वर्षको पहिलो चौमासिकमा र तेस्रो चौमासिकको अन्तिम महिना ठुलो रकम, रकमान्तर गर्ने प्रचलनलाई निरुत्साहित गर्नुपर्दछ। नियन्त्रण गर्नु पर्दछ। अन्तर सरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन २०७४ मा संचित कोषमाथि व्ययभार हुने रकम बाहेकका अन्य रकम आफ्नो बजेटमा व्यवस्था गरी सम्बन्धित व्यवस्थापिकाबाट त्यस्तो बजेट स्वीकृत भएपछि मात्र खर्च गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। प्रदेश सरकारले यसलाई ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने देखिन्छ। अबन्डा राख्ने प्रचलनलाई निरुत्साहित गर्नुपर्दछ।
१६. प्रदेश मन्त्रालय एवं निकायहरूले वार्षिक रूपमा सम्पादन गर्ने कार्यको कार्ययोजना तयार गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। समयमै कार्यक्रम स्वीकृत गरी वार्षिक खरिद योजना, ठेक्का बन्दोबस्त, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली सुदृढीकरण, सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन कार्यलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ।
१७. बजेट तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्दा आवधिक योजना मध्यमकालीन खर्च संरचना, दिगो विकास लक्ष्यलाई मुख्य आधार मानी प्रस्तावित बजेटको पुस्त्याईका लागि प्रस्तावित योजना, कार्यक्रम, कार्ययोजना, लगायतका विवरण तयार गरी बजेट प्रस्ताव गर्नुपर्दछ।
 - (१) योजना स्वीकृत, कार्यक्रम संचालन, सेवा प्रवाहको अवस्थामा सुधार र कार्य प्रक्रियामा सरलीकरण गरी विनियोजन दक्षता र खर्चमा कार्य कुशलता बढाउनु पर्दछ।
 - (२) यथार्थपरक हुने गरी वार्षिक बजेट विनियोजन गर्नुका अतिरिक्त खर्च गर्ने संरचनालाई प्रभावकारी बनाउनु पर्छ।
 - (३) कार्य सम्पादन कार्ययोजना बनाई समयमै कार्य सम्पादन गरे नगरेको निरीक्षण अनुगमन गर्ने र रायपरामर्श र सुझाव दिने गर्नुपर्दछ। राम्रो काम गर्ने संस्था र पदाधिकारीको कामको कदरस्वरूप पुरस्कृत र नराम्रो कामको लागि

दण्डित गर्ने प्रणाली कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ। (४) अन्तिम महिनामा खर्च गर्ने प्रवृत्तिमा सुधार गर्न सुपरिवेक्षण र निरीक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्छ। (५) बजेटमा घोषणा भएका कार्यक्रमहरूको कार्ययोजना बनाई समयमै संचालन गर्ने व्यवस्था मिलाउनु पर्दछ।

१८. आयोजनाको आवश्यकता र प्रगतिको आधारमा माल सामान खरिद गर्नुपर्दछ। बजेट फ्रिज हुनुबाट जोगाउन माल सामान खरिद गरी मौज्जात राख्ने प्रचलनलाई नियन्त्रण गर्नुपर्दछ। (१) माल सामान खरिद गर्दा ऐन नियममा भएको व्यवस्था र प्रक्रिया पुरा गरी खरिद गर्नु पर्दछ। विशेष परिस्थितिमा खरिद गर्नु पर्दा सार्वजनिक खरिद अनुगमन कार्यालयलाई जानकारी गराउनु पर्दछ। (२) वस्तुगत खरिद वा नगद खरिदबाट प्राप्त माल सामानको अभिलेख कानूनमा व्यवस्था भए अनुसार राख्नु पर्दछ। साथै वस्तुगत सहायताको विवरण वित्तीय विवरणमा समावेश गर्नुपर्दछ। (३) सवारी साधन खरिद गर्दा सवारी साधन खरिदको मापदण्ड तयार गरी त्यसअनुसार मात्र खरिद गर्नुपर्दछ। (४) खरिद गरिने उपकरण जतन साथ राख्न आवश्यक पूर्वाधारको व्यवस्था गर्ने र संचालन गर्न आवश्यक र दक्ष जनशक्ति तयार गरी प्रयोगमा ल्याउने कार्यमा सम्बन्धित निकायले विशेष रूपमा ध्यान दिनु पर्दछ। (५) सम्पत्तिको अभिलेख राख्ने, संरक्षण गर्नुका साथै सम्बन्धित कार्यालयमा समयमै प्रतिवेदन दिने कार्यमा कार्यालय प्रमुख जिम्मेवार हुनुपर्दछ। (६) उपभोक्ता समितिबाट काम गराउन सकिने कानुनी व्यवस्था भएको सम्बन्धमा यस सम्बन्धी कार्यविधि तर्जुमा गरी उपभोक्ता समितिबाट काम गराउने कार्यलाई व्यवस्थित गर्नुपर्दछ।
१९. योजना र बजेट तर्जुमा गर्ने विषयसँग सम्बन्धित कर्मचारीलाई विषयगत तालिम दिई ऊर्जाशील र जिम्मेवार बनाउनु पर्छ। आर्थिक प्रशासनमा खटिने कर्मचारी वा नयाँ नियुक्ति भई आउने कर्मचारीलाई श्रेणी र तहअनुसारको आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी आधारभूत तालिम र कार्यरत कर्मचारीलाई पुनर्ताजगी तालिम दिई जिम्मेवार बनाउनु पर्छ।
२०. वित्तीय हस्तान्तरण सम्बन्धमा खर्च निकै कम देखिएकाले खर्च गर्ने क्षमता वृद्धि गर्नु पर्दछ। यसका अतिरिक्त (क) प्रदेशको कूल ग्राहस्थ उत्पादनमा सङ्घीय बजेटबाट हस्तान्तरित अनुदानको लक्ष्य पुरा हुन सक्ने आधार नदेखिएकाले लक्ष्यमा पुन विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ। (ख) प्रदेशको बजेट स्थानीय तहमा जाने अनुदानका लागि प्रथम पञ्चवर्षीय योजनाले राखेको लक्ष्य आधार नदेखिएकाले लक्ष्यमा पुन विचार गर्नुपर्ने देखिन्छ।

(ग) कृषि

१. कृषि उत्पादकत्व बढाउन समयमै पर्याप्त मल उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्नु नितान्त आवश्यक छ।
२. चरम मल अभावको वर्तमान गम्भीर समस्यालाई दृष्टिगत गर्दा प्रदेशमै मल उद्योग खोल्न प्रयास गर्नुपर्ने देखिन्छ।
३. सहकारीलाई सही अर्थमा अर्थतन्त्रको स्तम्भको रूपमा परिचालन गर्न यसको विश्वसनियता बढाउन नियमनको प्रादेशिक संरचना खडा गर्नु उपयुक्त हुने देखिन्छ।
४. बचत तथा ऋण सहकारीलाई भन्दा उत्पादनशील सहकारीलाई प्रोत्साहन दिनु आवश्यक छ।
५. बाँदरबाट धेरै कृषि उपजको विनाश हुने गरेकोले यसलाई बाँदरबाट जोगाउने उपाय गर्नुपर्ने देखिन्छ।

(घ) उद्योग

१. कोरोनाबाट थलिएका उद्योगहरूलाई उकास्न पुनरुत्थानको प्याकेजलाई तदारुकताका साथ कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ।
२. वास्तवमै आयात प्रतिस्थापन उद्योगहरूको विकास गर्ने हो भने प्रतिस्पर्धा मुलुकहरूको अनुदान व्यवस्था अध्ययन गरी स्वदेशी वस्तुको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन तदनु रूप अनुदानको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।
३. विदेशी लगानी आकर्षित गर्न लगानीमैत्री व्यावसायिक वातावरणको विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ।
४. समावेशिता विकासको निमित्त लघु उद्यमजस्ता समावेशी चरित्रको व्यवसायलाई प्रोत्साहन गर्नुपर्दछ।

(ङ) पर्यटन

१. प्रदेश पर्यटनको विश्लेषण गर्न आवश्यक तथ्याङ्कको अभाव देखिएकाले प्रदेश स्तरीय पर्यटन तथ्याङ्क विस्तृत रूपमा उपलब्ध हुने व्यवस्था गर्नुपर्दछ।
२. फेवाताल विकासको काममा प्रदेश सरकार र स्थानीय निकायको समन्वय सुदृढ हुनु आवश्यक छ।
३. पोखरा पुग्ने मुख्य सडकको आँबुखैरनी-पोखरा खण्डको सडक अविलम्ब मर्मत गरिनु जरुरी छ।
४. पर्यटन व्यवसायको विविधीकरण गर्न नयाँ पर्यटकीय वस्तु र गन्तव्यहरूको पहिचान र विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ। यो कार्यमा निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्नुपर्ने देखिन्छ। निजी क्षेत्रबाट नवप्रवर्तन गरिएका पर्यटकीय वस्तुहरूलाई व्यवसायमा टिकाउन आवश्यक

उत्प्रेरणाको व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ।

५. कोरोनाबाट थलिएका पर्यटन व्यवसायलाई उकास्न राहतको कार्यलाई निरन्तरता दिनुपर्दछ।

(च) शिक्षा

१७. अधिकारमा आधारित शिक्षा प्रणाली स्थापित गर्न नीति, संरचना, पाठ्यक्रम, शिक्षक र बजारको माग बिचको तालमेल अपुग देखिन्छ। तसर्थ शिक्षालाई अधिकारको रूपमा स्थापित गर्न आवधिक योजनाको रणनीति, कार्यनीति, सूचकहरूको निर्धारण र लगानी बिच तालमेल हुनुपर्ने देखिन्छ।
१८. शिक्षक विद्यार्थीको अनुपात (विशेषतः महिला शिक्षक) त्यसका कारण विद्यार्थीको भर्नादर, गुणस्तर, विद्यालय सुरक्षा आदिमा पर्ने असरहरू र सुधार गर्नुपर्ने पक्षबारे अध्ययन गरेको देखिँदैन। तसर्थ समावेशी र गुणस्तरीय शिक्षालाई प्रभावकारी बनाउन शिक्षक र विद्यार्थीको अनुपातमा समन्याय हुनुपर्ने देखिन्छ।
१९. प्रदेश सरकारले पहिचान गरेका समृद्धिका संवाहक र सहयोगी क्षेत्रहरूमा जनशक्तिको आवश्यकता र विद्यार्थी भर्नादर (विशेषत उच्च शिक्षा) को अवस्था बिच तालमेल हुन नसकेको देखिन्छ। उदाहरणका लागि स्वास्थ्य, खानेपानी जस्ता क्षेत्रमा आवश्यक जनशक्तिको प्रक्षेपण गरी रोजगारी र स्वरोजगारी वृद्धिका लागि कार्यक्रम निर्धारण गर्नु पर्ने देखिन्छ।
२०. दुर्गम क्षेत्रका महिला, बालबालिका, अपाङ्गता भएका तथा विपन्न वर्गका व्यक्तिहरूको समतामूलक पहुँचका लागि आवश्यक लक्षित कार्यक्रमहरूको पहिचान र लगानी हुन नसकेका कारण पत्ता लगाइ लक्षित कार्यक्रम र लगानीको वातावरण मिलाउनु पर्ने देखिन्छ।
२१. अन्य विषयगत मन्त्रालयहरू र निजी क्षेत्रसँग सहकार्य गरी शिक्षालाई दिगो विकास लक्ष्यको मर्म अनुरूप समायोजन गर्न समग्र शिक्षा क्षेत्रलाई आन्तरिक बजारको आवश्यकतालाई परिपूर्ति गर्ने गरी समग्रतामा शिक्षा क्षेत्रको विकास गर्नु पर्ने देखिन्छ।
२२. यसरी मात्र संविधानको धारा ३१ को प्रावधान अनुरूप आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक, अपाङ्गता भएका र आर्थिक रूपले विपन्न नागरिकले निःशुल्क शिक्षा पाउने हक र विभिन्न समुदायलाई कानून बमोजिम मातृभाषामा शिक्षा पाउने हक सुनिश्चित हुने देखिन्छ।

(छ) स्वास्थ्य

१. प्रत्येक जनताको स्वास्थ्य खर्च घटाउनका लागि प्रदेशको नीति र कार्यक्रमबाट निर्देशित गर्नुपर्ने देखिन्छ।
२. स्वास्थ्य नीति, स्वास्थ्य सेवालाई उपचारात्मक दृष्टिकोणबाट मात्र नहेरी रोकथामका

- पक्षहरूलाई पनि सम्बोधन गर्ने गरी स्वास्थ्य अधिकारको सुनिश्चितता, विपद् तथा महामारीलाई सम्बोधन गर्ने र विपन्न तथा विशेष आवश्यकता अनुसारका विशिष्टीकृत सेवासहितको स्वास्थ्य खाका आउनुपर्ने देखिन्छ।
३. समसामयिक परिवेश (बजारीकरण, बेरोजगारी, जलवायु परिवर्तनका कारण, अन्य महामारीहरू)ले गर्दा सिर्जित विशेषतः युवाहरूमा देखिएका नसर्ने खालका रोगहरू बारे विस्तृत अध्ययन, अनुसन्धान तथा सम्बोधन गर्ने खालका नीति तथा कार्यक्रमहरू आवश्यक देखिन्छ।
 ४. औषधीय गुण भएका जडिबुटी, आयुर्वेदिक औषधालय र उपचार पद्धतिको समृद्धिका लागि सहयोगी जैविक विविधतालाई समृद्धिका संवाहक स्वस्थ मानव संसाधनसँग जोडिने गरी स्वास्थ्य प्रणाली विकास गर्नुपर्ने देखिन्छ।
 ५. प्रदेश गौरवको आयोजना जस्तै: मुटु, मृगौला र क्यान्सरको एकीकृत प्रदेश अस्पताललाई गण्डकी विश्वविद्यालयअन्तर्गत स्थापना गर्ने लक्ष्य राखिएकोमा शैक्षिक कार्यक्रम सुचारु गर्न अन्तरसम्बन्धित मन्त्रालयहरूसँगको समन्वयलाई अझ विस्तार र कार्यगत रूपमा प्रभावकारी बनाउनु पर्ने देखिन्छ।
 ६. स्वास्थ्य सेवा विशेषतः स्थानीय सरकारको जिम्मेवारीमा रहेको हुँदा स्थान र जनसांख्यिक परिवेशअनुसारको स्वास्थ्य समस्या, सवालहरू, आवश्यक माग र प्राथमिकताका आधारमा स्थानीय सरकारलाई संलग्न गराई सवलीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ।
 ७. स्वास्थ्य सेवाको अवस्था, आवश्यकता र मागअनुसारको सक्षम र प्रमाणीकरण गरिएका स्वास्थ्यकर्मीहरूको नियुक्ति, वृत्ति विकास तथा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ।
 ८. गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या ५५,०१६ (२.२९ प्रतिशत) भएको र उनीहरूको आवश्यकता, माग र प्राथमिकता फरक हुने भएकाले (विशेषतः विपद् र महामारीका बेला) उनीहरूका समस्यालाई सम्बोधन गर्ने खालका स्वास्थ्य कार्यक्रमहरूको सुनिश्चितता गर्नुपर्ने देखिन्छ।
 ९. हाल स्विकृत दरबन्दी ७२६ जना रहेकोमा जम्मा ५११ मात्र पदपूर्ति भएको अवस्थामा प्रदेशको जनसांख्यिक प्रोफाइल र उमेर तथा अपाङ्गताअनुसारको स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न दक्ष जनशक्तिको पूर्ण रूपमा पदपूर्ति गर्न आवश्यक देखिन्छ।
 १०. पोषण सुरक्षा मार्फत स्वस्थ मानव संसाधनको विकास गर्न सकिने भएकाले पोषण सुरक्षालाई खाद्य अधिकार तथा खाद्य सम्प्रभुता सम्बन्धि ऐन, २०७५ अनुरूप उत्पादन, बजार नियमन, खाद्य र पोषण सुरक्षालाई शैक्षिक पाठ्यक्रम र अन्य सूचनाको माध्यमबाट सबैलाई सुसूचित गराउन र अनुभूत गराउन स्थानीय सरकारसँग समन्वयमा स्वास्थ्य र पोषणका एकीकृत नीति, संरचना, कार्यक्रम तथा बजेट विनियोजन गर्न अत्यावश्यक देखिन्छ।

“प्रदेशको शक्ति: स्वस्थ जनशक्ति” भन्ने नारालाई समावेशी तवरले सार्थक बनाउने सोचलाई नै रूपान्तरण गर्नुपर्ने देखिन्छ।

(ज) खानेपानी तथा सरसफाइ

१. खानेपानीलाई अधिकार मानेर प्राथमिकतामा राखेअनुसारको नीति, कार्यक्रम, बजेट र जनशक्तिको एकिकन रूपमा आंकलन र व्यवस्थापन गर्नु पर्ने देखिन्छ।
२. हालसम्म पनि धाराको पानीबाहेक अन्य स्रोतबाट पानी पिउने परिवारको सङ्ख्या उल्लेख्य भएको हुँदा आधारभूत खानेपानी पहुँच नभएका क्षेत्र, बस्ती, समुदायको सही आंकलन गरेर लक्षित कार्यक्रम सुनिश्चितता गर्नु पर्ने देखिन्छ।
३. खानेपानीको आयोजनाहरू पूरा हुन नसक्नुमा जनशक्तिको आपूर्ति एक प्रमुख समस्या भनिएता पनि प्रादेशिक स्तरमा माध्यमिक तथा उच्चस्तरमा भएको विद्यार्थी भर्नादर साधारण क्षेत्रमा नै केन्द्रित भएको अवस्थामा खानेपानीको क्षेत्रमा आवश्यक मानव संसाधन विकासका लागि एकीकृत कार्यक्रम ल्याउनु पर्ने देखिन्छ।
४. सहरी क्षेत्रमा खानेपानी आपूर्तिको क्षेत्रमा निजी क्षेत्रसँग सहकार्य र सहलगानीमा यथोचित प्रयास हुन नसकेका कारण गुणस्तर निर्धारणका लागि आवश्यक अनुगमन हुन नसकेको र आपूर्तिमा पनि सहजता नदेखिएको कारण निजी क्षेत्रसँगको साझेदारिता सम्बन्धमा समीक्षा गरी कार्यान्वयनमा जान सकिने खालको प्रावधानहरू बनाउनु पर्ने देखिन्छ।
५. फोहोर व्यवस्थापनलाई प्राथमिकतामा राखेर निजी क्षेत्रको सहकार्य र सह-लगानीलाई बढावा दिनु पर्ने देखिन्छ।
६. खानेपानी तथा सरसफाइको क्षेत्रलाई समावेशी बनाउने व्यवस्थापकीय पक्षलाई प्राविधिक विषयको रूपमा चित्रित गरिएकोले महिला, अपाङ्ग, बालमैत्री बनाउने काममा ठोस पहल हुन सकेको पाईदैन। यसका लागि नीतिगत व्यवस्था, संरचनागत व्यवस्था र यथोचित बजेटको विनियोजन गर्न आवश्यक देखिन्छ।
७. विपन्न, दुर्गम, एकल, अपाङ्ग आदि वन्चितीकरणमा परेका वर्गका लागि खानेपानीमा पहुँच सहजीकरण गर्नका लागि लिइएका पहलकदमीका साथै हालसम्म खानेपानी तथा सरसफाइ सुविधा पाएका जनसङ्ख्याको एकिकन तथ्याङ्क हुन नसक्नु जस्ता पक्षहरूमा प्रदेश सरकार चुकेको देखिन्छ। तसर्थ विपन्न परिवारहरूको खानेपानी सुविधा सुनिश्चित गर्न लक्षित कार्यक्रमहरू तय गर्नुपर्ने देखिन्छ।
८. यसरी समावेशी र अधिकारमा आधारित प्रादेशिक नीति तथा कार्यक्रम संचालनमार्फत मात्र संविधानको धारा ३५.४ मा भएको प्रावधान “स्वच्छ खानेपानी तथा सरसफाइमा प्रत्येक नागरिकको पहुँचको हक हुनेछ”लाई पूर्ण रूपमा कार्यान्वयनमा लिएको अनुभूति हुनेछ।

(झ) भौतिक पूर्वाधार

१. सरकार र ठेकेदार दुवै पक्षलाई आ-आफ्नो कार्य दायित्वप्रति गम्भीर रूपमा जिम्मेवार बनाउने गर्नुपर्दछ।
२. विस्तृत परियोजना प्रतिवेदन र वातावरणीय परियोजना मुल्याङ्कन भएपछि मात्र ठेक्का सम्झौता गर्ने गर्नुपर्दछ।
३. विभिन्न निकायहरू बिचको समन्वय सुदृढ र प्रभावकारी बनाउने गर्नुपर्दछ।
४. स्रोतको व्यवस्थापन हुन नसकी कतिपय आयोजनाहरू अलपत्र परेको देखिँदा वित्तीय स्रोतको यकिन गरी मात्र ठुला आयोजनामा समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ।

अनुसूचीहरू

अनुसूची १: सरकारी वित्त

क्र.सं.	सूचक	औसत					Status	
		३७/४७०८	६२/०२०८	७७/३७०८	९७/२७०८	०२/४७०८		
१	कुल ग्राहस्थ उत्पादनको अनुपातमा वार्षिक बजेट	८.३०	१४.२०	१०.२०	१०.००	७.८५	८.००	R
२	बजेटमा पुँजीगत र चालु विनियोजनको अनुपात	१.९६:१	१.५:१	१.६१:१	१.३९:१	१.२८:१	१.९८:१	A
३	वार्षिक विनियोजनमध्ये कुल खर्च	५७.९८	९९.००	६३.६३	७४.६१		६९.२५	R
४	वार्षिक विनियोजनमध्ये पुँजीगत खर्च	५४.८०	९९.००	७०.४७	८७.९८		७९.२६	R
५	वार्षिक विनियोजनमध्ये चालु खर्च	६४.२२	९९.००	५२.३१	५५.९७		५४.२८	R
६	प्रदेशको कुल ग्राहस्थ उत्पादनमा सङ्घीय बजेट हस्तान्तरित अनुदान प्रतिशत	४.१४	६.००	४.७९	४.०३		४.३९	R
७	सङ्घीय बजेटबाट हस्तान्तरित अनुदान (प्रदेशको हिस्सा)	१२.७०	१३.००	१२.७०	१२.७०		१२.७०	A
८	राजस्व बाँडफाँड अंश	१२.९०	१२.९०	१२.९०	१२.९०		१२.९०	A
९	प्रदेशको बजेटमा राजस्वको अंश (खर्च व्यहोर्ने स्रोत)	३६.००	५०.००	३५.४२	५७.८९	५०.४०	४९.०४	A
१०	प्रदेशको बजेटमा स्थानीय तहमा जाने अनुदानका लागि विनियोजन	४.३७	१०.००	७.६५	६.२४	६.५४	५.९६	R
११	स्थानीय तहहरूको आयमा अनुदानको अंश	८९.५०	८४.५०	६१.५९	६८.०४		६४.९६	R
१२	स्थानीय तहहरूको कुल खर्चमा पुँजीगत खर्चको अंश	४३.१०	४८.१०	२६.७८	२८.८९		२७.९०	R

R: Revisit; A: Achievable

अनुसूची २: सर्वेक्षण प्रश्नावली

अनुसूची २.१: घरपरिवार सर्वेक्षण प्रश्नावली

गण्डकी प्रदेशको पहिलो पञ्चवर्षीय योजनाको मध्यवधि समीक्षा
घरपरिवार सर्वेक्षण २०७९

यस प्रश्नावलीमा सोधिएका व्यक्तिगत विवरणहरू गोप्य रहने छन् र केवल तथ्याङ्कीय प्रयोजनको लागि मात्र प्रयोग गरिने छ।

१. परिचयात्मक विवरण

१.१ परिवार मुलीको नाम:

१.२ परिवार मुलीको ठेगाना

१.२.१ जिल्लाको नाम:

कोड

१.२.२ नगरपालिका/गाउँपालिकाको नाम:

कोड

१.३ उत्तरदाताको नाम:

१.४ उत्तरदाताको सम्पर्क नं.

१.५ तथ्याङ्क सङ्कलनकर्ताको नाम:

साल महिना गते

१.६ तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको मिति:

१.७ सुपरिवेक्षकको नाम:

साल महिना गते

१.८ सुपरिवेक्षण गरेको मिति:

१.९ तथ्याङ्क प्रविष्ट कर्ताको नाम:

साल महिना गते

१.१० तथ्याङ्क प्रविष्ट गरेको मिति:

२. परिवारिक विवरण

२.१ परिवार मुलीको लिङ्ग के हो ?

पुरुष १

महिला २

२.२ परिवार मुलीको जातजाति के हो ? कोड

२.३ तपाईंको परिवारमा अक्सर बसोवास गर्ने परिवारका सदस्यहरूको सङ्ख्या दिनुहोस्।

१५ वर्षमुनीका		१५ वर्ष देखि ६० वर्ष सम्मका		६० वर्ष माथिका		जम्मा	
पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला

३. रोजगारी सम्बन्धी विवरण

३.१ तपाईंको परिवारको आम्दानीको मुख्य स्रोत के हो ?

खेतीपाती/कृषि व्यवसाय.....१

गैरकृषि व्यवसाय.....२

नोकरी (तलव/ज्याला)..... ३ (→ ३.३)

३.२ तपाईंको परिवारको कुनै सदस्यले तलव/ज्यालामा काम गर्दछ ?

गर्छ १

गर्दैन..... २ (→ ३.११)

३.३ तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले काम गर्ने संस्थामा विगत अवधिमा कोभिड-१९ ले असर गर्यो ? (नोट: परिवारका धेरै सदस्यले तलव/ज्यालामा काम गर्ने भए सबभन्दा धेरै अम्दानी हुने सदस्यको विवरण लिने)

गर्यो १

गरेन..... २ (→ ३.११)

३.४ विगत अवधिमा कोभिड-१९ को कारणले तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले काम गर्ने संस्था बन्द भएको थियो ?

आंशिक रूपमा बन्द भएको थियो..... १

पूर्ण रूपमा बन्द भएको थियो..... २

बन्द भएको थिएन..... ३ (→ ३.६)

३.५ विगत अवधिमा कोभिड—१९ को कारणले तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले काम गर्ने संस्था कती समय बन्द भयो ?

३ महिनाभन्दा कम समय..... १

३ महिनाभन्दा बढी र ६ महिना भन्दाकम..... २

६ महिनाभन्दा बढी ३

३.६ विगत अवधिमा कोभिड—१९ को कारणले तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले कामबाट अलग हुन (नोकरी गुमाउन) पर्यो ?

पर्यो १

परेन..... २ (→ ३.११)

३.७ विगत अवधिमा कोभिड—१९ को कारणले तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले कती समय कामबाट अलग हुनु भयो ?

३ महिनाभन्दा कम समय..... १

३ महिनाभन्दा बढी र ६ महिनाभन्दा कम २

६ महिनाभन्दा बढी ३

३.८ कामबाट अलग हुँदा तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले पुरा तलव पायो?

पायो १ (→ ३.११)

पाएन..... २

३.९ कामबाट अलग भएको समयमा वा कोभिड—१९ को महामारीको समयमा तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले रोजगारदाताबाट कुनै राहत (नगद वा जिन्सी) प्राप्त गर्नुभयो?

गरे १

गरिन.....२ (→ ३.११)

३.१० कामबाट अलग भएको समयमा वा कोभिड—१९ को महामारीको समयमा तपाईं/
तपाईंको परिवारको सदस्यले रोजगारदाताबाट नगद वा जिन्सीमा जम्मा कति रकम
बराबरको सहयोग प्राप्त गर्नुभयो ?

सहयोग प्राप्त रकम रू.

३.११ कोभिड—१९ को महामारीको समयमा तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले सरकार वा
अन्य संस्थाबाट कुनै राहत (नगद वा जिन्सी) प्राप्त गर्नुभयो ?

गरे १

गरिन..... २ (→ ४.१)

३.१२ कोभिड—१९ को महामारीको समयमा तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यले सरकार वा
अन्य संस्थाबाट नगद वा जिन्सीमा जम्मा कति रकम बराबरको सहयोग प्राप्त गर्नुभयो?

सहयोग प्राप्त रकम रू.

४. शिक्षा सम्बन्धी विवरण

४.१ परिवार मुलीको शैक्षिक स्तर के हो ?

आधारभूत तह उत्तीर्ण..... १

माध्यमिक तह उत्तीर्ण..... २

उच्च माध्यमिक (१०+२) तह उत्तीर्ण..... ३

स्नातक तह उत्तीर्ण..... ४

स्नातकोत्तर तह उत्तीर्ण..... ५

पि.एच.डी. (विद्यावारिधी) ६

साक्षार..... ७

निरक्षर..... ८

४.२ यस परिवारको कोही सदस्य (विद्यार्थी) हाल स्कूल/कलेज गइरहेका छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२ (→ ५.१)

४.३ तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थीहरू कोभिड—१९ को महामारीको कारण विगतमा कति दिनसम्म स्कूल/कलेज जान पाएनन् ?

(नोट: हाल स्कूल/कलेज गैरहेका दुईजना विद्यार्थी सम्मको दिनसङ्ख्या तल उल्लेख गर्नुहोस्। यदि परिवारमा हाल स्कूल/कलेज गैरहेका २ जना भन्दा बढी सदस्य भए मुख्य २ जनाको उल्लेख गर्नुहोस्)।

विद्यार्थी १ (दिनसङ्ख्या)

विद्यार्थी २ (दिनसङ्ख्या)

४.४ स्कूल/कलेज बन्द भएको समयमा अनलाईन कक्षाहरू संचालन गरिएका थिए ?

थिए.....१

थिएनन्.....२ (→ ५.१)

४.५ तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थीहरू अनलाईन कक्षाहरूमा सहभागी हुनुभयो ?

पूर्णरूपमा सहभागी हुनुभयो.....१ (→ ४.१०)

आंशिकरूपमा सहभागी हुनुभयो.....२

सहभागी हुनुभएन.....३ (→ ४.८)

४.६ तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थीहरू किन अनलाईन कक्षाहरूमा आंशिकरूपमा मात्र सहभागी हुनुभयो ?

सवैलाई पुग्ने कम्प्युटर/स्मार्ट मोवाइल/टयवलेट नभएर..... १

इन्टरनेटको सुविधा नभएर..... २

घरायसी कामले फुर्सद नभएर..... ३

अन्य (खुलाउनुहोस्.....) ४

४.७ तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थीहरूमध्ये कसले बढी समय अनलाईन कक्षाहरूमा

सहभागी हुन पाउनु भएन ?

पुरुष विद्यार्थी १

महिला विद्यार्थी..... २

४.८ तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थी अनलाईन कक्षाहरूमा किन सहभागी हुनुभएन ?

कम्प्युटर/स्मार्ट मोबाइल/ट्यबलेट नभएर..... १

इन्टरनेटको सुविधा नभएर..... २

घरायसी कामले फुर्सद नभएर..... ३

अन्य (खुलाउनुहोस्) ४

४.९ तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थीहरूमध्ये अनलाईन कक्षाहरूमा सहभागी हुन नपाएको

कारण स्कूल छोड्नु परेको थियो ?

थियो १ (→ ५.१)

थिएन..... २ (→ ५.१)

४.१० तपाईंको परिवारमा रहेका विद्यार्थी अनलाईन कक्षाहरूमा सहभागी हुँदा कुन साधनको प्रयोग गर्नुभयो ?

कम्प्युटर..... १

स्मार्ट मोबाइल..... २

ट्यबलेट ३

४.११ कोभिड—१९ सुरु भएदेखि हालसम्म अनलाईन कक्षाहरू कति अवधि चलेको थियो?

६ महिना वा सोभन्दा कम अवधि १

६ महिनाभन्दा बढी र १ वर्ष भन्दाकम २

१ वर्षभन्दा बढी अवधि ३

४.१२ प्रतिदिन कति समय अनलाईन कक्षाहरू चलेको थियो?

२ घन्टा वा सोभन्दा कम समय १

२ घन्टा भन्दा बढी र ४ घन्टा भन्दा कम २

४ घन्टा वा सोभन्दा बढी समय ३

५. स्वस्थ सम्बन्धी विवरण

५.१ तपाईंको परिवारका कोही सदस्य दीर्घरोगी छन् ?

छन्.....१

छैनन्.....२ (→ ५.३)

५.२ कोभिड—१९ ले दीर्घरोगीको उपचारमा समस्या भएको थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२

५.३ विगतमा तपाईं/तपाईंको परिवारको सदस्यलाई कोभिड—१९ को सङ्क्रमण भएको थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२ (→ ५.८)

५.४ विगतमा कोभिड—१९ को सङ्क्रमण भएका सदस्यको विवरण दिनुहोस्।

क्र. सं.	नाम	लिंग पुरुष..... 1 महिला..... 2	रुग्ना	उपचार घरमै उपचार गरेको..... 1 अस्पताल भर्ना गरेको..... 2	उपचारमा जम्मा कति खर्च लाग्यो
१					
२					
३					
४					
५					
६					
७					

५.५ विगतमा कोभिड—१९ सङ्क्रमणको उपचारमा भएको खर्च कसरी व्यवस्थापन गर्नु भयो ?

खासै धेरै खर्च नलागेको.....१

सबै खर्च आफैँ तिरेको.....२

धेरै खर्च आफैँ तिरेको केही सरकारले दिएको..... ३

धेरै खर्च सरकारले दिएको केही आफैँ तिरेको.....४

सबै खर्च सरकारले दिएको —————५

खर्च बिमाले तिरेको—————६

५.६ विगतमा कोभिड—१९ सङ्क्रमणको कारण परिवारका सदस्यको मृत्यु भएको थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२(→ ५.८)

५.७ कोभिड—१९ संक्रमणको कारण मृत्यु भएका परिवारका सदस्यको विवरण

क्र. सं.	नाम	लिंग पुरुष१ महिला२	उमेर
१			
२			
३			
४			

५.८ कोभिड-१९ को खोप सम्बन्धी विवरण (१२ वर्षभन्दा माथिका सबै सदस्यलाई सोध्ने)

क्र.सं.	विवरण	महिला	पुरुष	जम्मा
१	हालसम्म खोप नलगाएका सदस्य सङ्ख्या			
२	पहिलो मात्रा खोप लगाएका सदस्य सङ्ख्या			
३	दोस्रो मात्रा खोप लगाएका सदस्य सङ्ख्या			
४	तेस्रो मात्रा खोप लगाएका सदस्य सङ्ख्या			

५.९ कोभिड—१९ को महामारीको समयमा तपाईंको परिवारको कोही सदस्य गर्भवती

हुनुहुन्थ्यो ?

थियो.....१

थिएन.....२(→ ५.१२)

५.१० कोभिड-१९ को महामारीको समयमा गर्भवती अवस्थामा र सुत्केरी पछि स्वस्थ्य संस्थामा जाँच गराउन पाउनु भयो ?

पाएँ.....१

पाइन.....२

५.११ कोभिड—१९ को महामारीको समयमा बच्चा कहाँ जन्माउनु भयो ?

घरमै१

निजी स्वस्थ्य संस्थामा२

सरकारी स्वस्थ्य संस्थामा३

अन्य (खुलाउने)४

लागु नहुने५

(प्रश्न नं. ५.१२ विवाहित बच्चा जन्माउने उमेरका महिला वा पुरुषलाई मात्र सोध्ने)

५.१२ कोभिड-१९ को महामारीको समयमा तपाईंलाई परिवार नियोजनको अस्थायी साधनको आवश्यकता थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२(→ ६.१)

५.१३ कोभिड-१९ को महामारीको समयमा तपाईंलाई परिवार नियोजनको अस्थायी साधन प्राप्त गर्नुभयो ?

गरे.....१

गरिन.....२(→ ६.१)

५.१४ कोभिड—१९ को महामारीको समयमा तपाईंले परिवार नियोजनको अस्थायी साधन कहाँबाट प्राप्त गर्नुभयो ?

सरकारी स्वस्थ्य संस्था.....१

निजी स्वस्थ्य संस्था.....२

औषधी पसल ३

अन्य (खुलाउने) ४

६. विविध विवरण

६.१ विगतमा कोभिड-१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंको परिवारले पर्याप्त खाना खान पाएको थियो ?

थियो १ (→ ६.५)

थिएन २

६.२ विगतमा कोभिड-१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंको परिवारले पर्याप्त खाना नभएर छाक छोड्नु परेको थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२

६.३ विगतमा कोभिड-१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंको परिवारले सामाजिक सँस्था/समुदाय वा व्यक्तिले संचालन गरेको वा वितरण गरेको खाना खानु परेको थियो?

थियो.....१

थिएन.....२

६.४ विगतमा कोभिड—१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंको परिवारमा पर्याप्त खान नहुदा सबभन्दा बढी कसले कम खानु परेको (Compromise गर्नु परेको) थियो?

परिवारको वृद्ध पुरुष सदस्यले.....१

परिवारको वृद्ध महिला सदस्यले.....२

परिवारको वयस्क पुरुष सदस्यले.....३

परिवारको वयस्क महिला सदस्यले.....४

परिवारको पुरुष बच्चाले सदस्यले.....५

परिवारको महिला बच्चाले सदस्यले.....६

परिवारका महिला सदस्यलाई मात्र सोधने

६.५ विगतमा कोभिड-१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंले अन्य बेलाभन्दा धेरै समय काम गर्नु परेको थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२ (→ ६.७)

६.६ के कारणले गर्दा तपाईंको काम गर्ने समय बढेको थियो ?

परिवारका सदस्यको खाने परिकार बढेकोले१

परिवारका सदस्यको खाने पटक बढेकोले.....२

परिवारका सङ्क्रमित सदस्यको स्याहार गर्नु परेकाले.....३

अन्य (खुलाउनुहोस्.....).....४

६.७ विगतमा कोभिड—१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंले कुनै हिंसा भोग्नु परेको थियो ?

थियो.....१

थिएन.....२ (→ समाप्त)

६.८ विगतमा कोभिड—१९ का कारण लकडाउनको समयमा तपाईंले कस्तो हिंसा भोग्नु परेको थियो ?

शारीरिक हिंसा.....१

मानसिक हिंसा.....२

यौन हिंसा.....३

सहयोगका लागि धन्यवाद
समाप्त

अनुसूची २.२: संस्थागत सर्वेक्षण प्रश्नावली

गण्डकी प्रदेशको पहिलो पञ्च-वर्षीय योजनाको मध्यावधि समीक्षा
व्यवसाय/प्रतिष्ठान सर्वेक्षण २०७९

यस प्रश्नावलीमा सोधिएका विवरणहरू गोप्य रहने छन् र केवल तथ्याङ्किय प्रयोजनको लागि मात्र प्रयोग गरिने छ।

१. परिचयात्मक विवरण

१.१ प्रतिष्ठानको नाम:

१.२ जिल्ला:

कोड

१.३ नगरपालिका/गाउँपालिकाको नाम:

कोड

१.४ उत्तरदाताको नाम:

१.५ उत्तरदाताको सम्पर्क नं.

१.६ तथ्याङ्क सङ्कलनकर्ताको नाम:

साल महिना गते

१.७ तथ्याङ्क सङ्कलन गरेको मिति:

१.८ सुपरिवेक्षकको नाम:

साल महिना गते

१.९ सुपरिवेक्षण गरेको मिति:

१.१० तथ्याङ्क प्रविष्ट कर्ताको नाम:

साल महिना गते

१.११ तथ्याङ्क प्रविष्ट गरेको मिति:

२. मुख्य विवरण

२.१ प्रतिष्ठानको मुख्य संचालकको नाम:

- २.२ प्रतिष्ठानको मुख्य संचालकको लिङ्ग के हो ?
पुरूष १
महिला..... २
- २.३ तपाईंको प्रतिष्ठानको मुख्य आर्थिक क्रियाकलाप के हो ?
उत्पादनमूलक उद्योग व्यवसाय१
व्यापार व्यवसाय २
निर्माण व्यवसाय ३
होटल व्यवसाय ४
यातायात व्यवसाय ५
अन्य पर्यटन व्यवसाय ६
अन्य सेवा व्यवसाय ७
- २.४ विगत अवधिमा कोभिड—१९ ले तपाईंको प्रतिष्ठानलाई असर गर्यो ?
गर्यो १
गरेन..... २ (→ २.११)
- २.५ विगत अवधिमा कोभिड—१९ ले तपाईंको प्रतिष्ठानलाई मुख्य रूपमा कस्तो असर गर्यो ?
आंशिक रूपमा व्यवसाय बन्द गर्न परेको..... १
पूर्ण रूपमा व्यवसाय बन्द गर्नु परेको २
कामदारको अभाव भएको ३ (→ २.७)
उत्पादन घटेको ४ (→ २.७)
उत्पादित वस्तु बजारसम्म पुर्‍याउन नसकेको..... ५ (→ २.७)
- २.६ विगत अवधिमा कोभिड—१९ ले तपाईंको प्रतिष्ठानलाई कती समय बन्द गर्न पर्यो ?
३ महिनाभन्दा कम समय १
३ महिनाभन्दा बढी र ६ महिना भन्दा कम २
६ महिनाभन्दा बढी ३

२.७ कोभिड-१९ अघि र पछिको कर्मचारी विवरण

क्र. सं.	कर्मचारीको विवरण	२०७५ ७६ मा कार्यरत सङ्ख्या		२०७६ ७७ मा कार्यरत सङ्ख्या		२०७७ ७८ मा कार्यरत सङ्ख्या		हाल कार्यरत सङ्ख्या	
		महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष	महिला	पुरुष
१	बेतलवी (साझेदार र पारिवारिक)								
२	तलब (नियमित)								
३	तलब (अस्थायी र करार)								
	जम्मा कर्मचारी								

२.८ कोभिड—१९ को कारणले तपाईंको प्रतिष्ठानमा काम गर्ने कुनै कर्मचारीले नोकरी/रोजगारी गुमाउनु परेको थियो ?

थियो १

थिएन..... २ (→ २.१०)

२.९ कोभिड-१९ को कारण यस प्रतिष्ठानमा कार्यरत कति कर्मचारी/कामदारहरूले तल उल्लिखित अवस्थाहरूको सामना गर्नुपरेको थियो ?

क्र. सं.	अवस्थाहरू	कर्मचारी/कामदार सङ्ख्या			उक्त अवस्था रहेको महिना सङ्ख्या
		महिला	पुरुष	जम्मा	
१	स्थायी रूपमा तलब नपाउने गरी कामबाट अलग हुन परेको				
२	अस्थायी रूपमा तलब नपाउने गरी कामबाट अलग हुन परेको				
३	समयमै तलब भुक्तानी नपाएका (ढिला तलब पाएका)				
४	आंशिक रूपमा तलब कटौती भएका				

२.१० कोभिड—१९ को कारण कर्मचारी/कामदारको औसतमा कति प्रतिशत तलब कटौती गर्नुभयो ? (कटौती नगरेके भए ० लेख्ने)

क्र.सं.	विवरण	तलब/ज्यालामा	भत्तामा	कटौती भएको महिना सङ्ख्या
१	कटौती गरिएको प्रतिशत			

२.११ उद्योग प्रतिष्ठानको उत्पादन तथा बिक्री विवरण

क्र. सं.	विवरण	उत्पादित वस्तु वा सेवाको मूल्य रु.	वस्तु वा सेवा बिक्रीबाट प्राप्त रकम रु.
१	यस प्रतिष्ठानले सामान्य अवधि (आ.व. २०७५/७६) मा कति मूल्य बराबरको वस्तु वा सेवाको उत्पादन तथा बिक्री गरेको थियो ?		
२	यस प्रतिष्ठानले आ.व. २०७६/७७ मा कति मूल्य बराबरको वस्तु वा सेवाको उत्पादन तथा बिक्री गरेको थियो ?		
३	यस प्रतिष्ठानले आ.व. २०७७/७८ मा कति मूल्य बराबरको वस्तु वा सेवाको उत्पादन तथा बिक्री गरेको थियो ?		
४	सामान्य अवस्था रहेमा, यस प्रतिष्ठानले आ.व. २०७८/७९ मा कति मूल्य बराबरको वस्तु वा सेवाको उत्पादन तथा बिक्री गर्ने लक्ष्य राखेको छ ?		

२.१२ कोभिड-१९ को कारण प्रतिष्ठानको वस्तु तथा सेवाको उत्पादन तथा बिक्री विवरणमा हास

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०७६/७७	आ.व. २०७७/७८
१	कोभिड-१९ को कारण सामान्य अवधि (आ.व. २०७५/७६) को तुलनामा कति प्रतिशतले वस्तु वा सेवाको उत्पादनमा कमी आएको थियो ?		
२	कोभिड-१९ को कारण सामान्य अवधि (आ.व. २०७५/७६) को तुलनामा कति प्रतिशतले वस्तु वा सेवाको बिक्रीमा कमी आएको थियो ?		

२.१३ कोभिड—१९ को कारणले यस प्रतिष्ठानले तल उल्लिखित चुनौतीहरूको सामना गर्नुपरेको थियो ?

क्र.सं.	विवरण	थियो.....१ थिएन-.....२
१	सरकारद्वारा आवात जावतमा गरिएको रोकावटको कारण उपभोक्ता/अधिकृत विक्रेता/आपूर्तिकर्तासम्मको पहुँचमा समस्या	
२	वस्तु तथा सेवाको मागमा कमी	
३	कच्चा पदार्थको मूल्य वृद्धि भएको	

क्र.सं.	विवरण	थियो.....१ थिएन-.....२
४	कच्चा पदार्थको उपलब्धतामा कमी आएको	
५	यातायात/हिँड्नुमा भएको प्रतिबन्धको कारणले कामदारको अनुपस्थिति	
६	कोभिडको कारणले परिवारमा भएका विरामी, वृद्ध-वृद्धा तथा बालबच्चाको स्याहार सुसार गर्नुपरेकाले कामदारको अनुपस्थिति	
७	वित्तीय संस्थाहरूसँगको पहुँचमा समस्या	
८	विरामी तथा अन्य कारणले संचालक स्वयमले व्यवसाय संचालन गर्न नसकेको	
९	मेसिनरी उपकरणहरू निस्क्रिय हुँदा मर्मत सम्भार खर्च बढेको	
१०	संचालन खर्च (तलब, ज्याला, घरभाडा, विद्युत्, पानी आदि) व्यहोर्न चालु पुँजीको अभाव भएको	
११	अन्य (खुलाउने))	

२.१४ कोभिड-१९ को सक्रिय अवधिमा यस प्रतिष्ठानले उत्पादन गरेका वस्तु वा सेवा उपभोक्ता/अधिकृत विक्रेता/आपूर्तिकर्तासम्म पुऱ्याउन कुन कुन विधिको प्रयोग गरेको थियो ?

क्र.सं.	विधिहरू	थियो.....१ थिएन-..२
१	टेलिफोनको प्रयोग गरेको	
२	इन्टरनेटको प्रयोग गरेको	
३	सामाजिक संजालको प्रयोग गरेको	
४	विशेष खालका एप्लिकेसनको प्रयोग गरेको	
५	अन्य विधि प्रयोग गरेको (खुलाउने))	

२.१५ कोभिड—१९ को प्रभाव न्यूनीकरण गर्न यस प्रतिष्ठानले सरकारसँग कुनै नीति तथा कार्यक्रमहरूको अपेक्षा गरेको थियो ?

थियो १

थिएन..... २ (→ २.१७)

२.१६ कोभिड—१९ को प्रभाव न्यूनीकरण गर्न यस प्रतिष्ठानले सरकारसँग देहायका मध्ये कस्तो नीति तथा कार्यक्रमहरूको अपेक्षा गरेको थियो ?

क्र. सं.	नीति तथा कार्यक्रम	थियो.....१ थिएन.....२	प्राप्त गर्यो.....१ प्राप्त गरेन.....२
१	सहुलियतपूर्ण व्यवसायिक ऋण		
२	ऋण तिर्ने अवधि लम्ब्याउने		
३	ब्याज दरमा सहूलियत		
४	कर्मचारीलाई जीवन निर्वाहका लागि न्यूनतम भत्ता दिनुपर्ने		
५	घरभाडामा सहूलियत दिनुपर्ने		
६	बिजुली/पानीमा सहूलियत दिनुपर्ने		
७	करमा सहूलियत		
८	नगद अनुदान		
९	सामाजिक सुरक्षा भत्ता		
१०	कोरोना बिमा		
११	अन्य (खुलाउने.....)		

२.१७ कोभिड—१९ प्रकोपको सन्दर्भमा यस प्रतिष्ठानले सरकारबाट कुनै सहयोग प्राप्त गर्नका लागि आवेदन दिएको थियो ?

थियो १

थिएन..... २

२.१८ कोभिड—१९ प्रकोपको सन्दर्भमा यस प्रतिष्ठानले सरकारबाट हालसम्ममा कुनै सहयोग/छुट प्राप्त गरेको छ ?

गर्यो १

गरेन..... २ (→ २.२०)

२.१९ कोभिड—१९ प्रकोपको सन्दर्भमा यस प्रतिष्ठानले सरकारबाट हालसम्ममा प्राप्त गरेको (सहयोग वा छुट जिन्सीमा प्राप्त गरेको भए पनि मूल्यमा परिवर्तन गरी लेख्नुपर्दछ)

सहयोग रकम रू.

छुट रकम रू.

२.२० यो प्रतिष्ठान कोभिड—१९ प्रकोप सुरु हुनु अगाडि जस्तै सामान्य अवस्थामा संचालन भएको छ ?

छ १ (→ २.२२)

छैन..... २

२.२१ यो प्रतिष्ठान कोभिड—१९ प्रकोप सुरु हुनु अगाडि जस्तै सामान्य अवस्थामा संचालन हुन अझै कति समय लाग्ला ?

..... महिना

२.२२ यस प्रतिष्ठानले कोभिड—१९ को सन्दर्भमा व्यावसायिक सामाजिक उत्तरदायित्व (Corporate Social Responsibility) अन्तर्गत कुनै योगदान वा सहयोग गरेको थियो ?

थियो १

थिएन..... २ (→ २.२४)

२.२३ सहयोग रकम रू.

२.२४ यस उद्योग प्रतिष्ठानले कोभिड—१९ को कारणबाट समग्रमा जम्मा कति रकम बराबरको क्षति व्यहोर्नु पर्यो ?

क्षति रकम रू.

सहयोगका लागि धन्यवाद !

अनुसूची ३: सर्वेक्षणका नतिजाहरू

अनुसूची ३.२: संस्थागत सर्वेक्षणका नतिजाहरू

Table 1: Percentage distribution of establishment by types of industries and sex of head

Types of industry	Operated by male	Operated by female	Total
Manufacturing industry	11.90	2.47	8.21
Trade	57.14	69.14	61.84
Construction	5.56	2.47	4.35
Hotel	7.94	17.28	11.59
Transportation	0.00	1.23	0.48
Other service businesses	17.46	7.41	13.53
Total	100.00	100.00	100.00

Table 2: Percentage distribution of establishment by urban and rural area

Types of industry	Rural	Urban	Total
Manufacturing industry	9.62	7.74	8.21
Trade	61.54	61.94	61.84
Construction	3.85	4.52	4.35
Hotel	13.46	10.97	11.59
Transportation	0.00	0.65	0.48
Other service businesses	11.54	14.19	13.53
Total	100.00	100.00	100.00

Table 3: Percentage distribution of establishment by sex of head, and urban and rural area

Sex of head	Rural	Urban	Total
Male	22.22	77.78	100.00
Female	29.63	70.37	100.00
Total	25.12	74.88	100.00

Table 4: Percentage distribution of establishment by urban and rural area, and COVID-19 impact

Urban/Rural	Affected	Not affected	Total
Rural	94.23	5.77	100.00
Urban	94.19	5.81	100.00
Total	94.20	5.80	100.00

Table 5: Percentage distribution of establishment by urban rural and COVID-19 impact

Urban/Rural	Partially affected	Fully affected	Effect on distribution of production	Total
Rural	24.49	73.47	2.04	100
Urban	36.30	61.64	2.05	100
Total	33.33	64.62	2.05	100

Table 6: Percentage distribution of establishment by urban and rural area, and business closed (time-period) due to COVID-19

Urban rural	Less than 3 month	More than 3 month and less than 6 month	More than 6 month	Total
Rural	18.75	16.67	64.58	100
Urban	20.98	28.67	50.35	100
Total	20.42	25.65	53.93	100

Table 7: Employees/workers by types (in number)

Types of worker	2075/76		2076/77		2077/78		2078/79	
	Female	Male	Female	Male	Female	Male	Female	Male
Unpaid (Partner, family member)	267	176	262	172	277	183	279	177
Employee Regular	61	71	64	63	60	69	71	48
Employee (temporary, contract)	48	84	39	66	29	56	46	68
Total	376	331	365	301	366	308	396	293

Table 8: Percentage change in the employee with reference to non COVID-19 years (2075/76)

Types of worker	2075/76	2076/77	2077/78	2078/79
Unpaid (Partner, family member)		-2.0	3.8	2.9
Employee Regular		-3.8	-2.3	-9.8
Employee (temporary, contract)		-20.5	-35.6	-13.6
Total		-5.8	-4.7	-2.5

Table 9: Percentage distribution of establishment by job loss due to COVID-19

Urban/Rural	Loss the job	Don't loss the job	Total
Rural	18.75	81.25	100.00
Urban	13.29	86.71	100.00
Total	14.66	85.34	100.00

Table 10: Challenges faced by employees due to COVID-19 (in number)

Challenges	Employees			Number of months in which the condition exists
	Female	Male	Total	
Have permanently loss the job without pay	20	40	60	8.4
Have temporarily loss the job without pay	1	8	9	1.9
Salary not paid on time (salary late pay)	0	10	10	0.54
Partially cut wages	1	0	1	0.11

Table 11: Percentage distribution of employee that faced different challenges due to COVID-19

Conditions	Employee (in %)			Number of months in which the condition exists
	Female	Male	Total	
Have permanently loss the job without pay	32.8	56.34	45.45	8.4
Have temporarily loss the job without pay	1.6	11.27	6.82	1.9
Salary not paid on time (salary late pay)	0.0	14.08	7.58	0.54
Partially cut wages	1.6	0.00	0.76	0.11

Table 12: Average salary cut off of employees due to COVID-19 (in%)

Urban/Rural	Average percentage cut off in salary	Average percentage cut off in allowance	Cut off period (in months)
Rural	61.3	55.0	7.0
Urban	44.9	17.5	5.0

Table 13: Production and sales of the sampled establishment in normal and affected year

Description	Total production of goods and service (Rs.)	Total sale of goods and service (Rs.)
Goods and service produced and sold in normal period of fiscal year 2075/76	3018122151	523759029
Goods and service produced and sold in fiscal year 2076/77	251760199	371741306
Goods and service produced and sold in 2077/78	226529032	361752590
Goods and service production and sales target if, the circumstances remain normal in fiscal year 2078/79	340308718	500674438

Table 14: Production and sales of goods and services decreased due to COVID-19 in affected years with reference to normal year (2075/76) (in %)

Description	Production of goods and services decreased with respect to 2075/76	Sales of goods and services decreased with respect to 2075/76
Year 2076/77	-91.66	-29.02
Year 2077/78	-92.49	-30.93
Year 2078/79	-88.72	-4.41

Table 15: Percentage loses in production and sales in COVID-19 affected years with reference to normal year (2075/76)

Description	2076/77	2077/78
Percentage decrease on production of goods and service due to COVID-19 with respect to normal year	43.32	41.43
Percentage decrease on sales of goods and service due to COVID-19 with respect to normal year	48.14	44.63

Table 16: Challenges faced by establishment due to COVID-19

Challenges	Yes	No	Total
Have a problem to access the consumers, authorized sellers, suppliers due to lockdown	87.44	12.56	100
Decrease in demand for goods and services	83.57	16.43	100
Increment in price of raw materials has increased	59.42	40.58	100
Decreased availability of raw materials	65.7	34.3	100
Absence of workers due to restrictions on transport/walking	33.33	66.67	100
Absence of workers due to having to take care of the sick, elderly and children in the family due to COVID-19	31.88	68.12	100
Have problem on access to the financial institutions	81.16	18.84	100
Entrepreneur unable to operate the business due to sickness or other reasons	48.31	51.69	100
Maintenance costs increased as machinery equipment's remained idle	39.13	60.87	100
Lack of working capital to cover operating expenses (salaries, wages, house rent, electricity, water, etc.).	73.43	26.57	100

Table 17: Means of communication used for delivering goods and services produced by establishment to consumer/authorized sellers/suppliers during COVID-19 period

Means of communication	Used	Don't used	Total
By using the telephone	74.88	25.12	100
By using the internet	39.13	60.87	100
By using the social media	34.78	65.22	100
By using the special types application	2.42	97.58	100
Others	13.03	86.97	100

Table 18: Do your establishment expect any policies and programs from the government to minimize the impact of o COVID-19?

Urban rural	Yes	No	Total
Rural	57.7	42.3	100.0
Urban	65.2	34.8	100.0
Total	63.29	36.71	100

Table 19: Policies and programs expected by establishment from the government to minimize the impact of COVID-19 (in %)

Policies and programs	Expectation			Benefit received		
	Yes	No	Total	Yes	No	Total
Concessional business loans	89.31	10.69	100	5.34	94.66	100
Extension of loan repayment period	80.92	19.08	100	19.85	80.15	100
Concession on interest rates	77.86	22.14	100	13.86	86.14	100
Minimum living allowance should be given to the employees	48.85	51.15	100	5.34	94.66	100
Concession should be given on house rent	59.54	40.46	100	18.32	81.68	100
Electricity/water concession to be given	90.08	9.92	100	13.74	86.26	100
Concession on tax	92.37	7.63	100	17.56	82.44	100
Cash grant	84.73	15.27	100	2.29	97.71	100
Social Security Allowance	68.7	31.3	100	2.29	97.71	100
COVID-19 insurance	90.84	9.16	100	4.58	95.42	100

Table 20: Establishment that applied for assistance from the government in the context of the COVID-19 outbreak (in %)

Urban/Rural	Yes	No	Total
Rural	7.69	92.31	100.00
Urban	9.03	90.97	100.00
Total	8.70	91.30	100.00

Table 21: Establishment that received any assistance or discount on tax from the government in the context of the COVID-19 outbreak

Urban/Rural	Yes	No	Total
Rural	17.31	82.69	100.00
Urban	16.13	83.87	100.00
Total	16.43	83.57	100.00

Table 22: Average amount received as an assistance and average tax discount from the government among the recipient (Rs)

Urban/Rural	Average amount as an assistance	Average amount as an tax discount	Total
Rural	22789	29222	52011
Urban	80504	26374	106878
Total	65226	27128	92354

Table 23: Establishment operating under normal conditions like before the start of the COVID-19 outbreak

Urban/Rural	Yes	No	Total
Rural	40.4	59.6	100.0
Urban	38.1	61.9	100.0
Total	38.7	61.4	100.0

Table 24: Average month of time taken to operate in normal conditions like before the start of the COVID-19 outbreak?

Urban/Rural	Average month
Rural	14.5
Urban	14.2
Total	14.3

Table 25: Contribution made by establishment under the Corporate Social Responsibility (CSR) regarding COVID-19

Urban/Rural	Yes	No	Total
Rural	17.3	82.7	100.0
Urban	23.2	76.8	100.0
Total	21.7	78.3	100.0

Table 26: Average amount contributed by establishment during COVID-19 pandemic

Urban rural	Average contribution as corporate social responsibility
Rural	26278
Urban	28514
Total	28067

Table 27: Average losses due to COVID-19 in overall COVID-19 period (Rs)

Urban rural	Average amount losses due to COVID-19
Rural	1184808
Urban	739116
Total	851077

Table 24: Percentage distribution of establishment by industry and COVID-19 affected

Industry	Affected	Not affected	Total
Manufacturing	94.12	5.88	100.00
Trade	97.66	2.34	100.00
Tourism	96.00	4.00	100.00
Other service	81.08	18.92	100.00
Total	94.20	5.80	100.00

Table 25: Percentage distribution of establishment by industry and COVID-19 impact

Industry	Partially affected	Fully affected	Effect on distribution of production	Total
Manufacturing	43.75	50.00	6.25	100
Trade	37.60	61.60	0.80	100
Tourism	0.00	100.00	0.00	100
Other service	36.67	56.67	6.67	100
Total	33.33	64.62	2.05	100

Table 26: Percentage distribution of establishment and business closed (time-period) due to COVID-19

Industry	Less than 3 month	More than 3 month and less than 6 month	More than 6 month	Total
Manufacturing	20.00	33.33	46.67	100
Trade	20.97	25.81	53.23	100
Tourism	0.00	12.50	87.50	100
Other service	35.71	32.14	32.14	100
Total	20.42	25.65	53.93	100

Table 27: Percentage distribution of establishment and job loss due to COVID-19

Industry	Loss the job	Don't loss the job	Total
Manufacturing	60.00	40.00	100.00
Trade	4.84	95.16	100.00
Tourism	37.50	62.50	100.00
Other service	14.29	85.71	100.00
Total	14.66	85.34	100.00

Table 28: Average salary cut off of the employee/worker due to COVID-19 by industry (in %)

Industry	Average percentage cut off in salary	Average percentage cut off in allowance	Cut off period (in month)
Manufacturing	0.0	0.0	0.0
Trade	58.33	10.00	7.00
Tourism	62.50	17.50	10.50
Other service	43.90	100.00	3.88
Total	49.27	36.25	5.62

Table 29: Expectation of policies and programs from the government to minimize the impact of COVID-19 by industry

Industry	Yes	No	Total
Manufacturing	70.59	29.41	100.00
Trade	60.16	39.84	100.00
Tourism	76.00	24.00	100.00
Other service	62.16	37.84	100.00
Total	63.29	36.71	100.00

Table 30: Establishment that applied for assistance from the government in the context of the COVID-19 outbreak

Industry	Yes	No	Total
Manufacturing	11.76	88.24	100.00
Trade	4.69	95.31	100.00
Tourism	4.00	96.00	100.00
Other service	24.32	75.68	100.00
Total	8.70	91.30	100.00

Table 31: Establishment that received any assistance or discount on tax from the government in the context of the COVID-19 outbreak

Industry	Yes	No	Total
Manufacturing	23.53	76.47	100.00
Trade	13.28	86.72	100.00
Tourism	12.00	88.00	100.00
Other service	27.03	72.97	100.00
Total	16.43	83.57	100.00

Table 32: Average amount received as an assistance and average tax discount from the government among the recipient

Industry	Average amount as an assistance	Average amount as an tax discount	Total
Manufacturing	351125	1375	352500
Trade	13247	16697	29944
Tourism	1300	2300	3600
Other service	58410	62610	121020
Total	65226	27128	92354

Table 33: Establishment operating under normal conditions like before the start of the COVID-19 outbreak

Industry	Yes	No	Total
Manufacturing	41.2	58.8	100.0
Trade	37.5	62.5	100.0
Tourism	20.0	80.0	100.0
Other service	54.1	46.0	100.0
Total	38.7	61.4	100.0

Table 34: Average time (in month) required to operate in normal conditions like before the start of the COVID-19 outbreak

Industry	Average month
Manufacturing	18.4
Trade	13.9
Tourism	12.7
Other service	15.5
Total	14.3

Table 35: Contribution made by establishment under the Corporate Social Responsibility (CSR) in the context of COVID-19

Industry	Yes	No	Total
Manufacturing	23.5	76.5	100.0
Trade	16.4	83.6	100.0
Tourism	32.0	68.0	100.0
Other service	32.4	67.6	100.0
Total	21.7	78.3	100.0

Table 36: Average amount contributed by establishments in the COVID-19 pandemic

Industry	Average contribution as corporate social responsibility
Manufacturing	29750
Trade	27224
Tourism	3913
Other service	45083
Total	28067

Table 37: Average losses due to COVID-19-19 in overall COVID-19 period

Industry	Average amount losses due to COVID-19
Manufacturing	419706
Trade	718148
Tourism	1056600
Other service	1370270
Total	851077

सन्दर्भ सामग्री

- अर्थ मन्त्रालय (२०७८), आर्थिक वर्ष २०७८/०७९ को बजेट तथा कार्यक्रमको अर्ध वार्षिक मुल्यांकन प्रतिवेदन, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; अर्थ मन्त्रालय.
- अर्थ मन्त्रालय (२०७८), आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को वार्षिक बजेट समीक्षा; पोखरा, गण्डकी प्रदेश; अर्थ मन्त्रालय
- अर्थ मन्त्रालय (२०७९), आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९, काठमाडौं, नेपाल; अर्थ मन्त्रालय
- अर्थ मन्त्रालय (२०७९), आर्थिक सर्वेक्षण २०७८/७९, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; अर्थ मन्त्रालय
- अर्थ मन्त्रालय (२०७८), गण्डकी प्रदेशको वर्तमान आर्थिक स्थिति सम्बन्धमा जारी श्वेतपत्र, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; अर्थ मन्त्रालय
- उर्जा, जलश्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय (२०७८), वार्षिक प्रतिवेदन - आ.व.२०७८/०७९ को कार्तिक मसान्तसम्म नीजि धारा जडान सम्बन्धि विवरण, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; उर्जा, जलश्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय
- केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग (२०१९), राष्ट्रिय आर्थिक गणना २०१८ (पर्यटन), काठमाडौं, नेपाल; केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग
- गण्डकी प्रदेश सरकार (२०७८), प्रदेश राजपत्र, पोखरा, गण्डकी प्रदेश
- नेपालको संविधान; अ.वासुदेव रेग्मी; जयकाली प्रकाशन; काठमाडौं २०७२
- पौडेल, गिरीधारी शर्मा (२०७६), अनौपचारिक सेवा केन्द्र, पत्रकार महासंघ र प्रदेश नीति तथा योजना आयोगले संयुक्त रूपमा आयोजना गरेको दिगो विकास लक्ष्य कार्यान्वयनमा पत्रकारको भूमिका विषयमा गण्डकी प्रदेशका पत्रकारसँग छलफल कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र, पोखरा
- पौडेल, गिरीधारी शर्मा (२०७५), गण्डकी प्रदेशमा विकास सूचकहरूको अवस्था र आवधिक योजनाले सम्बोधन गर्नुपर्ने विषयहरू, पोखरा, प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७५), गण्डकी प्रदेशको स्थितिपत्र, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७७), प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/०७७-२०८०/०८१), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७६), वार्षिक प्रतिवेदन वर्ष २०७५/७६, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७७), वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०७६/७७, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग

- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७८), वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०७७/७८, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय (२०७६), मध्यमकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७६/०७७-२०७८/०७९), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय (२०७७), मध्यमकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७७/०७८-२०७९/०८०), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग र आर्थिक मामिला तथा योजना मन्त्रालय (२०७८), मध्यमकालीन खर्च संरचना (आर्थिक वर्ष २०७८/०७९-२०८०/०८१), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७६), दिगो विकास लक्ष्यहरू: गण्डकी प्रदेशको आधार तथ्याङ्क प्रतिवेदन, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- प्रदेश नीति तथा योजना आयोग (२०७६), प्रथम पञ्चवर्षीय योजना आधारपत्र (आर्थिक वर्ष २०७६/०७७-२०८०/०८१), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; प्रदेश नीति तथा योजना आयोग
- भण्डारी, ईश्वरी प्रसाद (२०७९), घर परिवार प्रश्नावली सर्वेक्षण, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, काठमाडौं महालेखापरीक्षकको कार्यालय (२०७९), महालेखापरीक्षकको चौथो वार्षिक प्रतिवेदन (गण्डकी प्रदेश), काठमाडौं, नेपाल; महालेखापरीक्षकको कार्यालय
- मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (२०७८), गण्डकी प्रदेश सरकारका १०० दिन, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
- मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय (२०७७), गण्डकी प्रदेश सरकारका तीन वर्ष, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; मुख्य मन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालय
- मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय (२०७७), लैंगिक समानता तथा सामाजिक समावेशीकरण निर्देशिका, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; मुख्यमन्त्री तथा मन्त्रीपरिषद्को कार्यालय
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०१७), नेपाल: दिगो विकास लक्ष्यहरू, वर्तमान अवस्था र भावी मार्ग चित्र २०१६-२०३०, काठमाडौं, नेपाल; राष्ट्रिय योजना आयोग
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौं योजना आधार पत्र, काठमाडौं, नेपाल; राष्ट्रिय योजना आयोग
- शिक्षा, संस्कृति, विज्ञान प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय (२०७८), वार्षिक प्रतिवेदन (संक्षिप्त), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; शिक्षा, संस्कृति, विज्ञान प्रविधि तथा सामाजिक विकास मन्त्रालय

गण्डकी प्रदेशको प्रथम पञ्चवर्षीय योजना (आर्थिक वर्ष २०७६/७७-२०८०/८१) को मध्यावधी समीक्षा प्रतिवेदन

श्रेष्ठ, रामकुमार (२०७८), प्रदेश विकास समस्या समाधान समितिको बैठक (आ.ब. २०७८/०७९ दोश्रो चौमासिक प्रगति समीक्षा समेत), पोखरा, गण्डकी प्रदेश; उर्जा, जलश्रोत तथा खानेपानी मन्त्रालय

स्वास्थ्य निर्देशनालय (२०७८), वार्षिक प्रतिवेदन आर्थिक वर्ष २०७७/०७८, पोखरा, गण्डकी प्रदेश; स्वास्थ्य तथा जनसंख्या मन्त्रालय

सुबेदी, अमृत (२०७९), २ वर्षमा पूरा गर्ने भनिएको गण्डकी प्रदेशको पहिलो निर्णय नै असफल, अनलाईन खबर, २०७९ साउन १६ गते, पोखरा

Lohani M., Paudel M.K., Dawadi S. and Kutal S. (2021), *Gandaki Province Status Paper on Health*, Pokhara, Gandaki Province; Pokhara research Centre, Pre- Professional Parliamentary Support Program and American Embassy

Poudel, G.D.S. (2020), *Investment Opportunities in Gandaki Province*, Pokhara, Gandaki Province; Province Policy and Planning Commission

USAID (2020), *Water Sanitization and Hygiene Finance (WASH- FIN) Nepal: COVID-19 Impact Assessment Report*, Kathmandu, Nepal; USAID